ISSN 2278-3199

Volume - 05, Issue - 01, January - June, 2016.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary

National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

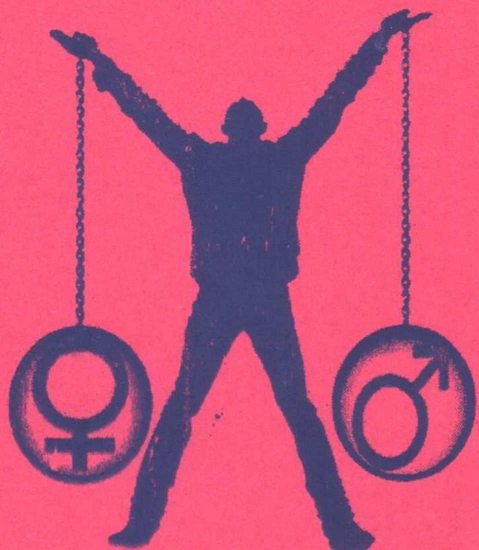

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &

SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 05, Issue - 01, January - June, 2016.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor & Head Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat*,*

S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, *Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Suresh Waghmare, *Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
Dr. Jagan Karade, *Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
Dr. Sanjay Salunkhe, *Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
Dr. R.N. Salve, *Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)*
Dr. Sujata Gokhale, *Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
Dr. Shivcharan Meshram, *Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
Dr. B. K. Swain*, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
Dr. Smita Awchar, *Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
Dr. Prakash Bobde, *Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Ramesh Makwana, *Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
Dr. M. B. Bute, *Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.*
Dr. Ashok Kale, *Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)*
Dr. Anil Surya, *President, S. M. S. New Delhi.*
Dr. Kalyan Sakharkar, *Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
Dr. Arun Chavhan, *Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
Dr. A. P. Jadhao, *Head Dept. of Sociology, Lemdeo Patil College, Mandhal Dist. Nagpur.*

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, *Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. U. Ubale, *Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. O. Belokar, *Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, *Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
Prof. Baban Meshram, *Head, Dept. of Sociology,N. M. D. College, Gondia Dist. Gondia.*
Dr. Sushma Bageshwar, *Head, Dept. of Socio., Gadgebaba College, Hingna Dist. Nagpur.*
Dr. S. D. Pawar, *Head, Dept. of Sociology, N. J. Patel College, Mohadi Dist. Bhandara*
Dr. Dipak Pawar, *Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
Prof. Priyadarshan Bhaware, *Head, Dept. of Socio., Badrinarayan Barwale College, Jalna*
Dr. Rajendra Kamble, *Head, Dept. of Socio., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur*
Prof. Jaindra Pendse, *Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
Dr. D. T. Shende*, Deptt. of Socio., Mahatma Gandhi College, Parshiwani.*

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. J. V. N. Rao, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. Anil Nitnaware (Marathi), *M. B. Patel College, Sakoli Dist. Bhandara.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University., Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), *Arts, Commerce College, Koradi Nagpur.*

Dr. Ashok Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics) *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics)*, J. M. Patel College, Bhandara.*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science) *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Phy. Edu.) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रीका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी 30 मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी 30 नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रीकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबधीत संशोधन निंबध / लेख मराठी / हिंदी / इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रीकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई–मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव–10 व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे. संगणकीय लेखाची मुद्रीत प्रत व सदस्यत्वाचा अर्ज स्वतंत्र टपालाने संपादकाच्या पत्यावर पाठवावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा 3000 शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरूवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ कमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनाव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ कमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या–त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख / शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरूस्ती संबधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनूसार लेखामध्ये दुरूस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अखेरचा राहील.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Research Paper's Tital	Authors	Page
1	E-Entrepreneurship	Dr. Kavita Lende	… 1
2	Voice of Women in Indian English Literature…	Madhuri Brahmane	… 4
3	A Relational Study on Problem Solving Ability….	Chandraprakash Bankar	.. 11
4	Collection Management and Information….	Pankaj Kaware	.. 16
5	Drought in Maharashtra …..	Dr. Rajshri Gajghate	.. 20
6	Impact of Pranayama in Reducing the Stress	Rachana Dumbhare	.. 23
7	भंडारा जिलें के व्यावसायिक विकास में राष्ट्रीयीकृत बैंक....	इमरान कुरैशी	.. 27
8	मानवतावाद की पक्षधर नासिरा शर्मा	हरगोविंद टेंभरे	.. 34
9	प्रेमचंद साहित्य में किसान चेतना के स्वर	मनीष टेंभरे	.. 37
10	भारतीय रिजर्व बैंक, औद्योगिक समुहों पर बढता कर्ज ...	अर्चना देशमुख	.. 39
11	विविध कालखंडातील स्त्रियांची स्थिती	डॉ. नलीनी बोरकर	.. 41
12	बौध्द समाजातील लग्नेः एक आढावा व उपाययोजना	डॉ. राजेंद्र कांबळे	.. 46
13	बौध्द धम्म आणि भारतातील नवबौध्दांची स्थिती	डॉ. राहुल भगत	.. 48
14	वाढते शहरीकरण व हवा प्रदूषण.....	डॉ. जयंत मस्के	.. 51
15	ग्रामीण वृध्दांचे कौटुंबिक व सामाजिक जीवनातील स्थान	मीना संत	.. 55
16	शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा भारतीय प्रतिभेवरील परीणाम	डॉ. दिपक पवार	.. 58
17	कादंबरीः संकल्पना आणि स्वरूप	मंजू थोटे	.. 66
18	पाणलोट क्षेत्र विकास संकल्पना	प्रा. अरूणा बावणकर	.. 68
19	भारतीय लोकशाहीत राजकीय पक्षाचे स्थान व महत्व	डॉ. संपदा कुल्लरवार	.. 70
20	स्वातंत्रविर सावरकरः अस्पृश्यतेबददलचे विचार व कार्य	मनीषा बिसने	.. 72
21	भंडारा जिल्हयातील .... स्त्रियांचे सबलीकरण	मीरा बारई	.. 75
22	बचतगटाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचा आर्थिक विकास	किशोर निखारे	.. 79
23	परित्यक्ता स्त्री : समस्या आणि परिणाम	प्रा. मिनाक्षी बेसेकर	.. 81
24	राष्ट्रनिर्माता युगपुरूष शिवाजी महाराज	प्रा. रजनी वंजारी	.. 84

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागा तर्फे प्रकाशित होत असलेल्या जर्नल चा चवथ्या वर्षातील हा दुसरा अंक तुमच्या हाती देतांना आम्हाला अतीव आनंद होतो आहे. मागील 8 अंकाचे स्वागत आपण ज्या उत्साहाने केले त्याच उत्साहाने या ही अंकाचे स्वागत कराल ही अपेक्षा. प्राध्यापकांच्या व्यवसायात अलिकडे संशोधनाला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. तसेच संशोधन निबंध चांगल्या जर्नल मध्ये प्रकाशित होणे हे सुध्दा तितकेच महत्वाचे आहे. प्राध्यापकांची ही अडचण लक्षात घेवूनच आम्ही हा प्रयत्न सुरू केला आहे. आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झाले आहे. अगदी ग्रामीण भागात अध्यापनाचे कार्य करणा—या प्राध्यापकांनी सुध्दा आमच्या जर्नल साठी आपले शोंधनिबंध पाठविले आहेत. त्यासाठी या नव्या सदस्यांचे आपल्या परिवारात हार्दिक स्वागत.

अलिकडेच विद्यापीठ अनुदान आयोगाने पीएच. डी. संदर्भात नवीन निर्देश सर्व विद्यापीठांना दिले आहेत. या निर्देशानुसार सर्व विद्यापीठांना आता पीएच. डी. करू ईच्छिणा—या विद्यार्थ्यांसाठी सहा महिन्याचा रिसर्च मेथाडॉलॉजीचा कोर्स वर्क व ISSN नंबर च्या जर्नलमध्ये 2 शोधनिबंध प्रकाशित करणे बंधनकारक केले आहे. याचाच परिणाम म्हणजे या अंकात अधिकाधिक शोधनिबंध संशोधक विद्यार्थ्यांचेच आहेत. या पुढे ही अशा संशोधक विद्यार्थ्यांना आपल्या जर्नल मध्ये शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी आम्ही आमंत्रित करीत आहोत.

'National Research Journal of Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in वर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. या नंतरचा अंक डिसेंबर, — 2016 मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक	संपादक
डॉ. चेतन मसराम	**डॉ. राहुल भगत**

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व

श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर जि. भंडारा — 441912

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 08857078577

E-Entrepreneurship

Dr. Ms. Kawita K.Lende, S.N.Mor College,Tumsar, Distt. Bhandara

Introduction: - The economic development of a nation depends on its industrial development. The industrial development is based on the entrepreneurial competencies of the people. Hence the concept of building entrepreneurship promotion is need of the hour. The term 'entrepreneurship' comes from the French verb "entreprenprener" and the Germen word "unternenmen" both means to "undretake". In simple entrepreneurship is the act of being an entrepreneur, which can be defined as, One who undertakes innovations, finance and business acumen in an effort to transform innovations into economic goods.

Peter Druckers says entrepreneurship is a practice, what this means is that entrepreneurship is not a state of being nor is it characterized by making plans that are not acted upon. Entrepreneurship begins with actions, creations of new organisations."

E-Entrepreneurship is a dynamic process of vision and creation; it requires an application of energy and passion towards the creation and implementation of new ideas and creative solutions. E-Entrepreneurship is more than the mere creation of business, although that is certainly as important facet, it is not the complete picture. The characteristics of seeking opportunities, taking risks beyond security, and having there tenacity to push an idea through the reality combine into a special perspective that permeates entrepreneurs.

Roll of E-Entrepreneurship

- E-Entrepreneurship is the act of managing an electronic enterprise that has the potential to make a profit or incur a loss
- An E-Entrepreneur is defined as an individual willing to take the risk of investing time and money is an electronic business that has the potential to make a profit or incur a loss E-Entrepreneur .
- E-Entrepreneurship means over 200 million people are potential customers for the entrepreneur with an internet site.
- Netscape provided a safe online transaction technology called secure sockets layer.
- Online shopping is being able to quickly seek out deals for items or services provided by many different vendors.
- TheE-Entrepreneurship components of the business planning process integrate your internet site and your basic business model in the business plan.
- A Domain name is a chief concern when doing business online, E-Entrepreneurship is usually the selection and registration of domain name.
- Online consumers are protected by many of the general principles of advertising law that also apply to Internet ads.
- Secure payment mechanisms clear processes for confirming transaction.
- E-Entrepreneurship provide an easy to use and secure method for online payments.
- Protect consumer privacy during electronic transaction.
- Everyone else is selling online if a product or service can be sold, on the web.
- Mostly trying to sell the wrong product online to misjudging the websites potentials.
- E-Entrepreneurship fill a vitally important roll in the market economics.
- E-Entrepreneurship refers to establishing a new company with modified and innovative thinking and ideas within the net economy.
- In E-Entrepreneurship an entrepreneur uses an electronic platform in date network creatin electronic value.
- E-Entrepreneurship boost the capacity and willingness to develop organise and manage a business venture along with any of its risk in order to make a profit.

Current Trends of E-Entrepreneurship in India

The Indian e-commerce market is currently adopted following few trends:-

1) Security in transaction: - Security of user information for payment transactions through the internet is one of the major concerns, that hold back many potential online shoppers with large scale of adoption of mobile devices, E-commerce payment system must deploy updated state of the art transactions security solution.

2) Emphasis on Social Media: - Stay connected; stay Relevant, is the mantra of E-commerce in the current scenario in India. It is leading to success with mass online shoppers via popular social media platforms like facebook, youtube etc. Marketers have realized the significance of social media is also being used for getting the feedback of the consumers, entertaining their queries and hereby providing them maximum satisfaction.

3) Usage of Mobile: - Mobile internet penetration is continuously growing and will likely to grow further along with the increasing base of smart phones and tablets, affordable devices along with attractively priced internet data plans are continuously resulting in a rising base of potential shoppers, smart and active e-entrepreneurs are making the best use of mobile internet for expanding their consumers.

4) Necessity of Apps :- E-Entrepreneur have realized the necessity of using Apps for succeeding in the current scenario, whether it is an Android, Black-Berry, ios or windows operating system based device, a common feature is the growth of apps. An 'app' is the preferred route to deliver a 'customized shopping environment to online shoppers. Regular app updates, app accessibility and app security is becoming a priority for E-Entrepreneurship.

Challenges of E-Entrepreneurship

1) Technological Challenges: - Indian education system lags too much from the job industry as a whole, but then it lages even more when it comes to online entrepreneurship. What technology would be ideal and how to use that technology effectively?

2) Financial Challenges: - Financial challenges are a lot different in India especially for online entrepreneurs. When you are starting out as on entrepreneur you don't opt for venture funding but try to go with funding from small to medium business people. Many non technical business people don't understand the online business models as a whole and so getting an initial business funding from them becomes challenging.

3) Family Challenges: - Convincing to opt for business over job is easy, is not an easy task for an individual. The first thing compared is well you make more money in business of your choice or as a successor of family business.

4) Social challenges: - Family challenges are always at the top because that is what matter the most but at times social challenges also are very important. Let us say you & your friend graduated at the same your friend opted for a job. He now has a flat, car and what not because he could easily get those with a bank loan but you still have nothing to show off and this is where challenges comes.

5) Absence of Cyber Laws: - Big challenge is the near absence of cyber laws to regulate transactions on the Net. WTO is expected to enact cyber laws soon. The Indian information technology (IT) Bill passed by the Indian Parliament on May 17, 2000, intends to tackle legislatively the growing area in E-commerce.

6) Privacy and security Laws :- As of to day Quite Vulnerable issues related is privacy and security so far, there is no protection offered either by website or outside watchdogSAgainst hazard created by exploiting one's privacy.

7) Payment of tax related challenges: - Issues related to payment and tax is yet another problem continuously hunting e-traders. The electronic payment is made through credit card

or plastic money which could, however not become popular it is a great challenge.

Other Secondary Challenges are as follows:-

- Unavailability of Internet Access.
- Consumer cannot bargain with seller.
- Consumers not get free demonstration of products.
- Immediate delivery is challenge to online shopping.
- Absence of touch fell try experience.
- Consumer cannot exchange old product with new one
- Lack of trust between buyer of seller.
- No Guarantee or warranty received on particular products.
- Sometimes products look different when delivered actually.
- Possibility of price war among e-commerce companies has led to reduction in profitability.
- The element of 'fun" in the shopping experience is missing in case of online shopping.
- There are worries in the minds of customers about the personal security and that the financial details entered while shopping online will be misused.

Conclusion:- The result of this paper have shown that E-Entrepreneurship is a crucial factor for the long term sustainability of E-commerce and E-business. Entrepreneurship is identifying of Evaluating new opportunities and innovations and the electronic marketplace presents an extraordinarily challenging. Environment for entrepreneurs and their organizations. The fact acceleration and availability of technology is shopping, a new economy with different forms of distribution, marketing, selling and arranging work becoming observable.

References:-

1. P.F. Drucker - Innovation and Entrepreneurship Practice & Principles.
2. E-business Innovation and change management - M. Singh, D. Waddell.
3. https/de. wikipedia.org. marketing management.
4. https/de. wikipedia.org
5. https:// in. search yahoo.com
6. https:// bojournals.com/ research papers / Feb., 2013.
7. https:// www.google.co.in

Voice of Women in Indian English literature[1] An analytical survey

Miss Madhuri V. Brahmane, Research Scholar, R.T. M. Nagpur University, Nagpur

Abstract - The article deals with the state of women in a patriarchal society from the Vedic period to modern contemporary society. On the one hand, a woman is extolled to the heights of heaven by epitomizing her as a goddess, on the other hand, she is damned as an *abla,* a weakling who depends upon man for her existence and sustenance. The article traces the paradigm shift where a woman emerges despite all obstacles to hold her own identity in personal and professional life. Here woman is not put vis-a-vis man but woman is no more an accessory to man rather a companion, a life partner.

Introduction: - From time immemorial India has predominantly been a patriarchal society. Man occupied a prominent place in every sphere of life leaving woman as a fragile creature to depend upon him for everything beginning from her existence to her sustenance. In such a circumstance, a woman's struggle in a male dominated society can be but easily fathomed. She was good for nothing when it came to do something intellectual or artistic. Going to school or reading and writing were not something she was capable of. Her only work was to bring forth children, rear them up and look after household works. Operating with such background, it was unconceivable that women were able to think, study or able to make decisions, could express themselves in the form of speech, poetry, story-telling, art and music etc. A. Sinha opines, "Women in India are, by and large victim of social, economic and political exploitation."[2]

Thanks to the British rule in India, it became a blessing in disguise for it gave glimpses of possibilities that women could be allowed to obtain formal or innovative education. In the midst of such inner struggle, India found a prophet in Raja Ram Mohan Roy who being inspired by the English education and their world planned to bring about a change in the condition of women in India. Firoz Alam writes, "Ram Mohan Roy was a man of intellect and foresight. He was aware that the English language was key to progress."[3] His contributions must be lauded because he was convinced that if society has to be transformed, to uphold the dignity of women and their emancipation is obligatory rather than imaginative. Roy asked the women "To come out of the four walls of their homes and acquire knowledge of the modern world. He advocated widow remarriage and was instrumental in propagating against one more social evil like child marriage."[4]

1.1 General trends in classical literature:- To depict a clear picture of an Indian woman and her role in the family, society, poetry, drama, philosophy, religion, art and literature one must delve deep into the timeline ever since India commenced recording its history and development in the form of writing. NishikantJha believes, "Women have certain characteristics gifted by nature, particularly physical and emotional, which are different from men in many ways."[5]

India has a history of world famous ancient civilizations in Harappa[6] and Mohenjodaro.[7] Boasting of such high profile civilizations, it is easy to deduce that a full-fledged literature on philosophy of life developed as early as 6th century BC. Carl Ragan opines, "You have to know the past to understand the present". Ragan's wisdom fits in when one argues in support of the emancipation of women in present day Indian society because it is important to understand her status in the past.

1.1.1 The Vedas, the Puranas and the Upanishads[8]:- The Vedic tradition[9] has held a high regard for the qualities of a woman who is portrayed as the feminine embodiment of

important qualities and powers. These forms include those of Lakhsmi (the goddess of fortune and queen of Lord Vishnu), Sarsvati (the goddess of learning), Durga (the goddess of strength and power)[10], and the like. There are others, during this period, who were seen as the examples of historical importance. They are Sati, Sita, Anasuya, Arundhatee, Draupadi, Queen Kunti[11], etc.

However, all that glitters is not gold for in *Manusmriti*, one reads,"The position of women in Hinduism is mixed and contradictory."[12] T. Desai further confirms, "Around 300 BC the status of women began to decline. Probably dating to the beginning of Christian era, the *Manusmriti* affords glimpses into the severe restriction of women's activities and status. From AD 500 to AD 1800 more Smritis and Puranas were compiled which further degraded the existence of women."[13] The Vedic society was patriarchal. Gender equality was not promoted; woman was only to be ruled over but not a ruler. Her world was unsympathetically limited.Woman was seen primarily as wife, mother and a sex object. A woman's role, as an individual thinker or one capable of articulating her ideas, was unthinkable. In case she did express her thoughts and feelings, they were overlooked as though they amounted to nothing.These aresome of the reasons the women refrained themselves as intellectual writers or those who in any way contribute to a thought provoking idea in a male dominant ambience.

1.1.2 Classical Sanskrit Literature: - Sanskrit[14]served as a threefold language:sacred, literaryand philosophical,to Hinduism, Buddhism, Sikhism and Jainism.As such, most of the literary masterpieces were expressed in Sanskrit. For example, Kalidasa, a famous Sanskrit poet and dramatist in classical Sanskrit exposes woman as a paradox epitomizing her as an ideal self-abnegating Hindu wifesympathetic, witty, resourceful, and beautiful but simultaneously someone unrecognized, forgotten and humiliated like Shakuntala.[15] Amaru, a scholar in Tamil literature and an erotic poetry writer, portrayed women as complex human beings; they are continuously victims of circumstances. They are physically not strong and resilient as men hence cannot exercise any kind of authority; rather remain resourceful and amusing to their male counterparts.[16]

1.1.3 Early Dravidian Literature: - The Dravidian movement too is not immune from avoiding paradoxical condition in treatment of women. On the one hand, it extols woman a *Devadasi*[17] (Handmaid of the Lord) allowing them the freedom of expression on a public platform, on the other hand, woman is merely man's appendage.[18] To vindicate, it can be viewed that *Sangam* classics were written by 473 poets, among whom 30 were women, the famous poetess Avvaiyarbeing one of them. Although many women had actively participated in the Dravidian movement, not much has been written about them.[19]

1.1.4 Medieval Literature: -Medieval period could be seen as a watershed in terms of art, literature, poetry and drama although folk plays continued to entertain the audience. The most powerful trend of medieval Indian literature between 1000 and 1800 A.D. is devotional (*Bhakti*) poetry which dominates almost all the major languages of the country, Sanskrit being the main, though. India's middle ages brought about a very rich tradition of devotional literature of remarkable merit which dispels the superstitious assumption of a dark period of India's history.[20] the contribution of women writers in different languages during that period is remarkable.

However, it did not offer solutions to any of the problems women face concerning their rights. Women writers like Ghosha, Lopamudra, Gargi, Maitreyi, Apala, Romasha Brahmavadini, wrote short lyrics or poems of devotional fervor of metaphysical depth and with a spirit of dedication and utmost sincerity. Behind their mysticism and metaphysics is a divine sadness. They depicted every wound imposed by life into a poem.[21]

1.1.5 Modern Indian Literature:- The dawn of the new era of modern Indian literatures may be said to ignite in the late nineteenth century. In the writings of this time, the impact of Western civilization, the rise of political consciousness, and the change in society was perceptible. Antonia Navarro holds, "The majority of these novels depict the psychological suffering of the frustrated housewife, this subject matter often been considered superficial compared to the depiction of repressed and oppressed lives of women of the lower classes."[22] A large number of writers made synthesis between Indianization and Westernization in their search for a national ideology. Reformers supported female education in India believing that social evils could be eliminated through the education of women. Indian women writers gave a new dimension to the Indian literature, in that they vented their deep seated feelings by way of art and literature. Contemporary writers like Arundhati Roy, Kiran Desai, Anita Desai, Krishna Udayasankar, Chitra Banerjee Divakaruni, and the like have challenged the society for metamorphosis of women's status.

1.1.6 Emergence of Nationalism:- Indian writers like Bankim Chandra Chatterjee, Rabindra Nath Tagore, Mahatma Gandhi, Pandit Jawaharlal Nehru[23], Pt. Ramabai, Sarojini Naidu, to name a few, have made use of this newly acquired concept of nationalism to attack colonial rule. Rise of nationalism proved opportune for the women writers because in the name of nationalism, they could voice out the dormant oppression that had long been suppressed.Gandhijiwas totally opposed to gender discrimination. He did not like Indian society's preference for a boy and general neglect of a girl child. He viewed, "Woman as the embodiment of sacrifice and *ahimsha*".[24] This idea gradually spread in the country and many common women came out to join in the national struggle for freedom, freedom not only from British rule but also for freedom of expression within the country.

2.1 Emergence of women after independence: - After independence, Indian English Literature has been growing rapidly both in quantity and quality. It began, through the momentous, outstanding, and vibrant contributions by the contemporary Indian writers as competent as the British, American, Australian, Canadian and African Literature. A great number of Indian writingSAre vehemently apprehensive about various ways and forms of oppression they undergo. Once treated as solitary voice, is now audible in every sphere of life. Hence, having surfed through the earliest data in the first part, it is opportune to look into the era during and after the independence.

2.1.1 Search for Modernity and British Impact: - The Indian literature in English is a journey from nationalism to the search of nation. English education benefited the British for sure, but brought forth many social reforms and innovations to English literature paving the dawn of a new India. Writers like Sarojini Naidu[25], Tagore, Sri Aurobindo[26], through their lucid writings poured enthusiasm among the hearts of Indians. Sarojini Naidu tried to re-establish self-esteem within the women of India while Tagore filled the heart of the Indians with the sense of patriotism. There emerged a champion of liberty in Raja Ram Mohan Roy who advocated the rights of women. He was determined to give women their proper place in the society. He acted as a bridge between India and England. His vision was to make India a new and modern country and Indians to become a virile new people. He abolished *sati* and advocated in favor of widow remarriage. With his profound and pioneering fiction, Raja Ram enabled English readers to experience the spiritual depths of Indian culture. His writing is the voice of an ancient and insightful culture that speaks to the modern world.[27]

Nayantara Sahgal, Mulk Raj, Shashi Deshpande, Khushwant Singh, Kamala Markandaya, Gita Mehta etc. are a few examples who searched for alternatives to existing literary models making Indian modernity a mosaic. This

also emerged as a new creative force of resistance. It resisted the injustice and cruelty of the colonizers and manifested what we often referred to as the literary renaissance. [28]

2.2.2 Indian literary scene after independence: - After Independence, the Indian literature had an outstanding impact on the creative writing in various regional languages of the writers. Post-independence India did see a greater awareness on the part of the reading public as well as the government of the existence of many more and wealthier languages and literatures, outside the limited margin of one's own mother-tongue or province. 'The partition of India' did sear an emotional scar in the souls of many writers, mostly in Punjabi, Urdu, Hindi and Bengali literatures. Many moving short stories and poems have been written on this theme by authors like Amrita Pritam, Kartar Singh Duggal, Krishan Chander, Khushwant Singh, Premendra Mitra, Arundhati Roy and Manoj Basu, to mention a few names. The martyrdom of Mahatma Gandhi was another such event, about which soul-stirring poems were written by Vallathol Narayana Menon, Bhai Vir Singh, Shivmangal Singh Suman and others. So also things like identity crisis of the writers, the clash between traditional cultures and western modernity, the concept of experimentation under the Western influence is mostly found in the writings during those days. It emerged as a chase for new values and their sources. Several poets revealed the poet's solitary struggle in opposition to the mounting crisis of uprooted identity. They wrote political poetry on the theme of agony and struggle. It was poetry of commitment. Literature now enthused to the downtrodden and the exploited. 'Likewise the woman has been a focus of many literary works; she is no longer a paragon of virtue and chastity to the extolled poets and philosophers. The Indian women are now making a stir out of their placed solecism. Arising political and social conscious in a fertile milieu have brought them out into the open protest against decimation, dowry, rape and exploitation. The woman in Indian novel now reflects the shift in the sensibility as a writer and reader. [29]

2.2.3 Contemporary Literature: - In today's ultra*adhunika* (post-modern) era, the effort of the contemporary writers is to be natural, to be Indian, to be socially conscious and to be near to the common man. Indian writers like Salman Rushdie, Shahshi Tharoor or Amitav Ghosh came out of the shadow of British English only to decorate the Indianized English distinctively. Also the regional languages were freely used in the prose forms; thus breaking, restructuring and adding a new twist and dimension to the traditional narrative patterns. Hindi, Gujarati, Bengali, Telugu, Tamil, Kannada, Marathi writers followed to the 'modern' and 'postmodern' idiom of writing. For instance, Mulk Raj Anand's work is supplied with Hindi and Punjabi words like '*haanaa', 'saalamhuzoor', 'shabashshabash*' (Coolie). The most path breaking of all, however, is Arundhati Roy's use of untranslated Malayalam words in day to day conversations in her '*The God of Small Things*' like '*chacko sir vannu*', 'she is very beautiful *sundarikutty', 'oower, orkunniley, kushambi*.

3.1 Women in search of greater autonomy and freedom of expression:- The impact of the English Literature reflected in the regional literatures of the subcontinent introducing several important changes in women's personal and professional life. Prolific Indian female authors in English like Kamala Markandaya, Nayantara Sahgal, Anita Desai, and Shashi Deshpande gave rise to the emergence of feminism in India. Emancipator women's writing has arisen sturdily in all Indian languages, seeking to subvert the man-dominated social order, forging revisionary myths and counter-metaphors by women writers like Kamala Das (Malayalam, English), Krishna Sobti (Hindi), Ashapurna Devi (Bengali), Rajam Krishnan (Tamil) and others. A large number of writers are in the process of identifying a pattern of problem-solving within the traditional system

and sustain an indigenous process of renewal. English is no more a colonial language, writers are aware of their inheritance, complexity and uniqueness, and it is expressed in their work naturally.

Through feminism, the female consciousness against the male images of female identity gets provoked plus they become rebellion and this female experience is transformed into female consciousness, often in reaction to male paradigms for female experience. Feminism is an ideology that opposes the political, economic and cultural demotion of women to positions of inferiority. Feminists' state in India have an unlike dispensation than that of Western feminism in that the Indian society has always been extremely hierarchical. There is also quite a lot of hierarchy within the family pertaining age, sex and ordinal position, genial and fine bond or within the community referring to the caste lineage, education, occupation and relationship with ruling power etc. have been upheld very sternly. In India the history of the modern Western feminist movements is divided into three "waves". Each wave is categorized by means of looking at the same feminist issues in a different prospective.

3.1.1 The first-wave (1850-1915):- It refers to the feminist movement that occurred in between 1850–1915. Suma Chitnis, an eminent sociologist, from Maharashtra writes, "The most typical features of this movement were that the movement was initiated by a man and towards the end of the century the women joined the crusade". The founder of feminism in India is Raja Ram Mohan Roy along with other reformers like Ishwarchandra Vidya Sagar, Keshav Chandra Sen, Matahari, Phule, Agarkar, Ranade, Karve etc., aimedatabolishing the practice of Sati, child marriage, widows' remarriage, and many other civil practices that affected women.

3.1.2 Second Wave (1915–1947):- During this period the battle against colonial rule was strengthened. Self-government became the pre-eminent cause. Gandhi legitimized and extended Indian women's public activities by calling them into the non-violent civil disobedience movement against the British Raj. He dignified their feminine roles of caring, self-abnegation, sacrifice and tolerance; and impressed a position for those in the public field. Peasant women played a vital role in the rural *Satyagrahas* of Borsad and Bardoli. Women organizations like All India Women's Conference (AIWC) and the National Federation of Indian Women (NFIW) occurred. Women were dealing with issues involving to the scope of women's political participation, women's franchise, communal awards, and leadership roles in political parties. Under the leadership of Mahatma Gandhi, the nationalist and anti-colonialist freedom movement made the mass utilization of women to a fundamental part of Indian nationalism.

3.1.3 The third-wave (Post-independence-1947):- Prior to independence, most feminists accepted the sexual division within the labor force. Nevertheless, feminists of the 1970s dared to raise their voice against the inequalities and battled to reverse them. These included unequal wages for women, demotion of women to 'unskilled' spheres of work, and limiting women as a reserve army. The fruition is seen as in 1966 Indira Gandhi became the first female Prime Minister of India. She served as prime minister of India for three consecutive terms. Kerala state maintains very high relative levels of female literacy and women's health, as well as greater female inheritance and property rights.

Conclusion: - The patriarchal society prevalent in India had jeopardized and crippled the Indian mind to such an extent that men thought that no woman was found worthy of education. Men considered themselves independent, superior and even almighty. A man was invariably the breadwinner whereas the woman was supposed only to share what the man had earned with his sweat and blood. It looked as though, a man's world would continue even without a woman. Traits are visible, that in

ancient India, women though having an enormous potential, were being unutilized and underutilized. Customarily women were treated as '*abla*' which means a weakling, dependent on men and confined to the four walls. Thanks to some courageous and daring women, today the table is being turned upside down. As the civilization changes, the societies go through transformation, Indian women too are on a crossroad not to prove them but to get out of the shadows of men. Today, women dare to walk shoulder to shoulder with men. They are ready to expose the splendor and beauty of the world in which they live have a better role to play than remaining mere spectators within the four walls of the house. The men who thought they were superior to women have now recognized the potentialities of women; women are not just spectators but partners and coworkers. Women are not inferior to man in rank or performance in anyway. This is true in the field of literature too.

References:-

1. *The research scholar clarifies the use of the phrase English literature for in India there are several state and regional languages each having a well-developed literature of its own. In every literature one will find writings on women, but the research scholar's primary concern is to decipher writings on women in the context of English literature for it would be unthinkable to deal with all the literatures of the subcontinent. Paradoxically however, the research scholar will certainly surf through the Indian classical literatures and acknowledges that the influence of other literatures cannot totally be overlooked to depict the origin and development of one's argument.*
2. *Ajit Kumar Sinha, New Dimensions of Women Empowerment, New Delhi: Deep & Deep Publications Pvt. Ltd., 2008, p. xxvii.*
3. *Firoz Alam, Great Indian Personalities, The World's Greats also, Delhi: Sahni Publications, 2011, p. 300.*
4. *Ibid. p. 301.*
5. *Nishikant Jha, "Woman Empowerment", in New Dimensions of Women Empowerment. New Delhi: Deep & Deep Publications Pvt. Ltd., 2008, p.55.*
6. *The site of the ancient city contains the ruins of a Bronze Age fortified city, which was part of the Cemetery H culture and the Indus Valley Civilization, centered in Sindhand the Punjab. The city is believed to have had as many as 23,500 residents and occupied about 150 hectares (370 acres) with clay sculptured houses at its greatest extent during the Mature Harappan phase (2600-1900 BC), which is considered large for its time.(Cf. Harappa-Wikipedia, the free encyclopedia, https//en.mwikipedia.org).*
7. *Mohanjodaro is an archeological site in the province of Sindh, Pakistan. Built around 2500 BCE, it was one of the largest settlements of the ancient Indus Valley Civilization, and of the world's earliest major urban settlements, contemporaneous with the civilizations of ancient Egypt, Mesopotamia, Minoa (Crete), and Norte Chico.(Cf. Mohenjo-daro-Wikipedia, the free encyclopedia, https//en.mwikipedia.org).*
8. *The Indologisits hold that the Vedas are a large corpus of texts originating in Ancient India. They form the oldest layer of Sanskrit literature and the oldest sacred texts of Hinduism. The term Veda refers to the Samhitas (collection of mantras or chants) of the four canonical Vedas (Rigveda, Yajurveda, Samveda and Atharvaveda). The Vedic period lasts for about a millennium, spanning the Late Bronze Age and the Iron Age. Gavin Flood opines that Rigveda was compiled as early as 1500 BCE and continued over a period of several centuries. The Upanishads, whereas, are regarded as part of the Vedas and as such form part of the Hindu Scriptures. The Upanishads are known as Vedanta and do not belong to a particular period of Sanskrit literature. The oldest, such as Brhadaranyaka, Chandogya and Jaminiya date to the late Brahmana period, i.e., mid first millennium BCE, while the youngest were composed in the medieval or even the early modern period. (Cf. Ram Dev Shastri, Glimpses of World Religions, New Delhi: Mohit Publications, 2009, pp. 15-28).*

9. *Tripta Desai, Women in India, New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd. 1997, P. 3. She holds that we can accept 2500 BC to 1500 BC as the Vedic age when were composed the four Vedas of the Aryans, of which the Rigveda is the oldest and the most revered. The period from 1500 BC to 500 BC can be regarded as one of the Brahmanas and Upanishads, commentaries on, and addendums to the Vedas. When the Aryans, or the Indo-European tribe, entered India around 2500 BC and began advancing across Jamuna and Gangetic valley to the East near Bengal, many native cults, with their gods and goddesses came to be incorporated into the religion of Vedas. From 500 BC to AD 500 can be approximated as the period of the Sutras, early Smritis, the Epics of Ramayana and Mahabharata and the early Puranas.*
10. *Stephen Knapp, Women in Vedic culture, Stephen-Knapp.com*
11. *Ibid.*
12. *Women in Hinduism-Wikipedia, the free encyclopedia, (https://en.m.wikipedia.org).*
13. *T. Desai, op cit., p. 3.*
14. *Raymond Kerobin, Sant Daria Sahab, New Delhi: Gautam Prints, 2013, p. 2.*
15. *Kalidasa-Wikipedia, the free encyclopedia (https://en.m.wikipedia.org).*
16. *AmaruShakta-Wikipedia, the free encyclopedia, (https://en.m.wikipedia.org).*
17. *Dravidian peoples-Wikipedia, the free encyclopedia, (https://en.m.wikipedia.org).*
18. *Thomas Jeyaseelan, Women rights and law, New Delhi: Indian Social Institute, 2002. P. 8.*
19. *Menstruating Women/ Menstruating Goddesses: Sites of Sacred (www.metaformia.org).*
20. *Raymond Kerobin, op. cit., p.2.*
21. *Lalita, Susie Tharu and K., ed. Women Writing in India. Vol. I. New Delhi: Oxford University Press, 1991. P. 13.*
22. *Antonia Navarro-Tejero, Modern Indian Women Writers in English, www.literature – study-online.com.*
23. *Jawaharlal Nehru was born in a wealthy and aristocratic Brahmin family in Allahabad on 14th November, 1989. At the age of 15, Nehru was sent to England to pursue education in English language. He was deeply interested in literature, politics, economics and history. Nehru returned to India in 1912 and joined Allahabad High Court as a barrister. He joined his political career after meeting Mahatma Gandhi at Lucknow in 1916. (Cf. P. B. Rathod, Indian Political Thinkers, New Delhi: Commonwealth, 2006, pp. 174-175).*
24. *PromillaKapur, Empowering the Indian Woman, New Delhi: Publications Division, 2001, p.6.*
25. *The name of Sarojini Naidu figures in the topmost level of nationalists fighting against the British to secure independence of the country. As an indefatigable worker of the Indian National Congress and a political stalwart, her name may be mentioned along with that of Gandhi, Nehru, Patel, Subhas Chandra Bose and Maulana Azad. (Cf. Santanu Ganguly, Sarojini Naidu (1879-1949), inStudies in Indian Poetry in English, Kolkata: Books Way, 2009, p. 73).*
26. *Sri Aurobindo (Aug 15, 1872-Dec 5, 1950), later called Arvinda Ghosh, was an Indian nationalist, poet, writer, literary critic, philosopher and mystic. He attended an English school in Darjeeling but subsequently studied at St. Paul's School and Cambridge in England. He returned to India in 1893 at taught at Baroda College. On the eve of Calcutta Congress in 1906 he was first to declare complete autonomy from British control. Wrote articles on Passive Resistance and serialized his play Perseus the Deliverer in the BandeMatram. (Cf. Monisha Sarkar and Subh Brat Sarkar, "Sri Aurobindo (1872-1950)",in Studies in Indian Poetry in English, Kolkata: Books Way, 2009, p. 45).*
27. *Robert L. Hardgrave, Word as Mantra: the Art of Raja Rao. Austin: University of Texas, 1998, p. 60.*
28. *Jasvant Rathod, "The Indian Literature in English: a journey from Nationalism to search of nation." Researchgate. Vol. 1. Multi Disciplinary Edu Global Quest, October 2012, pp 156-158.*
29. *Shantha, Krishnaswamy. The Woman in Indian Fiction in English. New Delhi: Ashish Publishing House, 2001 pp. 53-56.*

A RELATIONAL STUDY ON PROBLEM SOLVING ABILITY AND STUDY HABITS OF HIGHER SECONDARY STUDENTS

Chandraprakash P. *Bankar,* Ph.D. ResearchScholar, Faculty of Education, R. T. M. Nagpur University, Nagpur (Mh.)

Abstract: *The present study attempts to find out the relationship between problem solving ability and study habits of higher secondary Students. For this purpose a sample comprising of three hundredhigher secondary students of commerce was randomly from higher secondary school of Gondia districts of Maharastra, out of these onehundred fifty Boys and onehundred fifty girls. Problem Solving Ability Test and Study Habits Inventory were employed in the data collection from the higher secondary student.'t' testand Co-efficient of correlation was used to treat data. The result indicates that there is no significant difference in problem solving ability ofgirls and boys. Same result found about Study habit, there is no significant difference in Study Habitsofgirls and boys. The Co-efficient of correlation analysis indicates that there weresignificant relationship between Problem Solving Ability and Study Habitsof higher secondary Students commerce.*

Introduction: - In the day to day lifea person faces many problems and tries to solvethem. It can be done by right thinking and proper reasoning which depend on the level ofintelligence of the person. Problem solving is one kind of the test of student's intelligence. It is the framework or pattern in which thinking and creativity has playedan important role.Simple problems can be solved by instructive and habitual behaviors. More difficult problems required degree of understanding. a perception of the relationship between the significant factor of a problem. Problem solving occurs in novel or difficult situations in which a solution is not attainable habitual methods of applying concepts and principles derived from past experience (Wood worth and Marquise, 1948). *"Problem solving is one such capacity which is a process of overcoming difficulties that appear to interfere with the attainment of a goal."*It is the highest type of learning within Gagne's hierarchy. Based on the combination of two or more rules, problem solving is the ability to encounter a novel situation and resolve it with a new rule. It provides the resources for encountering, for thinking and for summoning up relevant materials previously learned. Currant research on problem solving involves the information processing theory. To solve problems learners must search for long term memory for relevant principle Gilhooly and Green 1989). scientific paradigm of problem solving abilityinvolves five stages (Gick1986; Derry and Morphy; 1986; Derry 1991 and Gillini 1991).Bransford and stenin,1984 use the acronym IDEAL to identify the five steps. I- Identify the problem, D- Defining and representing the problem, E- Exploring possible strategies, A- acting on the Strategies, L- Looking back and evaluating the effects of activities.

Study habits can be defined as the sum total of all habits. Determine purpose and enforced practice that the individual has in order to learn. It is necessary to the student develop special study habit and skill. It is a well- formed habit that furnishes its own source of motivation students who study according to time table, regularity in preparing and learning lessons, adopting a suitable sitting posture while studying, struggling had to overcome difficulties on in other words by put in their best efforts are like to excel others of equal intelligence only because of their superior study habit.

Everyone has different study habits. All often, students perform poorly in school simply because they lack good study habits. In many cases, students do not know where to begin. Those students in high school who succeed

especially well usually study alone and follow a study technique that has been worked out by them and that incorporates desirable procedures. Good health, sufficient sleep, appropriate exercise and nutritious diet are essential to achievement of good study results. Study conditions that are unfavorable include inadequate lighting, extremes of temperatures, humidity, poor posture, subnormal physical conditions and emotional disturbance. Although habits differ from person to person, some general principles can be derived about studying efficiently. Study habits play a very important role in the life of students.Success or failure of each student depends upon his own study habits. Of course, study is an art andas such it requires practice. Some students study more but they fail to achieve more. Others studyless but achieve more. Success of each student definitely depends upon ability, intelligence andeffort of students. No doubt, regular study habits bring their own rewards in the sense ofachievement of success.

Need and Significance of the study: - Problem Solving Ability is the cognitive capability of the problem solver to perform physical or mental operations based upon his knowledge so as to achieve the goal of solving a problem. It is play a significant role in preparing the students to set realistic goals and thinks of solution needed to reach goals. The main goal of education and core objective of learning process is to develop the learner as critical thinking person. Problem solving ability helps the student to apply his learnt knowledge in solving different types of problems. Therefore in the present study was made to investigate Problem solving ability of higher secondary students.

Study habits helps the new type of learning but in the present situation student is haphazard and desultory in his habit of study as he select the way of least resistance and resorts to cheap market notes to get through the examination neglecting other means/media of acquiring knowledge. The structure of the subject/content too requires proper study habits on the part of students. Due to lack of appropriate study habit qualitative achievement / performance of students is not witnessed in the results of examination conducted by board of education. In the present day student may be spending a lot of time in studying but they may not be successful in attaining desired effects or good results. This may be due to the poor development of study skills.

It is important for the schools and colleges to develop the problem solving ability and Study habits of the student. Because the education is not only limited to information and knowledge creation now a day. It has changed today in the era of competition. The competition is only the option to last in the competition. In the present era, the examinations, tests and aptitude test are the means for proving the quality of the self. Thus, the problem solving ability and good study habits is the very soul of the examinations. The test that checks the problem solving ability and study habits of the student is the only to succeed in the education. When the students give the aptitude test after completing the education and fail in the test, they get depressed with the result they have.Therefore, the researcher had decided to study the problem solving ability and Study habits of higher secondary students.

Review of literature :- The investigation carried out by Ajwani, J. K. (1979) revealed that No significant sex differences were observed in the subject's ability to solve problem.Jain, S. C. (1982) revealed also there was a significant relationship between score of each problem after proving hints and the total problem solving ability score after providing hints.Gil1,T.K. (1990)) found that right brain- training strategy was superior to the left-brain training strategy, so far as creative Problem Solving Abilities in Mathematics were concerned.Samuel, O. & Oyesoji Aremu (2002) concluded that the problem solving ability was found to be significantly predicative of students study behavior. James Anice&Marice P. V. (2006) reveals that there is significant relationship between problem solving ability and reasoning ability in science student. Ayodhya, P. (2007)

reveals a Positive correlation between scholastics achievement in mathematics and problem solving skill of the student. Uma Devi, M. R. (2009) investigates the relationship between problem solving ability and academic achievement of student.

Study habits are a well-planned and deliberate pattern of study, which has attained a form of consistency on the part of the students towards understanding academic subjects and passing examination (Pauk, 1962; Deese, 1952; Akinboye, 1974 cited by Oyedeji).According to Crow and Crow, (2007), the chief purposes of study are: to acquire knowledge and habits which will be useful in meeting new situations, interpreting ideas, making judgments creating new ideas and to perfect skills. Tiwari G. N.. (1982) reveals that Students of science scored the highest in all the six mesures of the study habits inventory this was the case at all levels. Chilimilkollad, M. I. (1987) found that there existed a moderate positive correlation between study habits and study skills of the three group of student. Reddy, R. B. & Nagaraju, M.T. (2001) reveals that there was no significant impact of sex on the study habits. R. Aisha, Kiran A. & Malik N.H. (2002) reveals there exists a significant and positive relationship between achievement of the students and the said factors like schedule of study, habit of notes taking and writing back. Panchalingappa S. N. (2004) revealed that there is no significant difference between boys and girls children of Devidasis with respect study habits. Nalini H. K. & Ganesh Bhatt (2009) found thatthere is significant relationship between learning environments and study habits of X students.

Objective of the study:- 1. To study the problem solving ability of XI standard commerce students. 2. To study the study habit of XI standard commerce students. 3. To study the gender difference of problem solving ability of XI standard commerce students. 4. To study the gender difference of study habit of XI standard commerce students. 5. To find out the relationship between problem solving ability and study habit of XI standardcommerce students.

Hypotheses of the Study: - 1. There is no significant difference in problem solving ability of XI standard commerce boys and girls. 2. There is no significant difference in study habit of XI standard commerce boys and girls. 3. There is no significant relationship between problem solving ability and study habit of XI standardcommerce students.

Methodology of the Study : - A descriptive survey method was employed in this study in which in researcher collected data from the respondents by means of questionnaires to investigate the relationship between problem solving ability and study habit of XI standard commerce students.

Sample - The present Study in mainly concerned with the XI standard commerce students studying in schools following syllabus of Maharastra State boardhigher secondary Education. The sample comprises of 300 Eleventh standard commerce students of which 150 boys and 150 girls were selected randomly from schools of Gondia district.

Instrument: Following Instruments were used to collect the data for the study :-

- *Problem Solving Ability Test* developed by Dr. Roop Rekha Garg.
- *Study Habits Inventory* developed by Palsane and Sharma.

Data collection and techniques of analysis of data - For administering the tests and collecting data, the students were approached after seeking permission from the Head of the concerned institution. Standard instructions were given before the admiration of the test. After completing both tests, the answer sheets and booklets were collected. The collected data was systematically classified and tabulated accordingly and the data were analyzed by statistical techniques.

Analysis and Discussion : - In the present study, relevant data has been collected, organized and tabulated under different headings of the variables in the study. 't' test was used to

find out the difference in problem solving abilityand study habit between boys and girls of XI standard commerce students. Pearson product moment Co-efficient of correlation was used to find out the relationship betweenproblem solving abilityand study habit.

Table 1: Comparison of Problem Solving Abilitygender wise

Group	No. of Students	Mean	S.D.	't' Value
Boys	150	10.06	4.15	0.83
Girls	150	9.67	3.97	

Not Significant at 0.01 level for df 298, the critical value for 0.01 level = 2.59

The above table reveals that obtained't' Value 0.83 which is not greater than critical Value 2.59Corresponding to the 0.01 level of significance.It could be inferred that "there is no significant difference in problem solving ability ofXI standard commerce boys and girls."

Table 2: Comparison of Study Habitsgender wise

Group	No. of Students	Mean	S.D.	't' Value
Boys	150	63.91	9.38	0.68
Girls	150	63.16	9.68	

Not Significant at 0.01 level for df 298, the critical value for 0.01 level = 2.59

The above table reveals that obtained't' Value 0.68 which is not greater than critical Value 2.59Corresponding to the 0.01 level of significance.It could be inferred that "there is no significant difference in study habit of XI standard commerce boys and girls."

Table 3: Co-efficient of Correlation between Problem Solving ability & Study Habits.

Variables	No. of Students	'r' Value	Significance
Problem Solving ability Study Habits	300	0.649*	Significant at 0.05 level

The above table reveals that obtained **'r'** Value 0.649 which is greater than theoretical Value 0.113Corresponding to the 0.05 level of significance. Also it is Positive and Significant at 0.05 levels. Hence the null hypothesis is rejected.

Therefore it is concluded that "There is significant relationship between problem solving ability and study habit of XI standard commerce students."

Conclusions: - Result of the present study lead conclusion that, there is no significant difference in problem solving ability of XI standard commerce boys and girls.Same result found about Study habit that, there is no significant difference in Study Habits of girls and boys.

It is also concluded that there is significant relationship between problem solving ability and study habit of XI standard commerce students. Problemsolving abilityand study habitshas important roles play in the academic pursuits of the higher secondary students. it could be inferred that effective problem solvers endorsed good study habit that are important and necessary functioning successfully in academic works.

Educational Implications: - In the present study the investigator find out the significant relationship between problem solving ability and study habits of higher secondary commerce students. So result of the present study helps the psychologists, teacher and parents to stress the development of problem solving ability and improve study habit of higher secondary student. while handling the study problems of the students, problem-solving procedures should be adopted and taught by the counseling psychologist so that the student could handle other academic problems as well as how-to-study problems that may be facing them in their academic pursuits.

References

1. Ajwani, J. K. (1979); "*Problem Solving Behavior in relation to Personality, Intelligence and Age."Fourth Survey of*

Research in Education (1983-88) Vol–1 Delhi N.C.E.R.T.

2. Ansbrug P. I. (2000). "*Individual differences in problem solving via insight".Current Psychology: Developmental Learning, Personality, Social, 19(2),* 143-146.
3. Ayodhya, P. (2007), "*Blending Problem solving skills to a learner's achievement*", *Edutracks -A Monthly Scanner of trend in Education, Vol.7 No.1, September- 2007*
4. Bhandarkar, K. M. (2007), *"Statistics in Education"* NityaNutan Publication, Pune
5. Chilimilkollad, M. I. (1987) ;"*Action Research on Study Habits and Study Skills of Metallurgy Students of Government Polytechnic."Fourth Survey of Research in Education (1983-88) Vol–1*
6. GargRoopRekha. *Manual for Problem Solving Ability Test,* Agra Psychological Research cell,TiwariKothi, Belanganj, Agra,
7. Ghormode K. U. (2006), *"Principle of Educational Research,"*Vidya publication, Nagpur
8. Nalini H. K. & Ganesh Bhatt (2009) *"Study habits and Student achievement in Relation to same Influencing Factors."EDUTRACKS A Monthly Scanner of trend in Education, Vol.9 No.2.*
9. Palsane& Sharma, *Manual for study habits inventory,*Agra Psychological Research cell,TiwariKothi, Belanganj, Agra,
10. Parasnis N. R. (2008), *"Advance Educational Psychology,"*NityaNutan Publication, Pune
11. R.Aisha, Kiran A.& Malik N.H.(2002). "*Relationship of study habits with educational achievements."* International Journal of Agriculture and Biology, Vol. 4(3), 370-371.

Collection Management and Information Resources of Polytechnic Libraries

Mr. Pankaj P.Kaware, Research Scholar, Librarian, Somayya Diploma in Engineering (polytechnic), Chandrapur, E-mail:-kaware_pankaj1@rediffmail.com

Abstract: - Collection management is one of basic tasks in libraries. In recent years traditional formats for information, such as books and microfilm, have increasingly been supplemented by information which is accessible electronically through the use of computer technology. A collection development process is that which permits the library to develop collection of materials as per information needs and service requirement of the users. It is a universal process in the library world in which the library professional assembles a variety of materials in order to satisfy the demands of the users. Dr. S.R. Ranganathan while formulating five laws of library science stated that the library is a growing organism as the fifth law, it clarifies that collection of library grows continuously.

Keywords: - Polytechnic Library, Academic Library, Information technology, Information Resources, Electronic resources, Polytechnic, Polytechnic education, e-resources. Collection development, Management

Introduction: - The concept of collection development (CD) arose in 1950's and 1960's from the evolution of new and special needs in libraries to serve the increasing demands of the growing number of scholars and students. Specialists were hired to identify and locate needed resources and to make sure that the library was effective in getting the materials it needed. It was during this period CD started as a distinct function of librarianship distinct from acquisition. CD was called as the "premier function of librarianship".

According to Encyclopedia of Library and Information Science collection development (CD) "is the sum total of library materials- books, manuscripts, serials, government documents, pamphlets, catalogues, reports, recordings, microfilm reels ,micro cards and microfiche, punched cards, computer tapes etc that make up the holdings of a particular library".

Collection development is the process of planning and procuring a balanced collection of library materials of many formats, including periodicals, books, online resources, and other media. Selection of library materials is of prime importance in a library. The librarian with the help of library staff and with the concerned user groups should perform the job of selection of library materials. At the same time, the librarian should develop the library collection according to the objectives and aim of the library. The selection of the library materials requires well-thought planning, knowledge of recently published materials, awareness of forthcoming publications, availability of rare materials, and efficient organizational set up, good rapport with the publishers and vendors, communications with the vendors dealing with foreign publications and obviously, allocation of fund in a financial year Information technology has made a profound impact on availability and accessibility of e-resource. To provide quick and comprehensive access to resources by using best possible tools and technique is the ultimate aim of every library. Multiple resources in the present electronic environment can be seamlessly integrated with a single login gate way which makes is user friendly.

Most of the academicians and technician today have become Internet dependent. It is the contribution of information and communication technology and impact of Internet that information processing, storing, searching, dissemination and use has become expeditious, easy and user-friendly. Today, digital technology is available at our doorstep, capable of effectively creating and capturing information in various formats, making these available to others. E-

resources are available with increased accessibility beyond time and space restrictions, restricting information users to visit physical libraries

Polytechnic - The term polytechnic comes from the Greek word "Polytekhniko". Poly means "many" and tekhniko means "acts". An institute that offers a variety of professional courses which are technical and vocational in nature. In other words, we can say that a polytechnic is an institute in which technologies that are based on mathematical & scientific basis such as engineering and other applied sciences are taught.

According to Webster's Unified Dictionary and Encyclopedia, "Polytechnic means giving instruction in a number of arts and sciences with special regard for their use in making a living". Random House Dictionary defines Polytechnics as "to pertaining or offering instruction in industrial arts, scientific or technical subjects."

Polytechnic may be identified as diversified institutions of higher technical education that train technicians and engineers for various sectors of the national economy from secondary school level. Polytechnics in the country offer various types of courses in the field of engineering and technology. Other occupational based courses taught in polytechnics are computer engineering, Mechanical Engineering, Electrical Engineering, Information Technology, Electronics and Communication Engineering, architecture, art and pharmacy etc. for producing technical manpower for socio economic development of the country. The students coming out of these institutions find employment in all the functional areas. However, the most important job functions include production, quality control, installation, maintenance, servicing and marketing etc.

There are also hundreds of polytechnics and institutions all over the country offering a wide range of vocational and skill based career development courses in various fields such as Fashion Technology, Textile, Designing, Business Management, Journalism, Gems and Jewellery, Footwear Technology, Plastics, Food Processing and Construction Management, etc.

Polytechnic Education - Polytechnic is defined as an institution that delivers vocational and technical education and training. It is a part of technical education that emphasizes the learning of technique or technical procedure and skills and aims at preparing technicians usually above the high school level but not learning to a degree.

However, vocational education is a part of technical education. Hence, it is also related to polytechnics. Polytechnic education provides career based education. The choice of a career is possibly one of the most critical decisions in one's life. It shapes the future and determines the life style. The rapid pace of technological development and its increasing adoption by industry have led to growing complexity of industrial activity. As new materials and new industrial process emerge, the problem of manufacturing products characterized by greater reliability and improved performance become increasingly difficult. Simultaneously, industry and commerce are confirmed with the problem of providing high quality products at competitive prices in the face of the continually rising costs of both material and labor. Industry and commerce can meet these challenges only if they make the most efficient use of manpower at all levels.

Polytechnic education is one of the most important components of communist upbringing, acquainting students theoretically and practically with the basic scientific principles of modern technology and with the peculiarities of social and production relations. It also provides effective labor training, develops work habits and skills, orients students vocationally, helps them make a wise choice of a career and lays a foundation for further professional and vocational training.

The polytechnic library should have books related to the areas of program me offering, engineering sciences, books on communication skills and management, good books for general reading and periodicals related with science and technology. The library should also have multimedia learning packages, audio visual aids

like films, microforms, slides etc. The library should have facility for photocopying. AICTE has fixed the norms for collection development of polytechnic libraries. It has appointed committees from time to time to review the technical education system at diploma and degree level and recommended remedial measures to bring about effective reforms so that technical education system can play the most vital and key role in the economic and industrial development of the country and to keep pace with the fast changing global, scientific and technological environment.

Objectives of the Polytechnic Libraries - i) To support the teaching programme of the Institute; ii) To provide reading material for independent study; iii) To support the objectives, mission and vision of the institute. iv) To library facilities and services necessary for the success of all formal programmer of instructions;

Library collection - Library Collection is the process of meeting the information needs of the people in a timely and economical manner using information resources locally held, as well as from other organizations.

According to the International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA), acquisition and collection development focuses on methodological and topical themes pertaining to acquisition of print and other analogue library materials (by purchase, exchange, gift, legal deposit), and the licensing and purchase of electronic information resources.

Definition - *"The process of selecting which materials to add to the library collection to develop it. Subject specialist librarians are assigned to select or collect materials in their areas or expertise" (www.library.umass.edu).*

"The process of examining the academic and research needs and selecting materials in support of those needs, both faculty and students" (www.nyu.edu.)

Collection development policy - The American Library Association's Collection Development Committee when preparing "Guidelines for the formation of collection development policies" assumed that "a written collection development policy is for any library a desirable tool which enables selectors to work with greater consistency towards defined goals, thus shaping stronger collection and using limited funds, more wisely". A written collection development policy is preferred over non-written policy. The development and implementation of a collection development policy is a best practice for libraries and archives, and addresses issues such as:

- material selection and acquisition
- replacement of worn or lost materials
- removal (weeding) of materials no longer needed in the collection
- planning for new collections or collection areas
- institutional mission
- cooperative decision-making with other libraries or within library consortia

Weeding is an important but difficult aspect of collection development in a library. A librarian may withdraw materials based on the condition, age, relevancy, or lack of space for an item. A professional may decide to replace such items or leave the absence in the collection. The significant act is not without opposition. Historically, both patrons and other librarians criticize weeding books. Some believe libraries should keep all materials in circulation no matter the condition or need for room in the facility for newer material.

Types of information sources - Information can come from virtually anywhere media, blogs, personal experiences, books, journal and magazine articles, expert opinions, encyclopedias, and web pages — and the type of information you need will change depending on the question you are trying to answer. Look at the following sources of information. Notice the similarities between them.

Magazine - A magazine is a collection of articles and images about diverse topics of popular interest and current events. Usually these articles are written by journalists or scholars and are geared toward the average adult. Magazines may cover very "serious" material, but to find

consistent scholarly information, you should use journals.

Journal - A journal is a collection of articles usually written by scholars in an academic or professional field. An editorial board reviews articles to decide whether they should be accepted. Articles in journals can cover very specific topics or narrow fields of research.

Database - A database contains citations of articles in magazines, journals, and newspapers. They may also contain citations to podcasts, blogs, videos, and other media types. Some databases contain abstracts or brief summaries of the articles, while other databases contain complete, full-text articles.

Newspaper - A newspaper is a collection of articles about current events usually published daily. Since there is at least one in every city, it is a great source for local information.

Library Catalog - A library catalog is an organized and searchable collection of records of every item in a library and can be found on the library home page. The catalog will point you to the location of a particular source, or group of sources, that the library owns on your topic.

Books - Books cover virtually any topic, fact or fiction. For research purposes, you will probably be looking for books that synthesize all the information on one topic to support a particular argument or thesis. Libraries organize and store their book collections on shelves called "stacks."

Encyclopedias - Encyclopedias are collections of short, factual entries often written by different contributors who are knowledgeable about the topic. There are two types of encyclopedias: general and subject. General encyclopedias provide concise overviews on a wide variety of topics. Subject encyclopedias contain in-depth entries focusing on one field of study.

The Web - The Web allows you to access most types of information on the Internet through a browser. One of the main features of the Web is the ability to quickly link to other related information. The Web contains information beyond plain text, including sounds, images, and video. The important thing to do when using information on the Internet is to know how to evaluate it!

Conclusion - Polytechnic libraries are far from adequate in terms of facilities, resources, manpower and standards. Most of the document collection at these libraries are either obsolete or unsuitable and do not serve the needs of the students. The process of library development is the non-implementation of the recommendations of the various committees and Commissions appointed by the Government, which showed interest only in the constitution, but not in putting their recommendations into practice.

Bibliography

1. *Aglawe, P. Sanshodhan Pandhatishatra va Tantra: Vidhya Prakashan, Nagpur 2000.*
2. *Asia Pacific Journal of Library and Information Science. Vol.1, No.1, January-June 2011*
3. *Evans, G. Edward (2000). Developing Library and Information Center Collections. Libraries Unlimited. pp. 15–16.*
4. *Ganguly, R.C. Preservation of Electronic Information, Isha books delhi, 2007.*
5. *Good, Carter V. Ed. (1959), Dictionary of Education. 2nd ed. New York, Mcgraw Hill.*
6. *Hawes, G.R. and Hawes, L.S.(1982). The Concise Dictionary of Education. New York, Van Nostrand Reinhold Company.*
7. *Johnson, P. (2013). Is Weeding an Unnatural Act? Technicalities, 33(5), 2-4.*
8. *Kayde, Patil, Sanshodhan Pandhati, Chaitanya Publication, Nashik, 2005.*
9. *Nigam & Kataria, Digital Libraries, New Delhi, Mahamaya Pub. house 2008*
10. *Thanuskodi, S., ICT Application in Academic Library, New Delhi SSDN Publisher and Distributors 2013*
11. *The International Federation of Library Associations and Institutions.*
12. *The Random House Dictionary of the English Language (1970). Jess Stein.Ed. New York, Random House.*

13. *Webster's Unified Dictionary and Encyclopedia (1970) vol. 5. New York, Webster's Unified.*
14. *Zubov, V.G.(1979). Polytechnical education. In Great Soviet Encyclopedia. Vol.20. 3rd ed. A.M. Prokhorov. Ed. New York, Macmillan.*
15. *http/www.lib.ut.edu*
16. *http/www.google.com*
17. *www.library.umass.edu.*
18. *www.nyu.edu.*

DROUGHT IN MAHARASHTRA: CAUSES AND REMIDIES

Dr. Rajshri Gajbhate, Asst. Professor, Dept. of English, S. B. Mahila, Nagpur.

Introduction: - Everyone is aware of the serious climatic condition of Drought, especially in Maharashtra. Every year much is talked about this unavoidable situation. People make resolution to take measures to cope up with the upcoming drastic problem of famines and floods. But every year the situation remains the same and the cruel nature has its own way. Every year people all set to follow the steps for rain water harvesting, sustainable development etc. But this is not the duties of few people, but every citizen of India should come forward to do the needful on his part. It is known to everyone that nature is the powerful entity. But science and technology has made immense progress to have loggerhead with the nature.

Objective of Study:- 1. To study the causes of Drought in Maharashtra. 2. To know the effect of Drought. 3. To analyze the measures taken to cope up the serious situation.

Hypothesis: - 1. Rain water plays an important part for irrigation in India. 2. Some villages face the serious problem of drinking water. 3. Need of special policy and implementation for water conservation.

Methodology: - The present research paper is based on the secondary data which has been collected from the various books, websites and newspapers.

What is Drought? : - A drought is a period of below-average precipitation in a given region, resulting in prolonged shortages in its water supply, Whether atmospheric surface of ground water. A drought can last for months or years, or may be declared after as few as fifteen days. It can have a substantial impact on the eco system and agriculture of the affected region and harm to the local economy. Annual dry seasons in the tropics significantly increase the chances of the drought developing and subsequent bush fires. Periods of heat can significantly worsen drought condition by hastening evaporation of water vapor.

Causes of Drought: - Before directly hitting the causes of drought in Maharashtra, let us first study the general causes and measures related to drought. The following are the causes of Drought.

1. Precipitation Deficiency: - Precipitation means the act of harvesting more rain water in a particular area. But sometimes due to high level of reflected sunlight, high pressure systems, winds can prevent or restrict the developing of thunderstorm activity or rainfall over certain region then the result is Drought.

2. Dry Season: - The dry season greatly increase drought occurrences and is characterized by its low humidity, with watering holes and rivers drying up and results in bush fires.

3. Erosion and Human: - Human activities such as over farming, excessive irrigation, deforestation and erosion adversely impact the ability of the land to capture and hold water. In arid climate main source of erosion is wind. The

wind can cause small particles to be lifted and therefore moved to another region (Deflation).

4. Climate Change: - Climate change also plays a major role in causing drought in a particular region, such as global warming will result in increased water rainfall, flooding and erosion.

Drought in Maharashtra: - Now let us study the actual topic i.e. Drought in Maharashtra.

For some water is just a step away, but for it is a never ending journey.

This is the tag line of one of the websites related to Drought which is followed by some of the drastic facts.

- Around 2590 farmers across Maharashtra committed suicide in 2015.
- 14708 villages have been hit by drought.
- Maharashtra saw one of the most severe droughts in a century.
- In Marathwada every village has seen drought like condition.
- There is no water to drink, irrigate and for animals.
- Women walk a long distance to fetch the water.
- 7 out of 11 major irrigation dams have no water left.
- 0% is left in Jayakwadi, Purna Siddheshwar, Mazalgaon, Manjira, Lower Terna, Mannar and Sina Kalegaon.

Every morning, the news paper gives the news of drought in Maharashtra. Rainfall decreased to 40%. Marathwada has been the worst hit. Although the second "Water train" has pulled into Latur, farmers in rural areas had little respite. Especially who have been banking on high yields to offset the cost of planting the more expensive and resource- intensive sugar cane.

Consequences of Drought: - Droughts can have significant environmental, agricultural, health, economic and social consequences. The effect varies according to vulnerability. Areas with population that depend on water sources as a major food source are more vulnerable. Common consequences of drought include:

- Diminished crop growth.
- Dust bowls which erode the landscape.
- Dust storms.
- Famine due to lack of water
- Habitat damage affecting life.
- Hunger and no water supply to food crop.
- Malnutrition and dehydration and related diseases.
- Mass migration, villagers migrate to cities.
- Reduced electricity production due to reduced water flow.
- Shortage of water for industrial users.
- Snake migration which results in snake bites.
- Social Unrest.
- War over natural resources, including water and food.
- Wildfires and also death of people.
- Dug up and opened bore well leads to the accidents.

Strategies for drought protection:

- Dams and their reservoirs supply additional water.
- Desalination of sea water for irrigation or consumption.
- Carefully and planned land use, allowing farmers to plant less water-dependent crops.
- Restricting outdoor water usage.
- Rainwater harvesting, collecting and storing of rainwater through roofs and other catchments.
- Recycling waste water (Sewage) for reuse.
- Transvasement- Building canals or redirecting rivers.

Measures taken by government and people to come up with the situation of Drought :- Maharashtra government is set to take immediate measures to address the drought situation in the state. Chief Minister Devendra Fadnavis has approached the Indian Railways to provide water in region of acute shortage. While the water scarcity in **Latur** has been countered

through **Jaldoot Express.** Railways will supply water in the region of Navi- Mumbai and Thane.

Drought situation in Maharashtra is intensifying as water resources in most part of State are drying. The reservoir in Marathwada District has only 3% of storage left. The State government has launched the Jalyukt Shivar Abhiyaan to conserve water in the upcoming monsoon season. The revolt against the sugarcane industry, Beer industry and IPL matches in Maharashtra has roared up.

Over 150 prominent personalities have written to Prime Minister Narendra Modi, expressing their “deep collective anxiety" over the severe drought prevailing in many parts of rural India. The signatories of the letter include activist Aruna Roy, Harsh Mander, economist Jean Dreze, Prabhat Patnaik, Jayati Ghosh, Amit Bhandari and Utsa Patnaik; writer Arundhati Roy and actors, Naseeruddin Shah, Sharmila Tagore and Shabana Azmi among others.

Many Foundations and people have turned up to help this problem of drought;

1. **Naam Foundation** of Nana Patekar and Makarand Anaspure to protect farmer's suicides and helping the widows of the deceased farmers.
2. **Appa Saheb Ugale** struggle in drought region.
3. **Amir Khan’s** water cup Competition to provide water to the drought affected regions.
4. **Sayaji Shinde’s** attempt of bringing out new development by taking the guardianship of villages.
5. **Ketto support** through social media.
6. Indian Railways to set up automatic coach washing plants to save water. National Green Tribunal took a notice of ground water extraction by railways.

Conclusion: After going through the above said facts, points and situation, it can be rightly said that nature itself is not wholly responsible for this drastic situation of drought but we people are also equally contributing it much disastrous. But indulging in non eco friendly activities like cementing the earth, deforestation, planting water oriented plants, neglecting rainwater harvesting, wasting much water in sports ground and using in Beer and Sugarcane industries.

Much awakening and enlightenment is needed to save our mother earth and thus to the future generation by planting more plants and conserving water.

References:

1. Dr. B. R. Ambedkar. “Gaurav Granth”
2. Drought in Maharashtra: Wikipedia.
3. Wikipedia.org/wiki/Drought.
4. M. R. Ingle: Relevance of Dr. Ambedkar’s Agricultural Thoughts for the Development of Indian Economy.

IMPACT OF PRANAYAMA IN REDUCING THE STRESS

Ms. Rachana Bhaskarrao Dumbhare, Research Scholer, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Introduction: - The word YOGA originates from the sanskrit word. The sanskrit word YOGA has many Sanskrit root. "Yuj/Yug" meaning "to control", "to bind", "to join", "to attach", "to yoke" or "to unite". Translations include joining "uniting", "union", "Conjuction" and "means". It is also possible that the word Yoga derives from "yujir samadhali", which means "contemplation" or "absorption". This translation fits better with the dualist Raja Yoga because it is through contemplation and discrimination between prakriti (nature) and perusha (Pure consciousness) occurs. It means a union or communication with the universal power.

Yoga refers to traditional physical and mental disciplines in India. The word asssociated with mediatative practices in Hindustan, Buddhism and Jainism. Within Hinduism, it is also refers to one of the six orthidore (astika) schools of Hindu Philosophy & to the goal towards which that schools directs it practices. In Jainism Yoga in the sum total of all activities mental, verbal and physical.

The Indian sants had stated what the Yoga is and how we can do Yoga. "Hrishi Patanjali" has written the "Yoga sutras". Sage Patanjali was the first who studied to Yoga completely & properly. Ashtang Yog is the ancient & famous form of Hrishi Patanjali Yog.

The sage Patanjali outlined right aspects or "limbs" of spiritual yogic practice in his Yoga sutras.

Sr. No.	Snskrit	English
1	Yama	Moral codes
2	Niyama	Self Purification & Study
3	Asana	Posture
4	Pranayama	Breath control
5	Pratyadhara	Sense control
6	Dharana	Intention
7	Dhyana	Meditation
8	Samadhi	Contemplation

The first four limbs – Yama, Niyama, Asana & Pranayama –are considered external cleansing practices.

Pranayama – (From Hatha Yoga and Ashtanga Yoga) :- "Pranayama iss control of Breath". "Prana" is Breath or vital energy in the body. On subtle levels, Prana represents energy responsible for life of life force and "ayama" means control. So Pranayama is "Control of Breath". One can control the rhythms of pranic energy with Pranayams and achieve healthy body and mind.

Patanjali in his test of Yoga Sutras mentioned Pranayama as means attaining higher states of awareness, he mentioned the holding of breath as important practice of reaching Samadhi. Hatha Yoga also talks about 8 types of Pranayama which will make the body and mind healthy.

Five types of Prana are responsible for various pranic activities in the body, they are Prana, Apana, Vyan, Udana & Samana. Out of these Prana and Apana are most important. Prana is upward flowing and Apana is downward flowing. Practice of Pranayama achieves the balance in the activities of these Pranas, which results in healthy body and mind.

Types of Pranayama:

1. Quit Breathing, Deep Breathing, Fast Breathing
2. Tribandha and Pranayama
3. Nadi Shuddhi Pranayama or Anuloma - Viloma (Alternate nostril breathing – I)
4. Anuloma – Viloma (Alternate nostril breathing – II)
5. Suryan Bhedan Pranayama (Right Nostril breathing)
6. Ujjayi Pranayama
7. Bhramari Pranayama
8. Pranayama from Hatha Yoga (Surya Bhedan, Bhastrika, Ujjayi, Shitali, Sitkari, Bhramari, Murchha & Plavini Pranayama).

Important Article on Pranayama: - 1. Pranayama – A science of Breathing. 2. Pranayama – Deep Breathing & Fast Breathing (Physiology & Techniques) 3. Pranayama – Nadi shidhan, Anulima-Viloma or Alternate Nostril Breathing.

Reduces Breathing Rate: - With Yoga breathing you can train yourself to breathe more slowly and more deeply. You can reduce your breathing rate from about fifteen breaths a minute to 5-6 breaths a minute, which amounts to reducing the breathing rate by one third. Reduced breathing rate leads to:

- Slowing down heart rate as more oxygen can be pumped even with less number of breaths. Follow the ration of 1:2 for inhalation: exhalation.
- Reduces wear and tear of internal organs
- Lowering of blood pressure, relaxation of body tension & quieter nerves.

Pranayama Practice Increases Life: - As per Yoga philosophy, longevity depends on your breathing rate. Lowering of breathing rate is like to increase your life. For example, a tortoise takes four to five breaths in a minute and it lives up to 200 years or more.

Blood Circulation Improves: - As results of breathing, the freshly oxygenated blood (during inhalation) travels from lungs to the heart. The heart pumps it via arteries and blood vessels to every part of the body, where in turn it seeps into every tissue and cell. This improves the blood circulation and more oxygen/prana or cosmic energy reaches to all parts of your body.

Pranayama for Healthy Heart: - Our heart is the most industrious organ of our body. The heart beats 100,000 times a day. It is pumping blood day in and day out nonstop all your life. The health if your heart determines your life expectancy and quality of life in old age. More oxygen in the blood means more oxygen to muscles of the heart.

Benefits of Pranayama for Functioning of Body Organs: - 1. Better functionality of autonomic system improves the working of lungs, heart, diaphragm, abdomen, intestines, kidneys & pancreas. 2. Digestive system improves and diseases pertaining to digestive organs are cured. 3. General irritability due to lethargy/fatigue vanishes. 4. By Pranayama practice, all body organs gets oxygen, toxins are removed from body; therefore, onset of various diseases is prevented. Pranayama strengthens the immune system.

Better Mental Health: - 1. Pranayama practice provides freedom from negative and harmful mental conditions like anger, depression, lasciviousness, greed for money, arrogance etc. 2. With Pranayama fluctuations of mind are controlled and it prepares the mind for meditation. With practice of Pranayama, you will start experiencing lightness of body, feeling of inner peace, better sleep, better memory and better concentration whereby improving the spiritual powers/skills.

Better Breathing Improves the Quality of Life in Old Age: - As a person with sedentary lifestyle reaches middle age, lung tissues tend to grow less and less elastic and lung capacity decreases. Pranayama can help to reduce the effects of following old age problems: 1. Loss of vitality. 2. Accumulation of uric acid in the blood stream which often leads to frequent joint pains and discomfort. 3. Backaches, headaches, rheumatism, stiffening muscles and joints. 4. Proper circulation of blood is impended by a sluggish diaphragm or hardening arteries.

It is recommended to start learning Pranayama from Yoga Teacher without any delay in order to experience an immense benefit of Pranayama. Benefits of Yoga breathing can be realized only by experience. If you want to start on your own, first start with rhythmic deep breathing to get into the rhythm.

Yoga is the lifestyle choice. It's a management system for life & it is the most holistic approach to life that I have ever come across. It strengthens tones & cures. Yoga works on our body, mind and soul. It is a new way of living, better way of living, and whole way of living. W can experience the wonderful results of Yoga on our life. It's true that we are

scattered, Yoga is that thing that put us together. Our body is too important. Human body is one of the most complicated machine in whole universe in which so many functions works simultaneously.

God has given us very beautiful, healthy body and mind. Everyone wants to feel like god. To keep our body healthy & beautiful we have to work hard. But in our day to day life we have forgot our sleep and relaxation. In such situation to maintain out heath, we can't give the times more as we can. So if we want to maintain our health, mind & body fit & optimum result in lesser time and efforts then Yoga is the best way for us.

Due to globalization, the work characteristics of the professionals, housewives, students and everyone have extremely changed. This change is so rapid and rigid in nature that these persons face a lot of difficulties in sustaining their position in such competitive world. This creates stress for them which they never experienced ever before. This stress can cause them a variety of psychological problems like anxiety, depression, irritability, vague fears and many other symptoms. Stress induces physical problems are called psychosomatic disorders and it can affect almost any system in the body of persons. It can affect the cardiovascular system of a person's by causing high blood pressure to heart attack, it can affect the gastrointestinal systems and cause ulcer, stomach upsets, constipation etc. it can also affect the respiratory system and cause nervous problems.

Knowing the harmful psychological and physical effects of stress & other aspects on the human being, it is very necessary to explore some research for coping with this stress and other aspects. Yoga the most ancient heritage has proved to be a panacea over almost all the physical and psychological disorders in this post modern world. Pranayama has the capacity to strengthen as well as revitalize body. It has been universally accepted that it invokes ideals of harmony, heath and balance. It helps to balance the mind, spirit and body of a human being. It enhances the performance of a person. To calm the nervous system. To prevent specific diseases. To improve resistance to psychological stress and create heat in the body which leads to purification of body to increase circulation and seating. It is so fruitful and has a greater impact on the physiology and psychology of a common man, it must be having some greater impact on the life of everyone. The present research work endeavors to the study on Impact of Pranayama in reducing the stress of employees undergoing Yoga Training in Yoga centers based at Nagpur City.

Objectives:-

1. To identify and establish the techniques of Pranayama which can be practiced regularly by employees.
2. To identify the power of Pranayama for prevention and treatment caused by stress.
3. To identify the types of stress most commonly found with employees which can be managed by Pranayama.
4. To identify and prepare the list of Pranayama which can be done regularly.
5. To identify the applications and utility of Pranayama to improve/develop the ability of employees for effective stress management.
6. To use Pranayama for personality development of employees for better immune status to fight stress disorders.

Review of Literature :- Vasudeven, Kumariah, Misra, and Balodhi, (1994) have found that Yogic meditation was effective in reducing tension headache as well as significant reduction in the muscle tension and skin conductance. Panjwani, Gupta, Singh, Selvamurthy, and Rai (1995) evaluated the effect of Sahaja Yoga meditation in Stress management in patients of epilepsy and indicate that reduction in stress following *Sahaja Yoga* practice may be responsible for clinical improvement which had been earlier reported in patients who practised *Sahaja Yoga*.Ashok Das, the Hindustan Times, (2003) reported that *Pranayama* better than Jogging. Brisk walking

does help, but doing *Pranayama* (breathing exercises as prescribed in ancient Indian texts) for 30 minutes every day is more beneficial for heart and lungs. Telles et. al., (2004) suggests that Yoga practice may be useful in the management of stress following a natural disaster in people with widely differing social, cultural and spiritual beliefs.Bhargav, Gagot and Mascrenhas (1988) studied that *Pranayama* changes the automatic process of breath holding. Malathi and Damodaran (2002) revealed the effectiveness of the Yoga basic methods of breathing, asanas and an effortless living technique, has been seen on the subjective well-being of the general population. The results indicate that the Yoga programme induced the practitioners to enhance their Transcendence feeling and Expectation Achievement congruence, improve the feeling of family group support and social support.

Research Methodology: - This research is based on experience, opinions, knowledge & actual facts and present condition. The data collection will be done by personal interviews and observations, interrogation, preparation of number of questionnaires. Observation will be noted and periodical feedback and follow-up will be recorded to find the change in stress levels of employees. Secondary data will be collected from two sources: Performance of employees, Medical record and Attendance record.

Conclusion :- *Pranayama* improves our mental energy & gives us positive mental health as well as reduces personal strain because the difference between obtained scores of experimental and control group in stress (after one month, after two months and after three months) were highly significant. The obtained results revealed that very positive effect of *Pranayama* on stress of experimental group. *Pranayama* improves our mental energy and gives positive attitude as well as reduces depression because the difference between obtained scores of experimental and control group in depression (after one month, after two months & after three months) were highly significant. In other words, the obtained results revealed that very positive effect of *Pranayama* on personal resources.

The present study has shown the effect of *Pranayama* on occupational stress for bank employees. The therapeutic effect on disease processes, hysiological and the psychological benefits of Pranayama have been studied. The present research has humbly contributed to the existing knowledge in the field of yoga and *Pranayama*. It may, however, be noted that the study had certain limitations and its findings need to be taken with caution. The internal mechanism of yoga: *Pranayama* and the subtle effects that it has on the body and mind are very complex and were not tapped in a comprehensive manner.

Bibliography:-

1. Pranayama – Shri Janardan Swami
2. Patanjali Yog Pradeep - Patanjali Muni (Geeta Press, Gorakhpur Pub)
3. Pranayama – By V.K.S. Iyengar
4. Light of Yoga – By V.K.S. Iyengar
5. Raja Yoga – Shri Swami Vivekanad
6. Yog Vigyan – Yog Hrishi Swami Ramdeoji Maharaj
7. Website – www.yoga.com
8. CD-Shilpa's Yoga – An introduction to dynamic free flow yoga practice
9. Garrett, H.E. (1966). *Statistics in Psychology and Education.* N.Y. David Mckay Co. Inc. & Longman group Ltd.
10. Gogate, M. G., & Mascarenhas, J. F. (2002). Autonomic responses to breath holding and its variations following *Pranayama*. *Indian Journal of Physiology and Pharmacology*, 32 (4), 257-264.
11. Gyandeep and Mishra (2007). A qualitative study of mindfulness- based cognitive therapy for depression. *British Journal Med Psychol*, Jun, 74(Pt 2):197-212.
12. *Holistic Health*. London/New York: Dorling Kindersley, pp. 345- 347.
13. Iyengar BKS. Light on *Pranayama*: The Yogic Art of Breathing. New York: Crossroad; 1998; 15–74.

भंडारा जिलें के व्यावसायीक विकास में राष्ट्रीयकृत बैंकों की भूमिका

इमरान कुरैशी, शोधछात्र, रा. तु. म. नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :— आजकी अर्थव्यवस्थामे बैंको को अधिक महत्व दिया जा रहा है । अर्थव्यवस्थाके विकास के लिए बैंक हर तरह से सहायता करती है। अपने शरीरमें जिस तरह रक्तवाहिका का महत्व है उसी तरह का महत्व अर्थव्यवस्थामें बैंको का है। वर्तमान आर्थिक विकास में बैंको का बहुत महत्वपूर्ण स्थान है। बैंक चाहे निजी हो या सार्वजनिक या फिर सरकारी उसका आर्थिक विकास के साथ—साथ सामाजिक विकास में भी अहम् भूमिका रही है। बैंकों के राष्ट्रीयीकरण के बाद के तीन दशक भारत में बैंकों के विकास की दृष्टी से महत्वपूर्ण हैं क्योंकि इसी अवधी में न केवल बैंकों का व्यापक विस्तार हुआ बल्कि बैंकींग सेवायें देश के दुर दराज तक पिछडे इलाके तक कृषी, तथा लघु उद्योगों जैसे क्षेत्रों तक भी पहुंच गयी। जून 1969 में बैंकों की कुल शाखाएँ 8,262 थी जिनमें ग्रामीण शाखाओं का प्रतिशत 22.0 था। इसके विपरित, जून 2011 में बैंकों की कुल शाखाएँ 90,830 थी और इनमें से 37.2 प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रों में थी। ग्रामीण क्षेत्रों में बैंक की शाखाएँ खुलने से ग्रामीण क्षेत्र की बचतों के एकत्रण में सुधार हुआ है। इस समय बैंक जमाओं में ग्रामीण जमाओं का भाग 15 प्रतिशत है। बैंकों के राष्ट्रीयीकरण के समय सकल गैर—खाद्य बैंक साख में प्राथमिकता क्षेत्रों का भाग 14.6 प्रतिशत से बढकर अब 33.8 प्रतिशत हो गया है। पिछले कुछ वर्षों में अपेक्षाकृत कम विकसित क्षेत्रों में बैंकिग विकास की गती तेज रही है। इससे क्षेत्रीय असमानताएँ कम हुयी है, शहरों की तरह गांव भी अव बैंक की सहायता से तरक्की कर रहे है। विशेषतः बैंक की सहायता सें ग्रामीण क्षेत्र के व्यावसायिक क्षेत्र में काफी वृध्दी हो रही है। भंडारा जैसे पिछडे जिले में भी यह व्यावसायीक वृध्दी देखी जा सकती है।

किसी भी देश के आर्थिक विकास में बैंकों की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। बैंक संचलन में पैसे की आपूर्ती करना एक महत्वपूर्ण हिस्सा माना जाता है, और इस तरह बैंक देश की प्रकृती और उत्पादन के चरित्र को प्रभावित कर सकते है। वास्तव में बैंक देश के आर्थिक विकास का एक मुख्य प्रवाह है।

बैंकिंग प्रणाली के माध्यम से आर्थिक विकास — विकास की प्रक्रिया में बैंकिंग क्षेत्र का योगदान आर्थिक विकास के तहत संक्षेप मे निम्नलिखित तरीके से बताया जा सकता है।

1. पूंजी निर्माण में मदद :— बैंक समुदाय के लिए पुंजी जुटाने और उत्पादक उददेश्यों के लिए उपलब्ध होते है। बैंकों ने लोगों को बचत की आदत को प्रोत्साहित करने के लिए संभावित ग्राहकों को आकर्षित करने के लिए अनेक योजनाएं तैयार की है।

2. पैसों के निर्माता :— बैंक पैसों के निर्माता हैं। बैंकों को ऋण के कारखानों के रूप में वर्णित है, वे पैसे बनाने की शक्ति है और यह देश के आर्थिक विकास में मदद करता है।

3. बैंकों का संगठित और असंगठित क्षेत्रों के बीच एक कडी के रूप में कार्य :— भारत में मुद्रा बाजार में संगठित और असंगठित क्षेत्र काफी मात्रां में है, इन दोनों क्षेत्र का देश के आर्थिक विकास में महत्वपूर्ण भुमिका है। तथापी इन दोनों क्षेत्रों कों देश के आर्थिक विकास के लिए जोडे जाने की आवश्यकता है, और यह कार्य बैंकों व्दारा किया जाता है।

4. बैंकों की मौद्रिक नीति के प्रभावी कार्यान्वयन में मदद :— संगठित बैंकिंग प्रणाली के माध्यम से मौद्रिक नीति का प्रभावी कार्यान्वयन किया जा सकता है।

5. कृषि और उद्योगों के विकास में मदद :— एक देश का विकास न केवल औद्योगिक विकास पर निर्भर करता है बल्की कृषि विकास पर भी देश का विकास निर्भर करता है। भारत जैसे कृषिप्रधान देश में तो उद्योगों के साथ साथ कृषि भी महत्वपूर्ण है। देश के बैंक औद्योगिक और कृषि इन दोनों की आर्थिक जरूरतों को पूरा करते है। आज भारत में जो भी औद्योगिक और कृषि विकास देखने को मिलता है उसमें बैंकों का सहयोग काफी मात्रा में है।

6. बैंकों का सामाजिक परिवर्तन में उत्प्रेरक के रूप में कार्य :— भारत में बैंकों को समुदाय में वांछित सामाजिक बदलाव लाने में उत्प्रेरक के रूप में माना जाता है। बैंक क्षेत्रीय प्राथमिकताओं और अन्य

सामाजिक विकास कार्यक्रमों के माध्यम से समाज में वांछित परिणामों को प्राप्त करने में सक्षम है।

7. उद्यमिता के विकास में मदद :– बैंकों के पास उद्यमिता के विकास के लिए विशेष योजनांए है। इन योजनाओं के माध्यम से बैंक अपनी ताकत और स्वास्थ्य को बढाने में मदद करते है और देश में उद्यमिता का विकास करने के लिए भी मदद करते है।

8. राष्ट्रीय बचत के प्रवाह को विनियमित करना :– देश की जनता को बचत की आदत डालना और देश के विकास के लिए राष्ट्रीय बचत के प्रवाह को विनियमित करना, इन बचतों को उत्पादक कार्यों में लगाना तथा बचत के प्रवाह की दिशा निश्चित करने का कार्य बैंक करते है।

9. व्यापार चक्र के प्रभाव को कम करने में मदद :– प्रभावी बैंकिंग प्रणाली पैसे के संचलन को नियंत्रित करने में सरकार की मदद कर सकते है। यह एक देश में व्यापार चक्र के प्रभाव को कम करने में मदद करता है।

10. व्यापार की सकारात्मक संतुलन को बनाए रखने में मदद :– बैंक आयात को बढावा देने और अनुकूल स्थिति में व्यापार संतुलन को बनाए रखने में मदद करते है।

उपरोक्त बातों से सह स्पष्ट होता है की, बैंकिंग प्रणाली एक अर्थव्यवस्था में एक महत्वपूर्ण स्थान रखता है। एक प्रभावी बैंकिंग प्रणाली एक देश के आर्थिक विकास की एक सुरक्षित नींव है। वित्तीय परिपक्वता के लिए बैंक एक सक्रिय भूमिका निभाता है। सकल घरेलू उत्पाद के संबंध में भी बैंक कि स्थिती किसी भी अर्थव्यवस्था के वित्तिय विकास के लिए महत्वपूर्ण होती है। भंडारा जिलें के संदर्भ में भी बैंक के उपरोक्त कार्य और महत्व निदर्शन में आता है। भंडारा जिलें के व्यावसायिक विकास में बैंक की महत्वपूर्ण भुमिका है।

भंडारा जिले में राष्ट्रीयीकृत बैंक, स्थिती एवं संख्या :– अबसे दस साल पहले भंडारा जिला आदिवासी जिला, झाडीपटट्ी का जिला अथवा मागास जिला कहा जाता था। लेकीन, वर्तमान समय में भंडारा जिला विकास की और बढता हुआ जिला कहलता है। आत भंडारा जिला जो कुछ विकास कर रहा है, वह इस जिलेकीं बैंको की वजह से कर रहा है। भंडारा जिले की विभिन्न बैंके जिलेमें लघु, मध्यम और बडे उद्योगों के लिए ऋण उपलब्ध करा रही है, इसी कारण भंडारा जिले में छोटे–बडे अनेक उद्योग अच्छी तरह सें शुरू है। भंडारा जिले के आर्थिक एवंम व्यावसायीक विकास में भंडारा जिलोंकी बैंकों का निश्चित ही महत्वपूर्ण योगदान है। भंडारा जिले में आज की तारीख में कुल 11 व्यावसायीक और राष्टीयीकृत बैंक है। इन सभी बैंकों की कुल 61 शाखाएं जिल्हे की ग्रामीण, शहरी और अर्धशहरी इलाकों मे कार्यरत है। सन 2011–12 के आर्थिक एवं सामाजिक सर्वेक्षण के आधार पर भंडारा जिलें में कुल बैंक और इन बैंकों की जमाएं निम्नलिखित तालिका में दर्शायी गयी है।

तालुकानिहाय बँक कार्यालये, वर्गीकृत बँकांची संख्या, ठेवी व कर्जे

जिल्हा. -भंडारा — संदर्भ वर्ष- 2011-12

अ. क्र.	तालुका	बँकांची कार्यालये असलेली गावे व शहरे	वर्गीकृत बँका (संख्या)	वर्गीकृत बँकांची शाखा कार्यालये	वर्गीकृत बँकांच्या ठेवी (` लाख)	वर्गीकृत बँकांनी दिलेली कर्जे (` लाख)	
						कृषक	अकृषक
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	तुमसर	12	8	18	37147	5565	8722
2	मोहाडी	11	5	14	26828	4766	6977
3	भंडारा	15	18	38	45402	3580	15117
4	साकोली	10	6	15	28892	8744	8140
5	लाखनी	7	4	11	24765	5167	7758
6	पवनी	11	6	14	21879	4770	6197
7	लाखांदुर	10	4	12	21461	7154	5232
एकुण		76	51	122	206374	39746	58143

आधार :- जिल्हा अग्रणी बँक भंडारा

उपरोक्त तालिका के अनुसार भंडारा जिलें में कुल 51 बैंक है तथा इन बैंकों की कुल 122 शाखाएं है। इन सभी शाखाओं के माध्यम सें कृषि के लिए कुल 39746 लाख रूपए तथा अकृषी व्यवसायों के लिए 58143 लाख रूपए कर्ज के माध्यम सें उपलब्ध कराये गये है। इसका मतलब भंडारा जिलें की सभी बैंक कृषि व्यवसाय के साथ साथ लघु, मध्यम और बडे व्यवसायों को भी वित्तिय सहायता देती है जिनके माध्यम से भंडारा जिलें के व्यावसायीक विकास को गती प्राप्त हुयी है।

भंडारा जिल्हे मे आर्थिक एवं व्यावसायीक विकास कि स्थिती :– भंडारा जिल्हे मे जिला उद्योग केंद्र की स्थापना 1 मई, 1978 को हुई। जिल्हे मे घरेलु, लघु, मध्यम, बडे, सभी प्रकार के उद्योगों को बढावा देने के उददेश से इस केंद्र की स्थापना की गई। इस केंद्र के माध्यम से जिल्हे मे अनेकों एमआयडीसी का निर्माण करके व्यवसाय शुरू करने के लिए ढेरों सुविधाएं दी गई। वर्तमान में

भंडारा जिल्हे की व्यावसायीक स्थिती निम्न टेबल व्दारा दर्शायी जा सकती है।

MIDC IN BHANDARA DISTRICT					
Sr. No.	Particulars	MIDC Bhandara (Gadegaon)	MIDC Tumsar	MIDC Mohadi	CO.OP Indl. State Bhandara
1.	Total Area Land developed (in Hect)	142.71	10.31	10.71	8.28
2.	No. of plots developed	44	23	42	76
3.	No. of plots alloted	41	05	01	70
4.	Units gone into production.	13	10	---	42
Source :- www.bhandara.nic.in					

Exiting Industries Large & Medium scale units in the District			
S.N.	Name of the Industries	Location of Industries	Type of Industries
1.	M/s Maharashtra Metal products Pvt Ltd	At- Maregaon Tq Bhandara	Alluminium powder
2.	M/s Ordinance Factory	At- Jawaharnager Tq Bhandara	Explosive Chemical for defence
3.	M/s Amar Alcoholic Pvt.Ltd	At- Navegaon Tq Bhandara	Potable Alcohol
4.	M/s Sunflag Iron & Steel Industries Ltd	At- Warthi Tq Mohadi	Sponge Iron rolled production
5.	M/s Rajnandgaon Oil Pvt Ltd	At- Mahgaondevi Tq Mohadi	Solvent extraction
6.	M/s Universal Ferro & Allied chemical Ltd	At- Maneknagar Tq Tumsar	High Carbon Ferro/Silica
7.	M/s Uniferro International Ltd	At- Maneknager Tq Tumsar	Managanese High Carbon Ferro
8.	M/s Manganese ore India Ltd	At- Chikhla Tq Tumsar	Manganese Exectropite Manganese Dioxide
9.	M/s Wainganga Sahakari Sakhar Karkhana	At- Devadi Tq Tumsar	Sugar
10.	M/s Ellora Paper mill	At- Devadi Tq Tumsar	Accetophenan
11.	M/s Hindustan Composite	At- C-10/1 MIDC,Gadegaon Tq Lakhani	Clutch facing Indl break , Liner
Source : www.bhandara.nic.in			

INDUSTRYWISE CLASSIFICATION CUMULATIVE REGISTERED UNIT - AS ON AUGUST, 2002.					
Sr No	Category of Inds	Cumulatiove Regd. The end of month PMT REGD	Employement PMT	Invest in lakh	Prodn. Capacity in lakh
1.	Area based	273	615	2826	37472
2.	Forest based	67	468	70	774
3.	Mineral based	72	383	174	622
4.	Food & Beverage	27	160	201	761
5.	Textile	33	195	29	138
6.	Lether	04	49	8	19
7.	Rubber	03	20	03	41
8.	Plastic	27	189	71	410
9.	Chemical based	38	246	70	821
10.	Metal based , Engineering	139	1105	230	713
11.	Electronics	07	39	19	119
12.	Electricals	10	56	21	668
13.	Non Metal	03	27	24	102
14.	Others	179	904	352	1515
TOTAL		882	4456	4098	44175
Source:- www.bhandara.nic.in					

MINERAL BASED INDUSTRIES EXISTING IN THE DISTRICT				
Sr.No	Name of Industry	Plant Location & District	Capacity	Source Mineral Deposit
01	M/s Sunflag Iron & Steel Co.Ltd.	Dist. Bhandara	Mild Alloy & Steel Rolled Products 1.6 Lakh Tonnes/year	Iron ore deposits of Chadrapur & Gadchiroli dist.
02	M/s Manganese Ore(i) Ltd.	Chikla Dist. Bhandara	Electrolytic manganese Dioxide 700 Tonnes/year	Manganese deposit Chikla, district bhandara.
03	M/s Uniferro International	Dist. Bhandara	Silico-managanese 45,000 Tonnes/year	Quartz & Manganese dep0sots of Bhandara district.
04	M/s.Universal Ferro & Allied Chemicals Ltd.	-----do----	Silico-managanese 15,000 Tonnes/year	Quartz & Manganese deposits of Bhandara district
Source:- www.bhandara.nic.in				

Industrial Scenario of Bhandara District - As on March, 2012		
Sr. No.	Head	Unit No.
1.	Registered Industrial Unit	1272
2.	Total Industrial Unit	1277
3.	Registered Medium & Large Unit	07
4.	Estimated Avg. No. of Daily Worker Employed in Small Scale Industries	10
5.	Employment in Large and Medium Industries	2856
6.	No. of Industrial Area	05
7.	Turnover of Small Scale Industries	508.37 (Lacs)

सन 2011–12 के जिला आर्थिक एवं सामाजिक समालोचन में दर्शायें गए उपरोक्त तालिका के अनुसार यह स्पष्ट होता है की, जिलें में कुल 1277 औद्योगिक युनिट कार्यरत है उनमें से 1272 पंजिकृत है। पंजीकृत उद्योगों में मध्यम और बडे उद्योग कुल 07 है, तथा औद्योगिक इकाईयां 05 है। इन सभी उद्योगों को जिले की राष्ट्रीयकृत बैंकों की तरफ से ऋण के रूप में आर्थिक सहायता मिलती है। बैंक की तरफ से मिलनेवाली आर्थिक सहायता के माध्यम से ही प्रस्तुत उद्योग जिलें में सुव्यवस्थित ढंग से कार्यरत है। जिलें के कुछ लघु और मध्यम उद्योंगों की स्थिती निम्न तालिका के अनुसार है।

DETAILS OF MICRO & SMALL ENTERPRISES AND ARTISAN UNITS IN THE DISTRICT. MSMEs GroupWise (PART– I) Industry Groupwise Total No. Of Cumulative Since Inception Micro, Small & Medium Enterprises, Employment, Investments & Production					
Sr. No.	Industry Group Discription (As per NIC 1998)	No. of enter-prises	Emplo-yment	Investment P & M (Rs. In lakh)	Installed Capacity (Rs. in lakh)
1	Manufacture of Food products and Beverages	167	1198	2282	0
2	Manufacture of Tobacco products	0	0	0	0
3	Manufacture of Textile	31	494	491	0
4	Manufacture of Wearing Apparel; Dressing and Dyeing of Furniture	41	223	61.35	0
5	Tanning & Dressing of Leather; Manufacture of Luggage, Handbags Saddlery, harness & Footwear	16	92	17	0
6	Manufacture of Wood, Products of Wood, cork,articles of straw & Plating materials except Furniture	3	12	9	0
7	Manufacture of Paper and Paper Products	15	61	15.5	0
8	Publishing, Printing & Reproduction of Recorded Media	10	95	75.9	0
9	Manufacture of Coke, Refind Petroleum Products & Neclear Fuel	1	15	4	0
10	Manufacture of Chemicals & Chemical Products	91	426	224	0
11	Manufacture of Rubber & Plastic Products	11	147	640	0

12	Manufacture of Other Non-Matallic Mineral Products	68	867	584.25	0
13	Manufacture of Basic Metals	7	47	117	0
14	Manufacture of Fabricated Metal Products, Except Machinery & Equip.	40	508	766.25	0
15	Manufacture of Machinery & Equipment N.E.C.	5	73	145	0
16	Manufacture of Office, Acounting & Computing Machinery	0	0	0	0
17	Manufacture of Electrical, Machinery & Apparatus N.E.C.	4	113	82	0
18	Mfg. of Radio, Television & Communication Equipment & Apparatus	0	0	0	0
19	Equipment of Medical, Precision & Optical Instruments, Watches & Clocks	0	0	0	0
20	Manufacture of Motor Vehicles, Trailers& Semi-Trailers	1	4	1	0
21	Manufacture of Other Transport Equipment	0	0	0	0
22	Manufacture of Furniture ;Manufacturing N.E.C.	10	75	21.3	0
23	Recycling	0	0	0	0
24	Electricity, Gas, Steam & Hot Water Supply	0	0	0	0
25	Collection, Purification & Distribution of Water	0	0	0	0
26	Maintenance & Repair of Motor Vehicle Motorcycles; Retail Sale of Automotive Fuel(NIC 1998 CODES : 52000 & 50404)	10	21	21.7	0
27	Maintenance & Repair of personal & household goods. (NIC Codes : 52601 to52609)	84	225	183.3	0
28	Land Transport (NIC Codes 1998 : 60211	0	0	0	0
29	Supporting & Auxiliary Transport Activities(NIC Codes : 63022 & 63091	3	124	39	0
30	Post & Telecommunications (NIC Codes : 64205, 64206, 64207)	21	50	45.5	0
31	Renting OF Transport Equipment, other Machinery & Equipment N.E.C. (NOC Codes : 71110 to 71290)	0	0	0	0
32	Computer & related activities (NIC Codes : 72201 to 72203, 72300, 72400.72501 %72502)	51	181	107	0
33	Other business activities (NICE Codes 74131 to 74133, 74221,74300,74941, 74942,74950,74933, 74994))	27	274	126	0
34	Health & Social work (NIC Codes : 85197,85321	1	1	1	0
35	Recreation, Cultural & Sporting activities (NIC Codes : 92111,93113 to 92115)	0	0	0	0
36	Other Service activities (NIC Codes : 93010& 93011)	83	221	239.5	0
37	Not Recorded				0
	Total	801	5547	6299.55	0

MSMEs Groupwise(PART– II)

Sr. No.	Industry Group Discription (As per NIC 1998)	No. of enter-prises	Emplo-yment	Investment P & M (Rs. In lakh)	Installed Capacity (Rs. in lakh)
1	Manufacture of Food products and Beverages	270	3074	1476	34606
2	Manufacture of Tobacco products	4	650	105	170
3	Manufacture of Textile	20	207	108	155
4	Manufacture of Wearing Apparel; Dressing and Dyeing of Fur	63	199	19	42
5	Tanning & Dressing of Leather; Manufacture of Luggage, Handbags Saddlery, harness & Footwear	18	70	14	24
6	Manufacture of Wood, Products of Wood, cork,articles of straw & Plating materials except Furniture;	11	134	35	79

7	Manufacture of Paper and Paper Products	11	59	77	64
8	Publishing, Printing & Reproduction of Recorded Media	35	126	50	102
9	Manufacture of Coke, Refind Petroleum Products & Neclear Fuel	1	1	1	605
10	Manufacture of Chemicals & Chemical Products	49	289	153	120
11	Manufacture of Rubber & Plastic Products	15	114	77	1257
12	Manufacture of Other Non-Matallic Mineral Products	313	3915	266	470
13	Manufacture of Basic Metals	23	781	2323	11916
14	Manufacture of Fabricated Metal Products, Except Machinery & Equip.	142	1267	517	108
15	Manufacture of Machinery & Equipment N.E.C.	1	117	7	18
16	Manufacture of Office, Accounting & Computing Machinery	0	0	0	0
17	Manufacture of Electrical, Machinery & Apparatus N.E.C.	19	126	29	109
18	Mfg. of Radio, Television & Communication Equipment & Apparatus	0	0	0	0
19	Equipment of Medical, Precision & Optical Instruments, Watches & Clocks	2	81	3	120
20	Manufacture of Motor Vehicles, Trailers& Semi-Trailers	4	31	50	5
21	Manufacture of Other Transport Equipment	0	0	0	0
22	Manufacture of Furniture; Manufacturing N.E.C.	67	300	300	250
23	Recycling	0	0	0	0
24	Electricity, Gas, Steam & Hot Water Supply	1	85	37	0
25	Collection, Purification & Distribution of Water	0	0	0	0
26	Maintenance & Repair of Motor Vehicle Motorcycles; Retail Sale of Automotive Fuel (NIC 1998 CODES : 52000 & 50404)	28	70	12	0
27	Maintenance & Repair of personal & household goods. (NIC Codes : 52601 to 52609)	38	67	12	23
28	Land Transport (NIC Codes 1998 : 60211	0	0	0	0
29	Supporting & Auxiliary Transport Activities(NIC Codes : 63022 & 63091	2	10	11	13
30	Post & Telecommunications (NIC Codes : 64205, 64206, 64207)	3	6	3	3
31	Renting OF Transport Equipment, other Machinery & Equipment N.E.C. (NOC Codes: 71110 to 71290)	0	0	0	0
32	Computer & related activities (NIC Codes : 72201 to 72203, 72300, 72400.72501 %72502)	21	143	68	56
33	Other business activities (NICE Codes 74131 to 74133, 74221,74300,74941, 74942,74950,74933, 74994))	58	120	71	164
34	Health & Social work (NIC Codes : 85197,85321	2	6	1	4
35	Recreation, Cultural & Sporting activities(NIC Codes : 92111,93113 to 92115)	0	0	0	0
36	Other Seravice activities (NIC Codes : 93010& 93011)	51	169	133	354
	Not Recorded				
	Total	1272	12217	5957.2	50837

Large Scale Industries / Public Sector undertakings List of the units in BHANDARA & Near By Area

Sr. No	Name of Indusrial Enterprises	Factory address	Products	Investment (Rs. In Crore)	Employ ment
1	Sunflag Iron & Steel Co. Ltd.	At Eklari, Tq. Mohadi, Distt. Bhandara	Sponge Iron, Power Generation, Rolling Mill	795.35	1216
2	Ashok Layland Ltd.	Plot No.1, MIDC Gadegaon, Distt. Bhandara	Truck Chasis, Axle Components, Gear Box	.480.00	734
3	Maharashtra Metal Powders Ltd.	At Maregaon, PO Shahapur, Tq. Distt. Bhandara	Alluminium Powder / Paste	20.81	215

4	Hindustan Composites Ltd.	Plot No.C 10/1, MIDC Gadegaon, Distt. Bhandara	Clutch Facings, Breake Linings	10.64	293
5	Ellora Paper Mills Ltd.	Dewhada Khurd, Tq.Mohadi, Distt. Bhandara	Writing & Printing Paper, News Prints, Wrapping Paper	25.07	182
			GRAND TOTAL	1331.87	2640

भंडारा जिलें के उपरोक्त व्यवसायों की यह विशेषतः है की, यह सभी व्यवसाय जिलें कें बैंक की आर्थिक सहायता के आधार पर आज फल फुल रहे है। जिलें के बडे उद्योगों के माध्यम सें मॅगनीज, ऑक्सॉईड, अल्यूमिनियम पाउडर, चावल इस तरह के उत्पाद बडी मात्रा में निर्यात किये जाते है। वर्तमान में स्टील मिश्र धातू, मॅगनीज पाउडर उद्योग अपने उत्पाद निर्यात कर रहे है, लेकिन बुनियादी संसाधन आधारित राइस मिलिंग उद्योग विस्तार कर रहे है और निर्यात आवश्यकताओं और निर्यात की नीतियों के अनुसार अपने सयंत्रों का आधुनिकीकरण किया जा रहा है। भंडारा जिलें के इन सभी व्यवसायों की बढोत्तरी और वृध्दी के लिए जिलें की सभी राष्ट्रीयकृत बैंकों का महत्वपूर्ण योगदान है।

संदर्भः–

1. अस्थाना, पी.एन., 'भारत में आर्थिक नियोजन', जवाहर पब्लिकेशन, आगरा, 1987.
2. अग्रवाल दिपक, 'मुद्रा, बैंकिंग, लोकवित्त, अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार', हिमालया प्र. दिल्ली, 2008.
3. आगलावे डॉ. प्रदीप, 'सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र', विद्या प्रकाशन, नागपूर,2000.
4. आलोक कुमार, 'भारतीय सहकारिता का बदलता स्वरूप' कनिष्क पब्लि.दिल्ली, 2004.
5. कुरूलकर आर. पी., :'विकासाचे अर्थशास्त्र व सिध्दांत', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2004.
6. गोस्वामी राहुल, 'भारत में मुद्रा एवं बैंकिंग प्रणाली', वंदना पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 2012.
7. देशपांडे श्री. आ., 'भारतीय अर्थव्यवस्था', हिमालया पब्लिकेशन हाउस,मुंबई, 2004.
8. मिश्र–पुरी, 'भारतीय अर्थव्यवस्था', हिमालया पब्लिशिंग हाउस, मुम्बई, 2012
9. वार्ष्णेय, पी. एन., 'बैंकिंग विधि एवं व्यवहार', सुलतान चन्द एण्ड् सन्स, नई दिल्ली, 2007.
10. Dasotkar Madan, 'Role of Bank of India in Economic Development in Nagpur District', (1991), Ph. D. Thesis, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.
11. Kulkarni Suresh, 'Role of State Bank of India in Agriculture and Industrial Development in Jalgaon District' (1989-90 to 1999-2000), Ph. D. Thesis, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.
12. Joy Jacob, 'Nationalized Banks and Agriculture Finance', Ph. D. Thesis, Sagar University, Sagar, 1978.
13. Sabbir Alam, 'Banking Sector Reforms in India - An Evaluation', Ph. D. Thesis, Department of Economics, Aligarh University, Aligarh, 2009.
14. राजीव कुमार शर्मा, 'शासकीय स्वरोजगार योजनाओं के क्रियान्वयन में राष्ट्रीयकृत बैंकों का योगदान' (दतिया जिले के विशेष संदर्भ में), जीवाजी विश्वविद्यालय, ग्वालियर (म.प्र.) की वाणिज्य विषय में पीएच. डी. उपाधि हेतु प्रस्तुत शोध–प्रबंध, 2014.
15. पर्वत सिंह, 'व्यापारिक बैंकों के वित्त का कृषी अर्थव्यवस्था पर प्रभाव', पीएच. डी. प्रबंध, बुंदेलखंड विश्वविद्यालय, झॉशी, 2008.
16. बृजभूषणलाल तिवारी, 'ग्रामीण विकास में प्रमुख शासकीय योजनाओं और बैंकों की भूमिका का मूल्यांकन', पीएच. डी. प्रबंध, पं. रविशंकर शुक्ल विश्वविद्यालय, रायपूर, 2000.
17. www.banknetindia.com/pubbanklinks2a.htm
18. www.bhandara.nic
19. www.bhandara.nic.in_2010
20. www.census2011.co.in/census/district/344-bhandara.html
21. www.indian-bank.com/
22. www.rbi.gov.in
23. www.syndicatebank.com
24. Social and Economic Survey, Bhandara District, 2011-12, Director, Maharashtra Statistical Department, Maharashtra Government, Mumbai.

मानवतावाद की पक्षधर नासिरा शर्मा का व्यक्तिमत्व

हरगोविंद सी. टेंभरे, शोधछात्र, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर (महा.)
Cell-9673178424, Email: - hargovindtembhare@gmail.com

किसी भी रचनाकार के व्यक्तिमत्व निर्माण में उसके पारिवारिक परिवेश, वंश, कुल, गोत्र एवं शैक्षणिक अभ्यास एवं विचारधारा दर्शन का महत्वपूर्ण योगदान होता है। युगीन प्रभावों एवं ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य को भी व्यक्तिमत्व एवं कृतित्व निर्माण में अनदेखा नहीं किया जा सकता । साहित्यकार संवेदनशील प्राणी होता है, इसलिए उसके पारिवारिक प्रभाव एवं युगबोधी संदर्भ, चेतन तथा अवचेतन पर गहरा प्रभाव डालते हैं । समकालीन कथा लेखन की सशक्त हस्ताक्षर नासिरा शर्मा के कथा साहित्य का कैनवास महानगरीय जीवन, अंचल, खेत–खलिहान और नौकरीपेशा महिलाओं तक ही सीमित नहीं हैं बल्कि उनके समग्र लेखन का दायरा भारत की विभिन्न धर्म–संस्कृतियों वाले सामाजिक–आर्थिक परिवेश से आगे जाकर ईरान, ईराक, अफगानिस्तान, जैसे मुस्लिम देशों के सामाजिक–सांस्कृतिक–आर्थिक परिदृश्यों को मापने में भी कामयाब हुआ है। जहां उनके लेखन में रचनाकार का विचारक व्यक्तिमत्व दिखाई देता है, वहीं साहित्यिक मानदण्डों की गहरी समझ, सामाजिक चिन्ताओं से सरोकार और मानवीय मूल्यों की स्थापना के प्रति प्रतिबद्धता भी उभरकर सामने आती है और इसी प्रतिबद्धता के कारण उसका लेखक मन देश–काल की सीमाओं का अतिक्रमण कर बाहर से अनुभव बटोर लाता है तथा महिला लेखन से जुड़ी भ्रांतियों को चुनौती देता हुआ समकालीन लेखन की अगली पंक्ति में पूरे सामर्थ्य के साथ आ खड़ा होता है।

वस्तुतः नासिरा शर्मा ने हिंदी कथा साहित्य में मौलिकता एवं गुणात्मकता की दृष्टि से असाधारण योगदान दिया है। उन्होंने सशक्त कहानियां – उपन्यास लिखे हैं एवं उतने ही सशक्त निबंध, रिपोर्ताज, संस्मरण आदि लिखकर हिंदी साहित्य के कोष को समृद्ध बना दिया है।

जन्म, शिक्षा, अभिरूचि एवं परिवेश :– विदित है कि लेखन–सृजन–कर्म के दौरान लेखक चुनाव करता है। इस चुनाव में रूचि, अभिरूचि और परिवेश सभी काम करते हैं । नासिरा शर्मा का जन्म अगस्त, 1948 में साहित्यिक नगरी इलाहाबाद में एक पढ़े–लिखे परिवार में हुआ । पिता जामिन अली स्वयं प्रोफेसर थे। इस प्रकार उनका लालन–पालन संभ्रांत परिवार में हुआ है। स्वयं तीन वर्षों तक नई दिल्ली स्थित ख्यातिनाम शिक्षण संस्थान जामिया मिलिया इस्लामिया में फारसी का अध्यापन किया। उर्दू, हिंदी, फारसी, पश्तो और अंग्रेजी यानी कुल पांच भाषाओं की निष्णात लेखिका की समस्त रचनाएं यही आभास देती हैं कि उनकी लेखिनी सदा सतर्क और सधी हुई रही हैं। न भटकाव, न बहकाव । लीक पर चलते हुए पात्र, काल को जीवंत बनाते हुए घटनाक्रम को इस खूबी से सधे हुए शब्दों में पिरोती हैं कि पाठक को कृति रूचिप्रद भी लगती है और सूचनाप्रद भी। मनोरंजन मात्र हेतु उन्होंने रचना कर्म नहीं किया है। स्वयं कहती हैं – ''सेक्स पर लिखना सरल है। पाठकों को आनंद भी मिलेगा। लेकिन स्त्री–पुरूष संबंधो में सेक्स के हिस्से पर लिखने के वक्त यदि इशारतन खूबसूरती से बात कह दी जाए और लेखक आगे बढ़ जाए तो बात ही कुछ और है। पाठक भाव को भी समझ जाता है तथा अश्लीलता भी नहीं झलकती है।''

नासिरा जन्मता मुस्लिम होने के साथ उन्होंने हिन्दू (ब्राम्हण) के साथ विवाह व्यक्तिगत जीवन में जो भी मिला हो, पर दोहरे अनुभव और जानकारी ने उनके लेखन को सुधरापन दिया है एवं उसका आयाम विस्तृत हुआ है। विवाहोपरांत व्यक्तिगत जीवन से भी वे काफी संतुष्ट व प्रसन्न दिखीं। नासिरा कहती हैं – 'मेरे पति स्वयं इलाहाबाद यूनिवर्सिटी में भूगोल के प्राध्यापक रहे एवं गोल्डमेडलिस्ट थे। पर कभी अहं उनके साथ नहीं रहा । ससुराल में भी भरपूर अपनत्व मिला। सास ने सदैव मुझे सर आंखों पर रखा। अलग धर्म से आई हुई होने के बावजूद उन्होंने कभी अलग होने का एहसास नहीं होने दिया। राजस्थान के अजमेर शहर में मेरी ससुराल है। पैतृक शहर के बारे में लेखिका कहती है – ''बाकी शहर देता है तो निचोड़ता भी है। इलाहाबाद ने पाला, पोसा, बड़ा किया और कहा–जाओ, जाकर नाम करो। इस शहर का पूरे एशिया महादेश में योगदान है। परन्तु लेखिका यह

स्वीकारती हैं कि उनका बचपन विभिन्नताओं से भरा गुजरा। वे कहती हैं – ''मेरे परिवार का वातावरण साहित्यिक था। शुरू की पढ़ाई कॉन्व्हेन्ट में हुई फिर हमीदिया में दाखिल कराया गया जहां हर टीचर की मुझ पर नजर रहती थी। मैं क्या करती हूं, क्या लिखती–पढ़ती हूं, बार–बार यह एहसास दिलाना कि तुम किसकी बेटी हो, तुम्हें यह काम नहीं करना चाहिए, तुमसे हमारी कुछ उम्मीदें हैं जिसने अनजाने ही उस पिता से दूर करना शुरू कर दिया जिनकी कुछ झलकियां ही मुझे याद हैं। वह मुझे कोई 'सुपरमैन' लगते जिससे हर छोटा–बड़ा प्रभावित था और मुझे उनके इसी प्रभा मंडल को नकारने की जुर्रत पड़ी जिसने अरसे तक मुझे इस बात के लिए उकसाया कि मैं किसी को न बताऊं कि मैं किसकी बेटी हूं और मैं अपनी तरह जिऊंगी, चाहे कोई कुछ भी कहे। दोनों बड़ी बहनों के छोड़े पदचिन्ह थे, उनकी जिंदगी का एक नक्शा सामने था। भाई सबसे बड़े थे । दूसरा भाई मुझसे छोटा था । यही दो मर्द हमारे घर में थे। बचपन से परिवार की प्रतिष्ठा एवं उसके अतिरिक्त गुणों की चेतना लगातार उठते–बैठते बाहर वाले देते थे जिससे जाने–अनजाने सचेत रहने की आदत पड़ गई थी। बचतपन से ही एक विचित्र किस्म की जिम्मेदारी का अहसास जाग उठा था । घर में हर तरह का आराम था। नौकर–चाकर, सुख–सुविधा की कमी न थी। मां का एक ही अरमान था कि हम पढ़ें और खूब तरक्की करें। गांव–शहर दोनों से बराबर का नाता था। इसलिए जीवन भी एकाकी नहीं रहा। घर और स्कूल के मोहल्ले में जमीन–आसमान का फर्क था । घर के अलावा बहुत–सी बातें सहेलियों से मालूम पड़तीं इन्होंने देखने–समझने की दृष्टि दी। घर में पढ़ना–लिखना एक दिनचर्चा जैसा था। बड़े अब्बा, दादा सब ही कवि थे । मेरी मझली बहन शायरा हैं। मेरे घर में हर माह एक बड़ा मुशायरा होता था, जहां से बहुत कवियों ने अपनी साहित्यक यात्रा शुरू की। बड़ी बहन भी लिखती थीं। ऐसे माहौल में लिखना अपने–आप शुरू हुआ। मगर इस अहसास के साथ कि सिर्फ लिखते जाना नहीं है बल्कि ऐसा कुछ लिखना हो जो आगे का पाठ हो।

नासिरा ने अब तक कुल आठ उपन्यास, दस कहानी संग्रह, छह अनुदित पुस्तकें, राजनीतिक विश्लेषण पर दो पुस्तकें, तीन निबंध संग्रह, एक रिपोर्ताज (जहां फव्वारे लहू रोते हैं) तथा बच्चों के लिए क्रमशः हिंदू, उर्दू व फारसी में एक–एक कहानी संग्रह लिखी हैं। कुल तैंतीस पुस्तकों की रचयिता लेखिका ने इनके अतिरिक्त आठ टेली फिल्में और दूरदर्शन के लिए एक नाटक भी तैयार किया है जो इनके चर्चित कहानी संग्रह 'सबीना के चालीस चोर' की शीर्षक कहानी पर आधारित थी।

कथा लेखिका और पत्रकार नासिरा के व्यक्तिमत्व का एक दीगर पहलू यह भी है कि इन्होंने भारत के अलावा इराक व अफगानिस्तान जैसे कठिन परिस्थितियों के जूझ रहे मुल्कों का दौरा किया। बच–बचाके, हिम्मत और जुझारूपन के साथ इन्होंने इन देशों के गांवो–शहरों–कस्बों में जाकर अलग–अलग घर–परिवार से घुल–मिलकर उनकी सामाजिक – आर्थिक – सांस्कृतिक और राजनीतिक स्थितियों को समझने की कोशिश की । लेखन यात्रा की यह विशेषता किसी अन्य साहित्यकार के पास नहीं रही । यह इकलौती पूंजी नासिरा ने अर्जित की है और इन यात्राओं के क्रम में उन्होंने कई शीर्ष हस्तियों से साक्षात्कार भी किए जो न सिर्फ चर्चा में रहे, लेखिका की रचनाधर्मिता को परिष्कृत भी किया। उदाहरण के लिए, बंगलादेश के पूर्व राष्ट्रपति जिया–उर रहमान, अफगानिस्तान के गुलाबदीन हइकमत्यार, पीर गिलानी, पाकिस्तान की कवजि नाहिद किश्वर, मौलवी नूरानी, सैय्यद मोहम्मद राजी रिजवीं सहित पाकिस्तान में भारत के उच्चायुक्त एस. के. सिंह, सीरिया के मौलवी शामिल हैं। भारत में जिनके साक्षात्कार लिए उनमें उन्होंने पूर्व राष्ट्रपति ज्ञानी जैल सिंह, पूर्व प्रधानमंत्री अटल बिहारी वाजपेयी तथा पूर्व केंद्रीय मंत्री सुब्रहमण्यम स्वामी व आरिफ मोहम्मद खान शामिल हैं।

नासिरा के व्यक्तिमत्व एवं कृतित्व के संदर्भ में ज्यादा कुछ नहीं लिखा गया है। छिटपुट रूप से टिप्पणियां लिखी गई हैं जो उनके उपन्यासों, कथा–संग्रहों के बारे में हैं या उन्हें विशेष सम्मानादि प्राप्त होने पर यथा, वर्ष 2008 में लेदन में इंदु कथा सम्मान प्राप्त होने पर प्रकाशित हुई हैं। यद्यपि सन् 1981 में ईरान की क्रांति पर, प्रकाशित 'सारिका' पत्रिका के विशेषांक की अतिथि संपादक होने के उपरांत विभिन्न पत्र–पत्रिकाओं में उनके अदम्य साहसी लेखिका होने को लेकर टिप्पणियां व लेख प्रकाशित हुए थे। हालांकि उन्हें 1994 में साहित्यिक

पत्रिका 'वर्तमान साहित्य' का महिला विशेष अंक छापा था जिसका संपादन लेखिका ने किया। नासिरा के कृतित्व के संदर्भ में ललित शुल्क लिखते हैं – ''आप नासिरा शर्मा की कोई भी रचना उठा लीजिए, उसमें इंसानियम की पताका फहराती हुई मिलेगी। इसी बिन्दु पर अरब का मकसद पूरा हो जाता है। साथ ही, रचना साहित्य की कोटि में आकर कालजयी हो जाती है। नासिरा शर्मा का सम्पूर्ण लेखन प्राथमिक ज्ञान ;थ्पतेज ींदक ादवूसमकहमद्ध प्राप्त करने के बाद शुरू होता है, इसलिए उसकी प्रामाणिकता अविश्वसनीय नहीं होती । उनका सोच बनावटी और छद् म से भरा हुआ नहीं होता है। इसी कारण वह मानवीय यथार्थ के दायरों के अंदर रहता है। उनकी कहानियां पहले रेखाओं में उभरती है बाद में उनमें रंग भरा जाता है। तब कहीं जाकर पूरा चित्र पाठक के सामने आता है। ललित शुल्क के संपादकत्व में वर्ष 2010 में नासिरा शर्मा के व्यक्तिमत्व व कृतित्व पर 'नासिरा शर्मा : शब्द और संवेदना की मनोभूमि' शीर्षक से पुस्तक छपी है।

नासिरा शर्मा के कथा साहित्य पर जिन विचारकों ने अपने मत एवं विचार प्रकट किए हैं, उनमें डॉ. अजय नावरिया, वंदना शर्मा, फिरोज अहमद, रवींद्र कालिया एवं रोहिताश्व आदि शामिल हैं। फिरोज अहमद ने भी वर्ष 2009 में 'वाङ्मय' पत्रिका का एक अंक नासिरा शर्मा पर केन्द्रित बतौर विशेषांक प्रकाशित किया। नासिरा शर्मा ऐसी लेखिका हैं जिन्होंने संघर्ष के उपरांत तथापि अल्पावधि में ही साहित्य जगत में अपना अतुलनीय स्थान बना लिया है। उपन्यास, कहानी, निबंध, रिपोर्ताज, सीरियल लेखन, संस्मरण, आदि गद्य की विभिन्न विधाओं में अपना योगदान देकर साहित्य जगत में हलचल उत्पन्न की है। वह प्रतिभा संपन्न व्यक्तिमत्व तथा अपने विरले विषयों के चयन के कारण हमेशा चर्चा में रही । ईरान पर विशेष काम करने वाली वह इकलौती, भारतीय लेखिका हैं। आज वह अन्य विषयों के साथ 'स्त्री विमर्श' की भी एक सशक्त कड़ी मानी जाती है। इसलिए इस विषय से संबंधित कोई भी चर्चा, परिचर्चा, परिसंवाद या गोष्ठी उनके तथा उनकी रचनाओं के बगैर अधूरी समझी जाती है। उनकी इसी प्रतिज्ञा के कारण उन्हें समय–समय पर विभिन्न पुरस्कारों से सम्मानित किया गया। 'ईरान' के जीवन पर संघर्षशील रिपोर्टिंग करने के लिए उन्हें सन् 1980 में प्रतापगढ़, उत्तरप्रदेश में 'पत्रकार श्री' सम्मान दिया गया। सन् 1987–88 हा हिंदी अकादमी, दिल्ली का 'अर्पण सम्मान' से उन्हें नवाजा गया। इसके अलावा सन् 1995 में भोपाल (मध्य प्रदेश) में विख्यात गजानन मुक्तिबोध राष्ट्रीय अवार्ड उन्हें दिया गया। सन् 1997 में बिहार सरकार के राजभाषा विभाग की तरफ से 'महादेवी वर्मा पुरस्कार' दिया गया। सन् 2000 में पुनः हिंदी अकादमी, दिल्ली ने उन्हें 'कीर्ति सम्मान' से सम्मानित किया । पिछले वर्ष सन् 2008 में ब्रिटेन की राजधानी लंदन में उन्हें कथा यू के नामक हिंदी संस्था द्वारा हाउस ऑफ लॉर्ड्स में आयोजित सम्मान समारोह में '14 वां अन्तर्राष्ट्रीय, इंदु शर्मा कथा सम्मान' जो उनके उपन्यास 'कुइंयाजान' के लिए दिया गया। उन्हें यह सम्मान ब्रिटेन के आंतरिक सुरक्षा राज्य मंत्री टोनी मेकनलटी ने दिया। इसके अतिरिक्त भारत–रूस साक्षरता क्लब एवं रूसी कला एवं संस्कृति केंद्र की और से उन्हें 'बाल साक्षरता के लिए भारत–रूस अवार्ड' से सम्मानित किया गया।

व्यक्तित्व के विविध आयाम :–नासिरा शर्मा आम भारतीय नारी की तरह मध्यम कद–काठी एवं गौर वर्ण की महिला हैं । उनकी चमकती आंखों में जहां एक और स्नेहिल भाव झलकता है, वहीं दूसरी और वे लेखकीय व्यक्तित्व के अनुरूप पैनी नजर वाली तेज–तर्रार नारी भी प्रतीत होती हैं । प्रसंगवश 'सारिका' पत्रिका के कोई तीस वर्ष पूर्व एक अंक में लेखिका का व्यक्तित्व परिचय कुछ इस प्रकार दिया गया था – 'कंधों से नीचे जाते खुले–लंबे सीधे बाल–गोल चेहरा–चमकती हुई आंखें–चेहरे से टपकता बौद्धिक उजास और विश्वास। नाम–नासिरा शर्मा'।

संदर्भ :–

1. नासिरा शर्मा, इब्ने मरियम, किताब घर प्रकाशन, नई दिल्ली, 1994.
2. नासिरा शर्मा, कुइयाँजान, समसामायीक प्रकाशन, दिल्ली, 2005.
3. नासिरा शर्मा, इन्सानी नस्ल, प्रतिभा प्रतिष्ठान, नई दिल्ली, 2001.
4. डॉ. ओमप्रकाश शर्मा, समकालिन महिला लेखन, पूजा प्रकाशन, दिल्ली, 2001.
5. देवेन्द्र चौबे, समकालीन कहानी का समाजशास्त्र, प्रकाशन संस्था, नई दिल्ली, 2001.

6. राजकिशोर, स्त्रीत्व का उत्सव, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, 2003.
7. डॉ. रोहिताश्रव, समकालीनता और शास्त्रवता, विद्या प्रकाशन, कानपुर, 2006.
8. इन्दु प्रकाश पाण्डेय, हिन्दी के आधुनातन नारी उपन्यास हिन्दी बुक सेंटर, नई दिल्ली, 2004.
9. एम. वेंकटेश्वर हिन्दी के समकालीन महिला उपन्यासकार, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, 2002.
10. आशारानी व्होरा, भारतीय नारी : दशा और दिशा, नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, 1986

प्रेमचंद साहित्य में किसान चेतना के स्वर

मनीष जी. टेंभरे, शोधछात्र, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर-
Cell - 8055954038, Email: - manishkumartembhare10@gmail.com

भारतीय अर्थव्यवस्था की नींव किसान है और हम कहते "जय जवान जय किसान"। किंतु देश का प्रजातंत्र तभी शर्मसार हो जाता है जब यह समाचार आता है कि अमुक गांव में अमुक किसान ने कर्ज से निजाद पाने के लिए विषप्राशन कर लिया। समाज और राष्ट्र दोनों ही के द्वारा प्राप्त पीड़ा उसे आत्महत्या जैसे अधम और बर्बर मार्ग पर चलने या कदम रखने के लिए विवश कर देती है। आत्महत्या, हमारे देश के छोटे छोटे किसान, जो आर्थिक रूप से कमजोर हैं, कर रहें है। ऐसे छोटे किसान लगभग अस्सी फीसदी हैं । इन छोटे और मध्यम श्रेणी के किसानों में ही अधिक समस्याएं व्याप्त हैं। और महत्वपूर्ण बात यह है कि इन छोटे किसानों के हाथों में ही देश का भविष्य है। जब कभी यह छोटा किसान आत्महत्या करता है तो मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि देश का भविष्य अंधकार का आलिंगन करने कि ओर अग्रसर हो रहा है। समाज और सरकार दोनों को ही वह चेतावनी देता हुआ दुनिया से अपने प्राणों को मुक्त कर लेता है। प्रजातंत्र 'जियो और जीने दो' के दर्शन पर चलता है। हाय दुर्भाग्य, यह कैसा प्रजातंत्र है कि 'मरो और मरने दो' की भावना मन–मस्तिष्क में गहरे उतरते जा रही है। बस, यहीं मुंशी प्रेमचंद याद आते हैं। उन्होंने कल्पना किया था कि जब देश आजाद होगा और प्रजातंत्र की स्थापना होगी तो इस देश का किसान भी खुशहाली का जीवन जियेगा ?

मुंशी प्रेमचंद और भारतीय किसानों का संबंध बहुत पुराना है। प्रेमंचद ने किसानों की सांस्कृतिक, सामाजिक और राजनीतिक भूमिका को देखा, समझा और महत्व दिया। वे बुद्धि जीवियों में एक श्रेष्ठ साहित्यकार थे। 1857 और उससे भी पहले के इतिहास पर हम दृष्टि डाले तो हम पाते है कि किसानों ने लगान, बेदखली, साहूकारों की सूदखोरी, अंग्रेजों का उनपर हो रहा अन्याय, शोषण साथ ही मजदूरों का आर्थिक शोषण इत्यादि के विरूद्ध विद्रोह किया था किंतु संगठित न होने के कारण ये विद्रोह वर्ग चेतना और वर्ग आंदोलन न बन सके, असंगठित किसानों की शक्ति को तत्कालीन नेताओं–महात्मा गांधी, पंडीत जवाहरलाल नेहरू आदि नेताओं ने पहचाना और महात्मा गांधी ने चंपारण में इ. स. 1917 में और जवाहरलाल नेहरू ने 1920–21 ई.स. में प्रतापगढ़ और रायबरेली में किसानों के श्रम में हाथ बटाया। इसी समय 1918 में मुंशी प्रेमचंद ने 'प्रेमाश्रम' उपन्यास लिखना शुरू किया इस तरह राजनीति और साहित्य दोनों ने मिलकर ग्रामीण कृषकों की दुर्दशा पर अपनी हमदर्दी दिखाया। प्रेमचंद और भारतीय किसान का संबंध इतना गहराया कि वह राजनेताओं की राजनीति के दायरे में जा पहुँचा है। हमारा कृषक वर्ग धर्म भीरू है। वह रूढियों और धार्मिक आचारों में बंधा हुआ है। परिवार में व्याप्त अनेक समस्याएँ उसे कर्ज, बीमारी, विवाह और शिक्षा के जाल में फसा देती है जिससे वह किसान से मजदूर बन जाता है। प्रेमचंद का उपन्यास 'गोदान' का होरी और कहानी 'सवा सेर गेहूँ' का शंकर इस कथन का प्रमाण हैं। यह उस काल का दृश्य है जो आज भी हमारे गावों में दिखाई देता है। 'सवा सेर गेहूँ' कहानी के अंत में प्रेमचंद टिप्पणी करते है– ''पाठक! इस वृतांत को कपोल कल्पित न समझिये । यह सत्य घटणाा है। ऐसे शंकरों और ऐसे विप्रों से दुनिया खाली नहीं है।''

अपनी विषम परिस्थितियों का ज्ञान होते हुये भी हमारे कृषक उसे बदल नहीं रहे है। क्योंकि बदलने का मार्ग उन्हें नहीं सुझता। उनमें आत्मचेतना लाने का काम समाज के अन्य सुशिक्षित एवं समृद्ध वर्गो का है। अपनी परिस्थितियों से संघर्ष करते–करते जब वह टूट और लूट लिया जाता है और जब भगवान

का सहारा भी उसे विषम परिस्थितियों से निजात नहीं दिला पाता तब वहं सब कुछ भाग्य का खेल समझ अधर्म और पाप की ओर– आत्महत्या की ओर कदम बढ़ाता है। प्रेमचंद का कथा और उपन्यास साहित्य किसानों की दुर्दशा का चित्र प्रस्तुत कर समाज को विमर्श दे रहा है कि वह किसानों की रक्षा करे, उसमें आत्मजागृती भरे और उसकी तकलीफों में सहायक होकर उसका सच्चा मित्र, हितेषी और भाई बने । उनकी 'पशु और मनुष्य' कहानी इस परामर्श हेतु प्रमाण स्वरूप पठनीय है।

प्रेमचंद की कहानियों और उपन्यासों में अंर्तनिहित भाव यही कि, किसानों की हालत बदलनी चाहिए। उनके उपन्यास 'प्रेमाश्रम' और 'कर्मभूमि' किसान समस्या के अत्यंत महत्वपूर्ण पहलू कृषक संघर्ष की गाथा है। 'प्रेमाश्रम' का ज्ञानशंकर उल्टे सीधे दांवपेंच चलता है और लखनपूर के किसान ज्ञानशंकर के प्रत्येक दांवपेंच का हर संभव मुंहतोड़ जवाब देते हैं। यही पर उपन्यासकार किसान राज की बात करते है। यह हमारा दुर्भाग्य नहीं तो और क्या है कि इस कृषि प्रधान देश में किसानों की बात सुनने वाला, उसकी भावनाओं को समझनेवाला कोई नहीं। सौभाग्य से एक किसान नेता थे (चौधरी चरण सिंह) जो प्रधानमंत्री तो बने पर इससे पहले की वह किसानों के हितार्थ कुछ करते, राजनीतिक षड़यंत्र का शिकार हो पद से हटा दिये गए। वोट बटोरने के चक्कर में सभी उसके प्रति मगरमच्छ के आंसू बहाते झूठी हमदर्दी जताते नेता सड़कों पर घूमते दिख जायेंगे पर उसकी मूल पीड़ा को दूर करने की कोशिश भी नहीं करते। इन नेताओं को 'कर्मभूमि' उपन्यास के अमरकांत और आत्मानंद जैसे पात्रों का अनुकरण करना चाहिए। जो किसान के दुखः दर्द के कारणों तलाश करते हुये आंदोलन का सुत्रपात करते हैं।

'एक तो करेला कडुआ, उपर से नीम चढ़ा' यह कहावत वर्तमान में चरितार्थ हो रही है। किसान पहले से ही प्राकृतिक आपदा से परेशान है। उसके पास धन का अभाव तो है ही, साथ ही अल्प शिक्षित एवं सीधा–साधा भी है। माननीय केन्द्रीय वित्त मंत्री अरूण जेटली साहाब ने एक लाख रूपये से अधिक के किसी भी लेन–देन में पॅन कार्ड को अनिवार्य कर दिया है। किसानों के पास, बड़े किसानों को छोड़ दें तो पॅन कार्ड नहीं है, वे कैसे इसका उपयोग करेंगे? दूसरी महत्वपूर्ण बात यह है कि किसानों की आमदनी नियमानुसार करमुक्त होती है, फिर भी उनके लिये पॅन कार्ड योजना लागू करने का क्या औचित्य है? माननीय मंत्री महोदय किसानों के नुकसान की बात समझने तैयार नहीं । उनकी माने तो काले धन पर अंकुश लगाने के लिए यह योजना है। मंत्री महोदय का तर्क सही है पर किसानों के पास काला धन कहॉ है? उन्हें तो (छोटे और मंझोले किसानों को) विषम परिस्थितियों में दो जून की रोटी भी बमुश्किल नसीब होती है। सरकार को चाहिए की किसानो की परेशानियों को समझे और सच्चे मन से उनकी हर संभव मदद करे। प्रेमचंद इस तरह के अवरोध और कृषक शक्ति को रूबरू करने में सफल साहित्यकार सिद्ध हुये हैं। विडम्बना इस बात की है कि आज किसानों का दोहन करने में समाज और सरकार एकजुट हैं। इस दोहन से बचने का किसानों के पास कोनसा मार्ग है?

संदर्भ :

1. प्रेमचंद रचनावली–2, प्रेमाश्रम, संपा. डॉ. रामविलास शर्मा, जनवानी प्र. नई दिल्ली, 2006
2. प्रेमचंद रचनावली–3, रंगभूमि, संपा. डॉ. रामविलास शर्मा, जनवानी प्र. नई दिल्ली, 2006
3. प्रेमचंद रचनावली–6 गोदान, संपा. रामविलास शर्मा, जनवानी प्रका''ान, नई दिल्ली, 2006
4. किसान चेतना और प्रेमचंद साहित्य, राधेगोविंद शाही, लोकायन प्रकाशन, वाराणसी, 2006
5. मानसरोवर भाग–1, मनोज प्र. नई दिल्ली, 2012
6. प्रेमचंद और भारतीय किसान, प्रो. रामबक्ष, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2014
7. प्रेमचंद – एक विशेष अध्ययन, डॉ. गंगा सहाय 'प्रेमी' हरीश प्रकाशन, आग्रा।

भारतीय रिजर्व बैंक, औद्योगिक समुहों पर बढता कर्ज एवं आम जनता पर पडता प्रभाव

अर्चना एस. देशमुख, शोधछात्रा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
Cell-9371933500, Email: - deshmukharchana167@gmail.com

भारतीय रिजर्व बैंक, भारत सरकार का केंद्रिय बैंक है। वर्ष 1949 में भारतीय रिजर्व बैंक का राष्ट्रीयीकरण कर दिया गया। भारतीय रिजर्व बैंक के कार्यो का समस्त प्रबंधन और निर्देशन 20 सदस्यों के द्वारा संपन्न किया जाता है। इन 20 सदस्यों में 1 गव्हर्नर, 4 डिप्टी गव्हर्नर, 1 वित्त मंत्रालय द्वारा नियुक्त सरकारी अधिकारी और भारत सरकार द्वारा नामजद 10 ऐसे निवेशक जोकि देश के आर्थिक जीवन के विभिन्न क्षेत्रों का अध्ययन या प्रतिनिधीत्त्व करते है। इसके अलावा अन्य 4 निर्देशक स्थानीय बोर्डो दिल्ली, मुंबई, कोलकत्ता और चेन्नई का प्रतिनिधीत्त्व करते है।

भारतीय रिजर्व बैंक केंद्र सरकार का और सभी राज्य सरकारों का प्रतिनिधीत्त्व करता है, वह भारत सरकार के लिये रूपया बनाने का काम अर्थात भारत सरकार के लिए रूपया स्विकार करता है, उसके रूपयों की अदायगी करता है तथा प्रेषण ''त्मउपजजंदबम'' एवं अन्य बैंकिंग क्रियाए ''ठंदापदह वचमतंजपवद'' भी करता है। आझादी के तुरंत बाद ही देश के अंदर आर्थिक नीतिके निर्माण के लिए कोई स्पष्ट नीति एवं संवेधानिक व्यवस्थाए नहीं थी और इसीलिए भी आझादी के बाद अनेक क्षेत्रों में विशेषकर आर्थिक इतिहास में व्यापक कदम उठाये गए थे। यही कारण है की, जिसके फलस्वरूप हमारे देश में आझादी के बाद से आज तक विभिन्न पंचवर्षिय योजनाओं के माध्यम से आम आदमी के जीवन स्तर में सुधार और देश के विकास का कार्य किया जा रहा है। आर्थिक नीति के माध्यम से ही देश के विभीन्न महत्त्वपूर्ण क्षेत्रों में आर्थिक नीतियों का क्रियान्वयन किया जाता है।

जिसमें उद्योग नीति, अनुपालन नीति, आयात–निर्यात नीति साथही व्यापार नीति, देश में कृषि एवं खाद्यान्न नीति, देश की राजकोषिय एवं कर नीति, उद्योगों के नियमन ऋण नीति मुलभूत ढाँचे के लिए लागु कि जाती है। बैंकिंग व्यवस्था की धुरी के रूप में भारतीय रिजर्व बैंक ने अनेक प्रतिमान स्थापित किये है, न केवल शहरी क्षेत्रों के लिए वरण ग्रामीण क्षेत्रों में भी भारतीय रिजर्व बैंक के द्वारा निर्धारित नियमों के अंतर्गत अनेक विकास परक कार्यक्रमों की सुची एवं प्रणाली वाणिज्यिक बैंकों के द्वारा की जा रही है और उनपर बल दिया जा रहा है। भारतीय रिजर्व बैंक ने जहां देश की आंतरिक पृष्ठभूमि को अपने कार्यक्रमों के अंतर्गत समाहित किया है, वहीं विदेशी स्तर पर भी उसके कार्य संपादित हो रहे है।

केंद्रिय बैंक कुछ अकास्मिक स्थितियों में कभी–कभी खुले बाजार में आकर सरकार, व्यापारीक बैंक और जनता के प्रथम श्रेणी से बिलों एवं प्रतिभूतीयों का क्रय–विक्रय करता है। तब देश में शाखा की मात्रा को संकुचित करना होता है, तब केंद्रिय बैंक खुले बाजार में आकर प्रतिभूतीयों को बेचता है, जिससे बैंकों के पास नगद धनराशी घटने लगती है और देश में शाखा की मात्रा संकुचित हो जाती है, इसके विपरीत जब देश में शाखा की मात्रा का विस्तार करना होता है तब केंद्रिय बैंक खुले बाजार में प्रथम श्रेणी के बिलों एवं प्रतिभूतीयों को खरीदता है। जिससे बैंकों के पास तरल मुद्रा की मात्रा बढ जाती है और शाखा का विस्तार होता है।

प्रो. किन्स के अनुसार ''मौद्रिक नीति का उद्देश्य व्यापारचक्रों के बहाव को कम करना चाहिए तथा इसे पूर्ण रोजगार के बिंदु पर बचत एवं विनीयोग के बीच समानता बनाये रखना चाहिए'' ग्लोबल कन्सलटन्सी क्रेडीस सुईस की रिपोर्ट के अनुसार हमारे देश के 10 सबसे बडे कर्जदार कार्पोरेट ग्रुप्स पर करीब 7.33 लाख करोड रूपये का कर्ज बकाया है। इनमे से कई ने विदेशो से भी कर्ज ले रखा है, लेकिन घरेलू बैंकों के कर्ज की हिस्सेदारी ज्यादा है। इस कर्ज के कारण बैंकिंग सेक्टर पर भी खतरा मंडरा रहा है। किसी पर 50 हजार रूपयो का भी कर्ज हो तो रातो की नींद उड जाती है, न सिर्फ कर्ज चुकाने वाला परेशान रहता है बल्कि बैंक भी वसूली में पिछे नहीं रहते, कुछ लाख के कर्ज के लिये बैंक संपत्ती निलाम कर देते है। ऐसे ही छोटे कर्जो के चलते, किसानों द्वारा आत्महत्त्या करने के मामले सामने आते रहते है। लेकिन दुसरी ओर देश के 10 सबसे बडे औद्योगिक समुहों पर इस समय 7 लाख करोड रूपये से भी ज्यादा कर्ज है। लेकिन बडे कार्पोरेट्स के चेहरे पर शिकन तक नहीं आती और बैंक

भी वसुली में सक्ती नहीं दिखाता। जो आम आदमी से वसुली में दिखाई जाती है, कई कार्पोरेन्टस पर तो करीब 1 लाख करोड रूपयों का कर्ज के चलते देश की बैंकिंग सेक्टर की वित्तीय हालत चरमरा जाने का खतरा मंडरा रहा है। यहां यह बात इसीलीए भी अहमं है, क्योंकि इससे सरकार एवं बैंकिंग सेक्टर की प्राथमिकता का पता चलता है। इससे यह भी साफ हो जाता है की, किस तरह से देश के संसाधनों में एक बडे हिस्से की कोई हिस्सेदारी नहीं है।

आज देश में करीब सभी कार्पोरेन्ट मिलाकर 1.14 लाख करोड रूपयों के कर्ज के साथ अनिल अंबानी के स्वामित्त्व वाला रिलायंस ए.डी. ए.जी. समूह सबसे उपर है, उसके बाद रूईयाँ भाईयो का एस.आर. समूह है और उसपर भी 1 लाख करोड रूपयों से अधिक का कर्ज है वहीं अनिल अग्रवाल का वेदांता ग्रुप भी सबसे बडे कर्जदार कार्पोरेन्टस में शामिल है, बाकी में जिंदल का जे.एस.डब्लू., जी.एम.आर., व्हीडीयोकॉन, लँको और जी. व्ही.के. ग्रुप बडे कर्जदारो में सामिल है।

ग्लोबल कन्सलटेन्सी क्रेडीट सुईस की रिपोर्ट के अनुसार हमारे देश की कुछ बडी कार्पोरेट कंपनियों ने दुनिया भर के बैंको से कर्ज ले रखा है और अभी भी उनपर करीब 7.33 लाख करोड रूपयों का कर्ज बकाया है, इस कर्ज में बडा हिस्सा भारतीय बैंकों का भी है। वही करीब 1.9 लाख करोड रूपये का कर्ज ऐसा भी है जिससे डुबने की आशंका जताई जा रही है। ऐसी कंपनिया बैंकों के लिए एनपीए साबीत हो रही है। इससे देश के कई बैंकों की हालत खराब हो रही है। यही वजह है की, रिजर्व बैंक की हालत में सुधार के लिए बैंक ने मार्च 2017 तक अपनी बॅलेंस शीट क्लिअर करने के लिए कहा है। सरकार द्वारा बनाई गई फिस्कल इस्टॉबिलीटी डेव्हलपमेंट कॉऊंसिलींग भी कर्ज की हालत के चलते बैंकों के स्ट्रेस में होने की बात कह चुकी है, और रिजर्व बैंक के वर्तमान गर्व्हनर रघुराम राजन सरकारी बैंकों के साथ इस मुद्दे पर लगातार चर्चा कर रहे है।

जिसका असर सीधा आम जनता पर पडता है और आज हमारी जनता को इसका खामियाजा भूगतना पड रहा है। इस कारण एसबीआय के पूर्व सीजीएम सुनिल पंथ के अनुसार सरकारी बैंक का एनपीए ''छवद च्मतवितउपदह ।बबमे'' इस समय गंभीर स्तर पर पहुच चुका है इसके पीछे एक पक्ष की बात करे तो हमें ग्लोबल स्लो डावून के साथ राजनीतिक स्तर पर खामीया और बैंकर्स के तरफ से सही समय पर फैसले नहीं लेना एक प्रमुख वजह है। जिस कारण सामान्य लोगों पर और भारतीय अर्थव्यवस्था पर इसका सीधा असर हो रहा है।

संदर्भ :–

1. वाणिज्य, डॉ. अमित कंसल, अरिहन्त पब्लिकेशन, इण्डिया लिमिटेड, दिल्ली, 2013.
2. दैनिक भास्कर, समाचार पत्र 'रसरंग', 24 जनवरी, 2016.
3. क्रेडीट सुईस रिपोर्ट, सितंबर 30, 2015.
4. भारतीय बैंकों का ग्रॉस एनपीए रिपोर्ट, सितंबर 2015.
5. आर्थिक विकास एवं नियोजन, एस.पी. सिंह, एस. चन्द ऍण्ड कम्पनी, लिमिटेड, नई दिल्ली, 2005.
6. www.rbi.org.in
7. www.bhaskarhindi.com
8. www.google.com

विविध कालखंडातील स्त्रियांची स्थिती व डॉ. आंबेडकरांचे कार्य

डॉ. नलीनी बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर जि. भंडारा

प्रस्तावना : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची स्त्रियांच्या उत्थानात भूमिका हा विषय मांडतांना हे प्रथम लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, डॉ. बाबासाहेब हे संपूर्ण मानव जातीचे मूक्तीदाते होते. माणसाला माणसाप्रमाणे जगू न देता त्याला पशुवत जगण्यास भाग पाडणाऱ्या मनूवादी व्यवस्थेच्या छाताडावर झालेला हा घघाघाती प्रहार होता. ही व्यवस्था शुद्रातिशुद्रांना तर मारक होतीच परंतू संपूर्ण मानवी समाजाच्या संख्येत अर्ध्या संख्येने असणाऱ्या स्त्रिजातीला सुध्दा मारक होती.

स्त्रियां संदर्भात भेदभाव हा सर्वच समाजात आढळतो. अमेरीका, आफ्रीका किंवा आशिया वा युरोप खंड असो सर्वत्र स्त्रियांच्या समस्या सारख्याच प्रमाणात आढळतात. स्त्रियांचे स्थान हा गेल्या काही दशकातील अत्यंत कळकळीचा मुद्दा बनलाय. जिवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांची स्थिती किंवा स्थान हा प्रत्येक समाजासाठी पूर्ण विचारांचा मुद्दा आहे. मग ते स्थान सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सुध्दा असू शकते. स्त्रियांचे समाजातील स्थान वेगवेगळया धर्मानुसार जसे ख्रिश्चन, इस्लाम, हिंदू, बौध्द असते. स्त्रियांच्या सर्व समस्या, स्थान व पद हे धार्मीक आधारावर ठरते. प्रत्येक धर्मात स्त्रिला दुय्यम स्थान दिलेले आढळते. ''काही धार्मीक संज्ञानुसार पुरूष हा देवाचा पूत्र म्हणून भूमिका पार पाडतो परंतू अशाच प्रकारे स्त्रिला मात्र देवाची मुलगी म्हणून स्थान मिळत नाही स्त्रि जाती बद्दल अनेक धर्मात कमालीचे करतात गैरसमज आढळतात जसे आत्मा फक्त पुरूषांमध्येच असतो. स्त्रियांमध्ये नाही असे विचित्र विश्वस काही धार्मिक समाजात आढळतात. या जगात स्त्रि हेच पापाचे व पुरूषाच्या पतनाचे मूळ आहे असेही काही धर्मात म्हटले आहे. म्हणून स्त्रियांना धार्मिक विधि पासून दूर ठेवले जाते. काही धर्मात घरगुती धर्मकार्यात त्यांना सहभागी करून घेतले जाते. (च्वमत.म्उचवूमतउमदज ंदक चमंबम वि्वउमद पद ठनककीपेउ) डतेण् ैजप ंदक डतण तंउ ठीपेमण अजूनही जगाच्या काही कोपऱ्यात स्त्रियांवरची बंधने तितकहच कडक आहेत तर काही ठीकाणी ती शिथिल झालेली आढळतात. या सर्व पार्श्वभूमिवर जगातील पहिले स्त्रि मुक्तीचे प्रणेते म्हणून भगवान तथागत बुध्द ठरतात ज्यांनी 2500 वर्षापूर्वीचे स्त्रियांना धर्मात व समाजात समान संधी दिली होती. फक्त भारताचा विचर करता भारतातील स्त्रियांच्या स्थितींचे वर्णन करण्यासाठी काही कालखंड लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

1) वैदिकपूर्व कालखंड – वैदिकपूर्व काळात मानव प्राणी टोळीने राहायचा स्त्रि व पुरूष हा भेद केवळ श्रम विभाजनासाठी होता. राहूल सांस्कृत्यायन यांनी श्व्सहं जव ळंदहंश या पुस्तकात तर अफ्रिकन लेखक जोमो कन्यात्ता यांनी 'Facing mount kenya' या पुस्तकात विवाह संस्थेच्या आधी च्या समजल्याचे वर्णन केले आहे. त्या कार्क हे सर्वश्रुत होते की पुरूषांपेक्षा स्त्रिया या शारिरीक शक्तीने मोठया असतात कारण त्या गर्भपात, गर्भधारण व बाळाला जन्म देऊ शकतात. परंतु या प्रक्रियामुळे त्यांची शारिरीक शक्ती कमी होते. व त्या पुरूषांपेक्षा कमकुवत ठरतात. परंतू त्या कार्क स्त्रि हीच केवळ मुलांना जन्म देवू शकते म्हणून स्त्रिला पवित्र व पुज्यनीय मानीत असत. तेव्ह बाळ जन्मन्यासाठी पुरूषांचीही महत्वाची भूमिका असते. हे माहीत नव्हते. पुढे बहुविवाह आणि वेगळे कुटुंब पध्दती अस्तित्वात आली तो पर्यंत समाजात सर्वश्रेष्ठ दर्जा असल्याचा आनंद स्त्री उपभोगत होती. या कालखंडाला ''महासत्ताक'' कालखंड असेही म्हणतात. अजूनहि काही आदिम जमाती उदा. जासी, गोरो, नायर इत्यादी मध्ये माहासत्ताक पध्दती आढळते.

2) वैदिक कालखंड – वैदिक काळात सुध्दा प्रत्येक मानवासाठी असलेले मानवी हक्क प्राप्त करीत होती. शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रात ती अग्रेसर होती. व्रतदरनीक उपनिषदाच्या तिसऱ्या प्रकरणातील 6 ते 8 ओळीत असे म्हटले आहे की, जनक राजाच्या राज्यसभेत त्या वेळची विदूषी गार्गी हिने भाग्नवल्य या विद्वान पुरूषाशी आपल्या ज्ञानाच्या बळावर डिबेट (वादविवाद) केला होता. पुरूषांच्याच बरोबरीचे स्थान तेव्हा स्त्रियांना होते. धार्मिक कार्यक्रमात त्यांची महत्वपूर्ण कार्य व भूमिका असे. स्त्रिला तीचा जिवनसाथी निवडण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. ज्याल स्वंयवर असे म्हणत. त्यांना शिक्षणाच्या सर्व संधी उपलब्ध होत्या. उदा वेदाभ्यास एवढेच नव्हे तर 'उपनयन' संस्काराची परवानगी सुध्दा त्यांना होती. त्या काळातील विद्वान स्त्रियामध्ये सीता, कुंती व द्रोपदी यांचीही नांवे आहेत. गार्गी मैत्रेयी इत्यादी. परंतु पुढे पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीचे एवढे प्रचलन झाले की सीता ही केवळ रामाची पत्नी, कुंती ही केवळ पांडवांची आई व

द्रोपदी ही तिच्या झालेल्या अपमानामुळे लक्षात राहीली. त्यावेळी स्त्रियांना घटस्फोट घेण्याचा व पुर्नविवाहाचाही अधिकार होता. तरी त्या विधवा झाल्या तरी त्यांना पूर्नविवाहाचा अधिकार होता. बाबासाहेबांच्या मते कौटील्याच्या काळातही त्या सम्नानाने जगत असत.

3) भगवान बुध्द व स्त्रियांचे उत्थान : (बौध्दकाल) – भगवान बुध्दांचा धम्म सामाजिक मानवतावादावर अवलंबुन आहे.

सब्बे सत्ता सुखी होन्तू सब्बे होन्तु च खेमिनो।
सब्बे भद्राणी पस्सन्तु कच्चि दुखगामा।।

भगवान बुध्दांचा धम्म पुरूष व स्त्रि असा भेद मानीत नाही. बुध्दांनी स्त्रि व पुरूष नव्हे तर प्राणी, किटक, पतंग, पशु–पक्षी, वनस्पती सर्वाप्रिती करूणा आणि कल्याणाची भावना ठेवली होती. तथागत बुध्दांनी स्त्रियांना भिख्खू संघात प्रवेश दिला आणि त्यांच्यासाठी वेगळा भिख्खुंनी संघ निर्माण केला. महाप्रजापती गौतमी, यशोधरा आणि तिच्या मैत्रिणींना भगवंतानी बौध्द धम्माची शिक्षा दिली तसेच आठ नियम पालन करण्याची जववबदारी महाप्रजापतीवर सोपविली. या प्रसंगी त्यांचा शिष्य आंनद जेव्हा भगवंताना स्त्रियांच्या संघ प्रवेशा विषयी विनवतो तेव्हा बुध्द म्हणतात ''आनंदा, गैरसमज करून घेऊ नकोस विब्बानाप्रत पोहोचण्यास पुरूषाइतक्याच स्त्रिया समर्थ आहेत. असे माझे मत आहे. स्त्री–पुरूष विषमतेच्या तत्वात मी पुरस्कर्ता नाही.''

कोशल राजा प्रसनजित याच्या मल्लीका या राणीला मुलगी झाली असे कळताच राजा खिन्न होतो तेव्ह तथागत म्हणतात ''राजा, कन्या ही पुत्रापेक्षा अधिक चांगली निपजण्याचा संभव आहे. ती शहाणी आणि सद्गुणी कन्या, पत्नी, माता अशा त्रिविध भूमिका करणारी आहे. तिला जो पुत्र होईल तो पराक्रमी कृत असेल. मोठे राज्य करील. खरोखर अशा थोर पत्नीचा मुलगा आपला मार्गदाता होईल.'' संयुक्त निकामात भगवंत म्हणतात, ''परम सखा कोण''? तर ती पत्नी होय. अंगुत्तर निकामाात सुजाताला भगवंत उपदेश करतात.

अशा प्रकारे स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने मानाचे स्थान देणे व ज्ञान प्राप्त करण्याची संधी त्या काळी एक फार मोठी क्रांतीच होती. ज्यामुळे सर्व स्त्रियांना ज्ञान प्राप्त करून स्वतःच्या अंर्ततेजाची प्रचिती येईल व त्या निर्वाणाप्रत पोचतील. 2500 वर्षापूर्वीचा तथागतांचा हा विचार मोठा क्रांतीकारक आहे. भिख्खूंनी संघात राजघराण्यातील स्त्रियांबरोबरच च्रडालिका प्रकृती, विशाखा धनिक महिल, सोमा अशा अनेक आम्रपालीसारखी नृत्यांगणा व गायिका, दासी, गुलाम सर्वप्रकारच्या स्त्रिया एकत्र राहू लागल्या आणि ज्ञानाची असिमित दारे त्यांना उघडी झाली.

बौध्द काळात स्त्रियांना लग्नासाठी वर निवडण्याची परवाणगी होती. स्त्रिया शिक्षण घेत होत्या. त्यांना सर्वत्र विचरण करण्याचे स्वातंत्र्य होते. स्त्रिया महापंडीता बनून बौध्द धम्माची पताका देशोदेशी फडकवित होत्या. सम्राट अशोकाची कन्या संघमित्रा हिने श्रीलंकेत बौध्द धम्माचा प्रसार केला. बौध्दकालीन वाङःमयात 'थेरीगाथा' नावाच्या ग्रंथात 73 थेरींच्या 522 गाथांचा संग्रह केलेला आहे. 'थेरी म्हणजे वृध्द अनुभवी व ज्ञानी स्त्री' होय. या गाथांची रचना करणाऱ्या सर्व थेरी बुध्दांचा साक्षात शिष्या होत्या. बुध्दांचा समाज सुधारणेचा कार्यक्रम म्हणजे एकप्रकारे विकृत समाजव्यवस्थे विरूध्द नैतिक प्रतिक्रिया होती. गौतम बुध्दांनी स्त्रिला जेवढा सन्मान दिला, तिची तेवढी प्रतिष्ठा वाढविली, तेवढी कदाचित जगातील कोणत्याही धर्माने वाढविली नाही. जी स्त्रि कोणत्याही अधिकाराला पात्र समजली जात नव्हती तिला अधिकारीनी बनविले. तिला ज्ञान प्राप्त करणे, ज्ञानाचा उपदेश देणे, आणि निर्वाण प्राप्त करण्याची कधिकाकरणी घोषित करणे या गोष्टी खुपच क्रांती कारक होत्या.

4) उत्तर वैदिक काळ – उत्तर वैदिक काळात मात्र स्त्रियांची स्थिती ढासळू लागली त्याला कारण होते. लिंगभेद स्त्रियांचे सामाजिक स्थान खूप खाली घसरले आणि त्यांना मूळ मानवी अधिकारापासून वंचित करण्यात आले. त्यांना बंधुवा मजुरांप्रमाणे वागवले जावू लागले. खरे तर स्त्रिया बहुसंख्य होत्या पण भेदामुळे विखुरलेल्या होत्या व पुरूष त्यांना अमानुष तसेच दुःखद यातनामय पध्दतीने वागवित होते. त्यांना पुरूषांच्या उपभोगाची साधने समजल्या जाणाऱ्या मदय, संपत्ती व स्त्री यापैकी एक समजले जावू लागले. पुरूषांच्या आज्ञा पालन करणे स्त्रियांवर बंधनकारक ठरले आणि पुरूषांच्या संपत्तीमध्ये तीला कोणताही वाटा नव्हता.

याच काळात बालविवाह, विधवा पुर्नविवाहावर बंधने, विधवांवर अनेक निर्बंध, सतीप्रथा या वाईअ चालीरिती मनुशास्त्राच्या काळातच सुरू झाल्या असे बाबासाहेब म्हणतात.

मनुच्या मते स्त्रिया फक्त पुरूषांच्या दासी असू शकत. त्यांना कधीही स्वातंत्र्य देवू नये त्यांना गुलामाप्रमाणे वागविणे मनुने स्पष्टपणे म्हटले की विधवा स्त्रिने पूर्नविवाहाचे स्वप्न कधीही बघू नये. अर्थशास्त्रात असे म्हटले आहे की, स्त्रिचे आत्मीक समाधान विवाह व मुले

जन्माला घालणे यातच असले पाहिजे. ''स्त्रि नरक का द्वार है'' असे म्हटले जाई. कथा उपनिषदात म्हटले आहे की, पुरूषाने स्त्रिच्या म्हणण्यानुसार कधिही वागु नये अन्यथा पुरूष आंधक होतो. घटस्फोट व पुर्नविवाह पुर्णपणे बंद करण्यात आले. वैसिष्ठ म्हणतो......

''अस्वतंत्रा स्त्री पुरूष प्रधान। अथाप्युदाहरन्ति''

''पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।

रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्रि स्वातंत्र्य नर्हती।''

गुप्त घराण्याचे सुवर्णयुग सुध्दा स्त्रियांसाठी काळे युग होते. या काळात ब्राम्हणांनी निर्मिलेल्या प्रथा परंपरांना अधिकच महत्व आले, बालविवाह, सतिप्रथा, विधवांवरील निर्बंध अधिक कडकपणे पाळले जात होते. यांनतर भारतावर मुस्लीमांचे राज्य स्थापित झाले तेव्हा पर्दापध्दती अमलात आणली गेली.

5) ब्रिटीश काळ – भारतामध्ये इंग्रजांचे राज्य येणे हे भारतातील स्त्रियांसाठी काळी, अंधारी रात्र संपूर्ण पहाट उगवल्याची नांदी होती. पाश्चिमात्य शिक्षण पध्दती व पाश्चिमात्य समाज सुधारक भारतातील हिंदू धर्मातील घाण साफ करण्यासाठी येवू लागले. स्वामी विवेकानंद आणि राजा राममोहन रॉय यांनी सती प्रथा नष्ट करण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. पेरियार म्ण्टण रामास्वामी यांनी स्त्रियांना विवाह करतांना वर निवडीचा अधिकार असावा यासाठी कार्य केले.

ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी 1848 मध्ये पुण्याला मुलींची पहिली शाळा काढली आणि स्त्रिशिक्षणाचा पायंडा घातला. स्त्रि शिक्षिका मिळत नव्हती म्हणून सावित्रीबाईंना शिक्षण देवून त्यांना भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका म्हणून कार्य केले. राजर्षी शाहू महाराज यांनी तर दूत करून स्त्रि शिक्षणावर भर दिला. या प्रमाणेच अनेक समाजसुधारकांनी आपल्या कार्याने स्त्रियांना त्यांचे हक्क व स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

6) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य – ''आपण लवकरच अधिक उन्नती करू शकतो, आपले जिवन अधिक प्रगतीपथावर जावू शकते जर पुरूषांच्या शिक्षणाबरोबरच स्त्रि शिक्षणही तेवढेच महत्वपूर्ण मानले तर'' हे शब्द आहेत अगदी तरूण वयातील भीमराव आंबेडकरांचे जेव्हां त्यांनी न्युयॉर्क वरून आपल्या वडिलांच्या मित्राला पत्र लिहिले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रि स्वातंत्र्याचे मोठे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या मते समाजाची प्रगती ही त्यातील स्त्रियांच्या प्रगतीच्या टक्केवारीवरून ठरत असते. ते स्त्रियांना पुरूषांच्या मैत्रिणीच्या रूपात पाहू इच्छित होते ना की गुलाम. शिक्षण हे पुरूषांपेक्षाही स्त्रियांकरिता अधिक गरजेचे आहे असे ते मानत. कारण एक स्त्रि ही संपूर्ण कुटुंबाला शिक्षित करते. स्त्रि मुक्ती चळवळींचे ते भोक्ते होते. त्यांनी हिंदू व्यवस्थेतील स्त्रिला पुरूषांपेक्षा हिन दर्जा आहे हे पाहिल. बहुविवाह प्रथेमुळे स्त्रिवर अन्याय होत आहे हेही त्यांच्या निदर्शनास आले. स्त्रि विधवा झाल्यास तिला अनेक यातनांना सामोरे जावे लागते मात्र पतिच्या इस्टेटीमध्ये तिचा कोणताच वाटा समजला जात नाही. विधूर परत विवाह करू शकतो परंतू विधवेला पूर्नविवाहाचा अधिकार नाही उलट सतीप्रथा, बालविवाह, विधवांवरील निर्बंध आणि पुर्नविवाहावर बंदी यामुळे स्त्रीची अवहेलना व कुचबंना होत आहे. शुद्रा प्रमाणेच तिचीही अवस्था आहे हे आंबेडकरांना जाणवलं.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मुकनायक व बहिष्कृत भारत' या पाक्षिकांमधुनही स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराला महत्वाचे स्थान दिले. महाडच्या चवदार तळयाच्या सत्याग्रहात 500 महिलांनी स्वंय प्रेरणेने भाग घेतला होता. 18 जुलै 1927 ला डॉ. बाबासाहेबांनी 3000 महिलांची एक सभा घेतली त्यात ते म्हणतात '' मी समाजाची प्रगती त्यातील महिलांच्या प्रगतीवरून मोजतो. तुम्ही स्वतःला कधीही अस्पृश्य समजू नका, स्वच्छ जिवन जगा. स्पृश्यासारखी वस्त्रे घाला जरी त्याला खुप थिगड असतील तरी चालेल परंतू ते स्वच्छ आहे याची काळजी घ्या. तुमच्या वस्त्रांच्या संदर्भात कोणीही तुमचे स्वातंत्र्य हिसकाऊन घेऊ शकत नाही. मेंदुला आणि आत्मसन्मानाला जागवा.'' पुढे आवजात थोडा उतार आणून ते म्हणतात ''परंतू पती आणि मुलाला जेवण वाढू नका जेव्ह ते दारू पिवून येतील तुमच्या मुलांना शाळेत पाठवा. पुरूषांप्रमाणेच स्त्रियासाठीही शिक्षण अत्यावश्यक आहे. जर तुम्ही लिहू वाचू लागलात तर प्रगती जास्त होईल. जशा तुम्ही असाल तुमची मुलेही तशीच होतील.'' या भाषणांमुळे दलित स्त्रियांमध्ये नवचैतन्य आले आणि त्यांच्या राहणीमानात/शिक्षणात अमुलाग्र बदल होऊ लागला.

डॉ. बाबासाहेबांनी मुंबई विधानसभेचा सदस्य म्हणून स्त्रियांच्या समस्या विधानसभेतही मांडल्या. 10 नोव्हें., 1938 ला त्यांनी विधानसभेत कुटुंब नियोजनाचा पुरस्कार केला त्या वेळी ते म्हणाले की, स्त्रियांच्या इतर समस्यांप्रमाणेच अनेक मुलांना जन्म देणे हेही स्त्रिच्या आरोग्यावर वाईट परिणाम करते. 1942 मध्ये जेव्हा

बाबासाहेब मजूर मंत्री होते तेव्हा त्यांनी मॅटरनीटी बील (प्रसूती रजा) ही सादर केले होते.

हिंदू कोड बिल :– भारताचे संविधान तयार करतांना बाबासाहेबांनी स्त्रियांच्या कल्याणासाठी विविध सुविधांकडे प्रथम कार्य दर्शविला. मुलभूत हक्काच्या प्रश्नावर डॉ. आंबेडकरांनी आर्टीकल 14–16 मध्ये स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीचा दर्जा दिला. तसेच हिंदूच्या भारत देशात स्त्रियांना खरेदी व विक्री करण्यावर बंदी घातली. स्त्रियांच्या उत्थानासाठी त्यांनी हिंदू कोड बिल पार्लमेंट पुढे सादर केले ज्यात प्रमुख मुद्दे होते. 1) विवाहाच्या वेगवेगळया पध्दती नष्ट करून एकविवाह पध्दतीला मान्यता देणे व कायदेशिर करणे. 2) संपत्तीवर स्त्रियांचा हक्क आणि दत्तक घेण्याच्या प्रक्रियेत तिच्या अधिकारावर शिक्का मोर्तब करणे. 3) घटस्फोटाचा अधिकार पोटगीच्या अधिकारासंबंधी स्त्रियांना आधुनिक मताधिक्य संविधानाच्या प्रास्ताविकेत खालील विषयांवर स्त्रियांना अधिकार बहाल करण्यात आले.

1. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय.
2. विचारांचे स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती, विश्वास आणि पूजा अर्चना
3. दर्जा आणि संधीची समानता
4. बंधुता–भारतातील सर्व वैयक्तिक व राष्ट्रीय एकता व बंधुता ज्यात कोणताच जातीवर, वंश, लिंगावर विषमता माननार नाही.
5. न्यायापुढे समता
6. नोकरीच्या समान संधी
7. बालमजुरीला आळा
8. सारखे काम सारखे दाम (पुरूषांच्या बरोबर पगार)
9. मातृत्व रजा

हिंदू कोड बीलात नव्याने सात नियम टाकण्यात आले.

1. जर एखादी आजारी गृहस्थ मृत्युपत्र न करता मरण पावला तर त्याच्या संपत्तीवर स्त्रि व पुरूष दोघांचा समान अधिकार असेल.
2. मृत्यु पावलेल्या व्यक्तीच्या संपत्तीवर सर्व भागदारकांचा समान हक्क राहील.
3. पालणपोषणाचा कायदा
4. विवाह
5. घटस्फोट
6. दत्तक घेणे
7. अल्पवयीन व्यक्तीचे पालकत्व

याच हिंदू कोड बीलामुळे बाबासाहेबांना कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दयावा लागला. पुढे याच हिंदू कोड बीलाचे चार वेगवेगळया कायद्यात रूपांतर करून ते पारीत करण्यात आलेत.

1) हिंदू विवाह कायदा 1955–1976

1) हिंदू विवाह कायदा :

1. अपत्याचा ताबा मिळणे
2. व्दिपत्नीत्वाला बंदी
3. स्त्रियांचे विवाहाचे वय 18
4. पोटगीचे अधिकार, विधवा व परित्यक्ता करीता लागू
5. अल्पवयीन अपत्यांचे भरणपोषण

2) हिंदू वारसा हक्क कायदा 1956

1. स्वातंत्र्याची संधी व तिच्या संपत्तीची तिच्या इच्छेनुसार विल्हेवाट लावणे.
2. या कायद्याच्या निर्मितीनंतर ती मरण पावली असेल तर हा कायदा तिला लागू होईल.
3. या कायद्यानुसार तिच्या वैवाहिक स्थितीनुसार स्त्रिधनाचा वारसा हक्क तिला मिळेल.

3) अल्प वयीन मुलांचे पालकत्वाचा कायदा 1956

1. आई वडीलाने नियुक्त केलेले पालकाच रद्द करून दुसरे पालकत्व नियुक्त करू शकते.
2. वडील आईच्या जिवंतपणी अपत्यासाठी पालक ठेवू शकत नाही.

4) दत्तक आणि पालनपोषण कायदा 1956

1. दत्तक घेतांना मुलगा वा मुलगी असा भेद केला जावू शकत नाही तर एका (अनकेजिफाइड) निर्देशित न केलेल्या कायद्याअंतर्गत फक्त मुलगी दत्तक घेवू शकत नाही.
2. विधवा मुलगा किंवा मुलगी दत्तक घेऊ जे हिंदू धर्मकायद्यात नव्हते.
3. पतिच्या जिवनकाळातही स्त्रि स्वमताने एखादे मुल दत्तक घेवू शकते. यापूर्वी असे अधिकार स्त्रिला नव्हते.
4. जुन्या हिंदू कायद्यात स्त्रिला मुल दत्तक घेतांना वा देतांना विचारले जात नसे परंतु या कायद्याने ते बंधनकारक झाले.
5. वडिल मुलगी दत्तक घेऊ शकतात परंतू ती त्यांच्यापेक्षा 21 वर्षाने लहान असावी.

6. विधूरही दत्तक घेऊ शकतात. यापूर्वी असे प्रावधान नव्हते.

अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांना त्यांचे सर्व अधिकार बहाल केले आहेत. 19 आणि 20 व्या शतकात स्त्रि आज आधुनिक शिक्षण घेत आहे. वेगवेगळया क्षेत्रात भरारी घेत आहे. 2010 मध्ये 33 टक्के राजकीय आरक्षण प्राप्त झाले आहे. तर 73 व्या घटना दुरूस्तीमुळे पंचायती राज मध्ये आज स्त्रिया सरपंच, नगराध्यक्षा, जिल्हा परिषद अध्यक्षा अशा भूमिका पार पाडत आहेत. शिक्षण, राजकारण, अर्थसंस्था, सर्वच क्षेत्रात स्त्रिची प्रगती गेल्या 50/60 वर्षात नजरेत भरेल अशी आहे. पंतप्रधानापासून ते राष्ट्रपती पदापर्यंत स्त्रिया पोचल्यात याचे श्रेय फक्त आणि फक्त बाबासाहेबांनाच जाते. हे स्त्रि मुक्तीचे पंख आम्हा देवून त्यांनी आमच्या भराऱ्या वाढविल्या.

संदर्भ सूचिः

1. बुध्द तत्वज्ञान – संपादक– डॉ. पंजाबराव चव्हाण, प्रा. रामचंद्र भिसे, प्रा. हनुमंत जवळगे निर्मल प्रकाशन, नांदेड.
2. Ambedakar and Women - Raj Kumar - Common wealth Publishers - 2011.
3. Empowerment and place of women in Buddism - Mr and Mrs Swati Ram Bhise (page No.556)
4. बुध्द आणि बुध्दवाद संपादक – डॉ. पंजाबराव चव्हाण, प्रा. रामचंद्र भिसे, प्रा. हनुमंत जवळगे (पेज नं. 180) –बळीवंत प्रकाशन, नांदेड – 2010.
5. Dr. B.R. Ambedakar and Women's Empowerment - Dr. Gandhiji C.M. - ABD Publisher New Delhi - 2011.

बौध्द समाजातील लग्ने एक आढावा व उपाययोजना

डॉ. राजेंद्र कांबळे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी कला वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर

आंबेडकरी चळवळीचा परिणाम म्हणून शहरातील बौध्द समुह आज बंगल्यात राहायला गेला, बौध्द कुटूंबात जिथे उच्चशिक्षित अभावाने दिसत होते तिथे बौध्द कुटुंबात दोनचार सदस्य उच्चशिक्षित दिसू लागले. आंबेडकरी चळवळीचे ध्येय दलित समाजाचा आर्थिक विकास करणे हेच आहे. तेंव्हा शहरी बौध्द समाजाची आर्थिक उन्नती झाली असेल तर ही बाब निश्चितच स्वागतार्ह आहे. त्याविषयी दुमत नको, पण कालचा श्रमजीवी बौध्द समाज आज मध्यमवर्गीय झाल्यामुळे मध्यमवर्गाचे सर्व गुणधर्म त्याच्यांत आले. आता हा वर्ग तोंडाने आंबेडकरवाद जरी सांगत असला, तरी आंबेडकरी विचारांशी त्याची नाळ केव्हाचीच तुटली आहे, आत्मकेंद्रित झालेल्या बौध्द मध्यमवर्गीयांची बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' या ऐवजी 'स्वहीताय – स्वसुखाय' अशी स्वार्थप्रेरित अप्पलपोटी घोषणा झाली आहे. राखीव जागेमुळे प्रस्थापीत व्यवस्थेत त्याने आपले एक स्थान निर्माण केले आहे. त्यामुळे दीन – दुबळया दलीत समाजावर अन्याय करणाऱ्या व्यवस्थेशी त्यांचे कुठेच भांडण राहिलेले नाही. आता तो चुकीच्या प्रथा परंपरा रूढ करीत आहे ही बाब चिंताजनक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एक नवा समतावादी आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी बौध्द धम्माचा स्वीकार केला. धम्म स्वीकारल्यानंतर बौध्द समाजाने जीर्ण व समाजघातकी परंपरांना नाकारणारी एक आदर्श अशी बौध्द सांस्कृतिक जिवनपध्दती निर्माण करणे अपेक्षित होते, पण तसे झाले नाही. बौध्द म्हणविणाऱ्यांचे एकूण वर्तन काही अपवाद वगळता हिंदू रूढी – परंपरांना अनुसरूनच होत आहे. याचे एक ज्वलंत उदाहरण म्हणजे बौध्द समाजातील लग्नविधींचे होय. हिंदू समाजातील हीच जीवघेणी हुंडयाची चाल आता बौध्द समाजात ही (नागपूर अपवाद) आली आहे. यामुळे भविष्यात बौध्द समाजातही हुंडाबळी घडू शकतात. हा सामाजिक धोका समाजातील शहाण्या व्यक्तींनी लक्षात घ्यावा. बौध्द समाजासाठी कुठलीही आदर्श लग्न नियमावली नाही लग्नाची वेळ टळली तरी उपस्थितांना ताटकळत ठेवून, बॅंडबाजाच्या तालावर चार घोट घेवून नाचत – डुलत येण्यामुळे लग्न वेळेवर न लावणे म्हणजे बहुसंख्य प्रतीष्ठीत, उपस्थीतांना दुय्यम – तिय्यम ठरवून त्यांचा कळत – नकळत आपण अपमानच करीत असतो, याचे भान संबंधितांना राहत नाही. जातीव्यवस्थेला स्थान नसणारा बौध्द धम्म स्वीकारणारे बौध्दानुयायी पूर्वाश्रमीच्या पोटजाती पाळून पोटजातीतच लग्न करतात, हळदिचे कार्यक्रम लग्नासारखेच करणे, लग्नात अन्न–पाण्याची नासाडी, बफे पार्टी असल्यानंतरही लोक खाली बसून भोजन करतात, जेवण करायला, जेवायला बसलेल्या जागेवरच ताट – प्लेट, ग्लास ठेवतात, लग्न प्रसंगी बुध्द – वंदना झाली की काही महाशय ''बार'' मध्ये जाऊन बसतात. तेथून उशीरा येतात त्यामुळे इतरांच्या जेवनास उशीर होतो. वर–वधू पोषाख बदलायला गेल्यानंतर एक तास येत नसल्याने ज्यांना लग्न लावून लवकर जायचे असते ते कंटाळून निघून जातात. वर – वधूच्या आजू–बाजूला फार मोठा जमाव उपस्थीत राहण्याची गरज नसतांना उपस्थित राहतात. कपडे बदलल्यानंतर स्टेजवर फोटोग्राफर वेगवेगळया पोजमध्ये फोटो घ्यायला लावून वेळ घालवितात. लग्नाच्या दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशी मटन पार्ट्या होतात दारूच्या बाटल्या फुटतात यामुळे मोठा खर्च होतो. लग्नावर अडिच ते तीन लाख रूपये खर्च सहज होतो. शेतकरी आत्महत्यांचा अभ्यास करण्यासाठी सरकारने मराठवाड्यातील उस्मानाबाद व विदर्भातील यवतमाळ या दोन सर्वाधिक आत्महत्या असलेल्या जिल्हयाकरीता 11 प्रधान सचिवांची नियुक्ती केली होती. या प्रधान सचिवांनी आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या कुटुंबीयांना भेट देवून माहिती गोळा केली व अहवाल सादर केला, त्यात शेतीच्या कारणास्तव होणाऱ्या आत्महत्यांचे प्रमाण अत्यल्प असून अन्य हुंडा, व्यसनाधीनता व घरगुती भांडणे यामुळे आत्महत्येंचे प्रमाण अधीक असल्याचा निर्वाळा दिला. आधी बहिण – भांवंडाचे लग्न एकाच मंडपात एकत्र व्हायचे कारण संयुक्त कुटूंब पध्दती होती व लग्न वयात उरकायचे, आता तसे होत नाही. हा पर्याय सुध्दा चांगला होता. मी दोनदा सामुहिक विवाह आयोजित करण्याचा प्रयत्न केला पण त्याला समाजात प्रतिसाद देत नाही. माझ्याच कुटुंबातील व्यक्तीने मला लग्नाकरीता पैशाची मागणी केली तेंव्हा त्याला मी सांगीतले की मी सामुहिक सोहळा घेत आहे त्यात लग्न कर, तो म्हणाला हट तिचा काही बी सांगते, असे म्हणून माझा प्रस्ताव धुडकावला कसे परिवर्तन होणार ? बोध्द भिक्खु संघ, विद्वान उपासकांनी बौध्दांसाठी आदर्श जिवन पध्दती का तयार करू नये ? वेळेवर लग्न लागत

नसल्यास भिक्खू ने का म्हणून ताटकळत बसून राहावे. भिक्खूनी वेळ झाल्यास निघून जावे.

मराठवाडयांत जातपंचायतीने स्वतःच्या जातीचे लग्न उशीरा लावल्यांस 10,000/– दंड आकारण्यांत यावा असा फतवा काढला. जैन साधुने ज्या जैनाच्या घरी मास – मच्छी पकत असेल त्यांच्याशी संबंध तोडावे असा फतवा काढला तर आपले धर्मगुरू असे फतवे व आचारसंहिता का काढत नाहीत. हया सर्व गोष्टी लग्नाच्या झाल्या पण लग्नाच्या आधी व लग्न जुळवून आणण्यात तारेवरची कसरत करावी लागते. जवळपास 60 टक्के मुला–मुलींचे प्रेमप्रकरण असतात. कोणत्याही जातीच्या मुलाशी, प्रेम प्रकरण असल्यामुळे लग्नाची घाई नसते. मात्र ज्या मुलाशी प्रेमप्रकरण असते त्याला लग्नासाठी ती मुलगी चालत नाही कारण पत्नी विषयीच्या व प्रेयसी विषयीच्या कल्पना वेगवेगळया असतात, घरचे लोक नकार देतात, त्यांची हौस पूर्ण झालेली असल्यामुळे या मुलींशी तो लग्न करीत नाही पण त्या परिस्थीतीत या मुलींचे वय वाढलेले असते वय वाढल्यामुळे मुलींचे लग्न जुडत नाहीत, मुलींचे सौंदर्य कमी होते, काही मुली जॉबच्या मागे असल्याने फार हवेत असतात घरच्यांना मागासलेले समजतात व करिअरच्या चक्करमध्ये अविवाहित राहतात. करिअर व्यवस्थित करत नाही आणि लग्नपण होत नाही. अशा मुलींची संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. आई – वडिल परेशान आहेत. मात्र आजच्या पीढीवर त्याचा काही परिणाम दिसत नाही. बौध्दामध्ये मुला–मुलींना अतीस्वातंत्र्य मिळत असल्यामुळे ते धम्ममय जिवन जगत नाहीत करिअर करण्यास हरकत नाही पण कुटूबात राहुन थोडी त्यागाची भावना बाळगुन वागलेत तर कुटूंबाचे आनंदवन झाल्याशिवाय राहणार नाही.

उपाययोजना :–

1) लग्न वेळेवर लावावे, वर – वधु त्यांचे आई–वडिल व लग्न लावणाऱ्यांनी वेळेवर यावे.

2) लग्नात घातलेले कपडे बदलवू नयेत. पांढऱ्या कपड्यावरच लग्न लावणे आवश्यक नाही. सुट वापरण्यांत काही हरकत नाही.

3) कमीत – कमी लोकांमध्ये लग्न समारंभ आटोपता यावा.

4) बॅंड – बग्गी, डिजे, मटन पाऊनचार, बांगळ्या भरणे, हळद लावणे टाळावे, जुन्या काळात अनेक रोग होते तेंव्हा हळद ॲन्टीबायोटीकचे काम करायची आता त्याची गरज नाही म्हणून मुस्लीम, ख्रिश्चन, हळद लावत नाहीत तसेच आपण.

5) भिक्षूच लग्न लावण्यास पाहिजे हि अट टाळावी. उपासकाकडून लग्न लावण्यास हरकत नाही.

6) बफे पार्टी असल्यास खाली बसणाऱ्यांना सूचना कराव्यात किंवा टेबल – खुर्चीची व्यवस्था करावी.

7) बुध्द विहारात जागा असल्यास तीथेच लग्न लावावेत विहारांनी ही व्यवस्था करावी.

संदर्भ :–

1. सोशल कॅडर (मासिक) संपादक डॉ. राजेंद्र कांबळे, 4 फेब्रुवारी 2016, पृ. 2 (प्रकाशित)

Volume – 05, Issue – 01, January - June, 2016 / ISSN – 2278-3199

बौध्दधम्म आणि भारतातील नवबौध्दांची स्थिती

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

इ.स. पूर्व 563 ते 483 हा कालखंड बौध्द धम्माच्या उगमाचा कालखंड मानला जातो. इ.स. पूर्व 563 मध्ये कपिलवस्तु राज्यात लुंबिनी येथे सिधार्थ गौतम बुध्द यांचा जन्म झाला होता. बौध्द धम्म हा वैज्ञानिक आणि मानवतावादी असा धम्म आहे. या धम्मात जाती व्यवस्थेला कुठलाच थारा नाही. कोणत्याही जाती किंवा धर्माचा व्यक्ती निसंकोचपणे बौध्द धम्माच्या तत्वाचे आजिवन पालन करू शकतो म्हणून हा धम्म समग्र वैश्विक मानवाच्या कल्याणाचा व सुखाचा धम्म आहे. याच कारणांमुळे बौध्द धम्माचा प्रचार व प्रसार संपूर्ण जगभर झालेला आहे. गौतम बुध्दांनी लहाणपणापासून घेतलेले अनुभव व माणसाला तृष्णेच्या आहारी गेल्याचे प्रत्यक्ष पाहिले म्हणून जिवनाकडे पाहण्याचा मध्यम मार्ग म्हणून त्यांनी बौध्द धम्माची स्थापना केली.

बौध्द धम्मात ईश्वराला कुठलेही स्थान नाही. कर्मकांड नाही किंवा स्वर्ग व नरक या संकल्पनाही नाहीत. आत्मा व पुर्नजन्म यांनाही बौध्द धम्म नाकारतो. त्या काळातील हिंदू व इतर धर्मातील कर्मकांड, अंधश्रध्दा, सर्वसामान्य जनतेची पिळवणूक व अत्याचार या सर्वांना जनता कंटाळली होती आणि नवीन आदर्शवादी तत्व प्रणालीच्या धर्माच्या प्रतिक्षेत होती. ही प्रतिक्षा बौध्द धम्माच्या स्थापनेमुळे संपुष्टात आली. सम्राट अशोकाने बौध्द धम्माला राजाश्रय दिला एवढेच नव्हेतर आपले पूत्र मंहेद्र व पुत्री संधमित्रा यांना इतर देशात प्रचार व प्रसाराकरिता पाठविले. अशाप्रकारे बौध्द धम्म एक आदर्श धम्म म्हणून प्रसार पावला.

बौध्द धम्मातील प्रतित्य समुत्पादनाचा सिंधात मानवी समाजासाठी महत्वपूर्ण व विज्ञानवादी सिध्दांत आहे. आधुनिक काळातील विज्ञानाचा पाया म्हणजे कार्यकारण भावाचाच सिध्दांत होय. च्प्रतित्य या शब्दाचा अर्थ उपस्थित होणे असा आहे तर समुत्पादन या शब्दाचा अर्थ कोणत्याही अन्य वस्तुची उत्पत्ती असा होतो. म्हणजेच च्प्रतित्य समुत्पादन या शब्दाचा अर्थ कोणत्याही अन्य वस्तुची उत्पत्ती किंवा एकाच्या आगमनामुळे दुसऱ्याची उत्पत्ती होणे हा होय. जा जगात घडणारी कोणतीच गोष्ट आपोआप घडत नाही तर प्रत्येक घटनेमागे विशिष्ट कारण असते. विश्वात घडणाऱ्या घडामोडी मागे विशिष्ट कारण किंवा कारकांचा परिणाम असतो. म्हणून बौध्द धम्मास विज्ञाननिष्ट धम्म म्हटले जाते. (डॉ. विजय सुंर्यवंशी, प्रा. भास्कर गायकवाड – 2013 – 211)

गौतम बुध्दांनी प्रत्येक माणूस हा सुखासाठी जगत असतो असे महत्वपूर्ण व सैध्दांतिक मत मांडले. प्रत्येक माणसाला दुःखमुक्त जिवन जगण्यासाठी त्यांनी बौध्द धम्माची चार आर्यसत्य सांगितली आहेत. 1) दुःख 2) दुःख समुदाय 3) दुःख निरोध 4) दुःख निरोधाचा मार्ग. गौतम बुध्दांच्या मते हे जिवन दुःखमय आहे. रोग, मृत्यु, चिंता, असंतोष, नैराश्य आणि शोक यामुळे माणूस हा दुःखी होतो. दुःखाची एकाच वेळेस अनेक कारणे असल्यामुळे त्यास दुःख समुदाय म्हणतात. तरीही प्रत्येक व्यक्ती दुःखमुक्त होवू शकतो दुःख निरोध करण्यासाठी दुःखाचे मुळ म्हणजे तृष्णा संपुष्टात आणता येते व माणूस सुखी जिवन जगु शकतो. या तृष्णेचा नाईनाट करण्यासाठी गौतम बुध्दांनी अष्टांगीक मार्ग सांगितला आहे. या मार्गाचा व्यक्ती किंवा समुहाने सन्मार्गावर असलेल्या संघाच्या सहवासात राहून व्यक्तीने सांधीक सराव केला तर संपूर्ण मानवी समाज हा सुखी होवू शकतो. हा आर्य अष्टांगीक मार्ग म्हणजे

1) सम्यक दृष्टी
2) सम्यक संकल्प
3) सम्यक भाषण
4) सम्यक कृती
5) सम्यक उपजिविका
6) सम्यक प्रयत्न
7) सम्यक स्मृती
8) सम्यक समाधी.

वरिल आर्य अष्टांगीक मार्गाचा अवलंब साधारणतः बौध्द भिक्षु अधिक करतात परंतु सामान्य उपासक व उपासिंका करिता पंचशिलाचे आचरण करतात. सामान्य माणसाला दुःख मुक्त व्हायचे असेल तर पंचशिलीचे पालन करणे आवश्यक आहे असे मत व्यक्त केले जाते.

पंचशिल –

1. कुठलीही जीवहिंसा करू नये, म्हणजेच मैत्री विकसीत करावी.
2. चोरी करू नये म्हणजेच कुवतीनुसार इमानदारीने काम करावे व गरजू लोकांना दान दयावे.
3. व्यभिचार किंवा लैंगिक दूराचार करू नये.

4. खोटे बोलू नये म्हणजेच नेहमी सत्य बोलावे. इतरांच्या विश्वासास पात्र व्हावे.
5. मादक पदार्थाचे सेवन करू नये, म्हणजेच आपल्या मनावर, बुध्दीवर ताबा मिळवावा व कार्यक्षम राहावे.

कोणताही सामान्य माणूस वा भिक्षु वरिल पंचशिलाचे पालन करीत असेल तर त्याचे जिवन सुखमय व समाज समृध्द होईल. या पंचशिलात अजून तीन शिलाची भर टाकून त्यांचे पालन भिक्षुंनी आचरणात आणले पाहीजे असे बुध्दांनी सांगीतले. ते पुढील प्रमाणे

1. अवेळी किंवा अकाली भोजन करू नये (म्हणजेच दुपारी 12 च्या आतच जेवण घेतले पाहिजे)
2. नाच, गाणे, वाद्य, तमाशे, मेला पाहणे,माळा, सुगंधी द्रव्याचे लेपण तसेच शरीर श्रृंगाराकरिता कोणतेही आभुषण धारण करू नये.
3. उंच आणि मौल्यवान बिछाण्यावर झोपु नये.

वरिल तीन शिलांचे आचरण करतांना राग, लोभ, मोह, मत्सर, काम आणि क्रोध या विकारांवर विजय प्राप्त करून सन्मार्गावर आरूढ राहून समाजापुढे नितीवान जीवनाचा आदर्श घालून देवू शकतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मातंर – भारतात विविध धर्म व जातीचे लोक वास्तव्य करतात. जातीप्रथेमुळे काही विशिष्ट जातींना शिक्षणाचा, व्यवसायाचा, सामाजिक उच्च वर्गाचा अधिकार प्राप्त होता परंतु काही जातींना माणूस म्हणूनही वागवले जात नसे. या विषारी जातीव्यवस्थेचे चटके डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सोसावे लागजत्रले. हिंदू धर्मातील ही भयंकर जाती व्यवस्था आपल्या समाज बांधवांना किती अन्यायकारक आहे याचा प्रत्यय त्यांना आला. हिंदू धर्माच्या विषमतावादी तत्वज्ञानाला कंटाळून त्यांनी प्रतिज्ञा केली की, मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणेन मरणार नाही आणि 14 ऑक्टोबर 1956 साली नागपूर येथे लाखो अनुयायांसह त्यांनी बौध्द धम्माची दिक्षा ग्रहण केली. भारतातील अत्यंत मागासलेल्या व समाजाने बहिष्कृत केलेल्या जाती, जमातींच्या प्रगतीची व्दारे फक्त बौध्द धम्मच उघडू शकतो. बौध्द धम्माचे तत्वज्ञान सर्वसमावेशक, समतामुलक व विज्ञाननिष्ठ आहे ज्यामुळे वर्षानवर्षे पिचलेल्या जातीव्यवस्थेत जखडलेल्या, अंधश्रध्देने बखटलेला हा समाज प्रगती करू शकेल असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. हिंदू धर्माच्या विषमतावादी संस्कृतिचा त्याग करून अनेक व्यक्ती धर्मातंर करतात. दरवर्षी अशा प्रकारचे धर्मातंर सोहळे देशभरच नव्हे तर जगात विविध ठिकाणी होतांना आढळतात.

भारतातील नवबौध्दांची सद्य स्थिती – हिंदू धर्मातील लोकांनी धर्मपरिवर्तन करून बौध्द धम्माची दिक्षा घेतली त्यांना नवबौध्द असे संबोधले जाते. जातीयवादामुळे होणारे अन्याय, अत्याचार मानहाणी यापासून त्यांची मुक्तता झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौध्द धम्माची दिक्षा घेतली व भारतीय समाजात नवबौध्दांचा नवीन समुदाय उदयास आला. बाबसाहेबांनी संविधानामध्ये सर्वांचा विचार करून सामाजिक, शैक्षणिक व राजकिय क्षेत्रात समता, न्याय व बंधुता ही तत्वे रूजविली.

भारतातील नवबौध्दांची स्थिती धर्मातंर नंतर आमुलाग्र बदलली आहे. प्रज्ञा, शिल, करूणा, मैत्री, समता या मुल्यांचा पुरस्कार करणाऱ्या धम्मामुळे व्यक्तीच्या पारंपारिक ज्या रूढी अंधश्रध्दा होत्या त्यांना बऱ्याच प्रमाणात जिलांजली मिळाली. भारतीय जातीव्यवस्थेने निर्माण केलेली स्पृश्या –अस्पृश्यता नष्ट होवून समानता हे तत्व प्रस्थपित झाले.

धर्मांतरानंतर सारनाथ येथे भाषण करतांना बाबासाहेबांनी नवबौध्दांची काही आद्य कर्तव्ये सांगितली आहेत. दर रविवारी विहारात जावे, ठिकठिकाणी बौध्द विवाह उभारावेत, विहारात सभा घेण्यासाठी जागा असावी. श्रीलंका, तिबेट, चीन इत्यादी देशातील बौध्द अनुयायांनी व भिक्षुंनी पुढाकार घेवून पैसा गोळा करावा व भारतातील नवबौध्द लोकांना मदत करावी. हिंदू देवीदेवतांची पूजा , आराधना करू नये, समता प्रस्थापित करण्यासाठी बुध्दांच्या अठरागींक मार्गाचा अवलंब करावे असे बाबासाहेब म्हणाले. (सुधीर गायकवाड – 2013 – 234)

धर्मांतरामुळे निर्माण झालेल्या नवबौध्दांच्या सद्यस्थितीचा आढावा काही मुद्यांच्या आधारे घेता येईल ते पुढील प्रमाणे :

1) **नवबौध्दांची सामाजिक स्थिती** : बौध्द धम्म स्विकारण्यापूर्वी हिंदूधर्मातील मांग, महार, चांभार इत्यादी लोकांना अपमानजनक जातीच्या नावाने संबोधले जात असे. समाजात अत्यंत खालच्या दर्जावर व बहिष्कृत, गावाबाहेर, वाडीत टाकलेले अशी त्यांची अवस्था होती. सामाजिक कार्यात भाग घेणे वा बोलण्याचा अधिकार नव्हता परंतू धर्मातंरानतंर 'आंबेडकरी समाज' असा त्यांचा सन्मानजनक उल्लेख केला जातो. कायदयाने दिलेली समान संधी यामुळे त्यांना समाजात त्यांचे हक्क मिळाले

आहेत. त्यांच्यावर व्यवसाय निवडीचे निर्बंध नाहीत. त्यांना योग्य तो व्यवसाय ते करू शकतात. सामाजिक कार्यक्रमात त्यांना सहभागी करून घेतले जाते. एकुणच त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितीत मोठा बदल घडून आलेला आहे.

2) नवबौध्दांची राजकीस स्थिती : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणित संविधानाने नवबौध्दांना संवैधानिक अधिकार बहाल केलेले आहेत. राखीव मतदारसंघामुळे राजकिय क्षेत्रात सरपंच पदापासुन ते देशाच्या राष्ट्रपती पदापर्यंत नवबौध्द आज निवडून येत आहेत व पदे भुषवित आहे. या समाजाच्या मतांमुळे एक दवांवगराचे कार्य नवबौध्द समाज करीत आहे.

3) नवबौध्दांची शैक्षणिक स्थिती : नवबौध्दांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात भरारी घेतली आहे. पूर्वी वेदपठन व संस्कृतीचे अध्ययन केलेतर जिभ छाटली जात असे व तप्त शिसे कानात ओतून बहिरे केले जात असे. आज हाच समाज शिक्षणाच्या क्षेत्रात नवनविन शिखर पादाक्रांत करीत आहे. आर्थिक परिस्थितीवर मात करित व शैक्षणिक आरक्षणामुळे चांगल्या उच्च तऱ्हेचे शिक्षण त्यांना प्राप्त केले आहे. उच्च पदावर नोकरी, नातेवाईक व घरादारांमध्ये सुधारणा, शिक्षणामुळे बोलण्याची पध्दत, आचार विचार व राहणीमानातही मूलभूत बदल घडून आलेले आहेत.

4) धार्मिक स्थिती : भारतातील शहरी तसेच ग्रामीण भागातील बौध्दांमध्ये धार्मिक व सामाजिक जाणिव विकसीत झाली आहे. प्रत्येक रविवारी विहारातून बुध्दवंदन व बौध्द संस्कार होत आहेत. खेडोपाडी, गावोगावी विहारांची संख्या वाढत आहे. धम्म परिषदांच्या माध्यमांतून नवबौध्दांचे आचार विचारांमध्ये परिवर्तन होत आहे. बाबासाहेबांनी दिलेल्या बावीस प्रतिज्ञांचे पालन, घरगुती व सार्वजनिक विधी बौध्द पध्दतीने पार पाडले जात आहेत. नवबौध्दांची सामाजिक संघटने वाढली आहेत. हिंदूच्या देवी देवता, उपास तापास व अंधश्रध्दा माणणाऱ्यांचे प्रमाण खुप घटले आहे. त्यामुळे धम्माच्या चळवळीला गती मिळून धम्मसंस्कार येणाऱ्या पिढीवर केले जात आहेत.

अशा प्रकारे आजवर उपक्षित असलेला हा समाज आज सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक व राजकिय क्षेत्रात प्रगतीपथावर अग्रेसर होतांना आढळतो आहे. बौध्द धम्माच्या स्विकारामुळे जातीभेदाचे चटके नष्ट झाले. शिक्षणाची व्दारे खुली झाली. मुलां मुलींना शासकिय शिक्षणसंस्था, वसतीगृह व नोकरी मिळू लागली. मुलेमुली परदेशात जावूनही शिक्षण घेवू लागली. धर्मांतरामुळे अस्पृश्य समाजाला एक नवीन दृष्टी प्राप्त झाली. बौध्द समाजात सामाजिक चळवळी निर्माण होवू लागल्या. धम्म परिवर्तनामुळे लाखो अस्पृश्यांना 'आंबेडकरी समाज' हे नवीन नाव प्राप्त झाले. त्यांच्यामध्ये सामाजिक, वैचारिक, वैयक्तिक आणि राजकिय स्वरूपाचे लक्षणिय परिवर्तन घडून आले. म्हणजेच नवबौध्द समाजाची सद्यस्थिती एक उच्चशिक्षित, सामाजिक जाणिव असणारा, धम्मकार्यात सहभाग असणारा समाज अशी झाली आहे.

संदर्भ सूची –

1. बुध्द तत्वज्ञान – संपादक – डॉ. पंजाब चव्हाण, प्रा. रामचंद्र मिसे, प्रा. हनुमंत जवळगे, निर्मल प्रकाशन नांदेड – ISBN No.978-81-8287-166-2-2013
2. बुध्द आणि बुध्दवाद – संपादक– डॉ. पंजाब चव्हाण, प्रा. रामचंद्र मिसे, प्रा. हनुमंत जवळगे, बळिवंत प्रकाशन नांदेड – ISBN No.9788190976244 - 21 Oct., 2010
3. भारतातील बौध्द धम्माची चळवळ – संपादक– डॉ. पंजाब चव्हाण, प्रा. रामचंद्र मिसे, प्रा. हनुमंत जवळगे, ॲवन पब्लिकेशन दिल्ली – ISBN -81-86584-00-6, April, 2013.

वाढते शहरीकरण व हवा प्रदूषण : विशेष संदर्भ नागपूर व चंद्रपूर शहर

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर

वातावरणातील शुद्ध हवा ही जीवसृष्टीच्या निर्मितीस व विकासास कारणीभूत आहे. परंतु मानवी हस्तक्षेपामुळे वातावरणात मिसळणा–या प्रदूषकांचे प्रमाण वाढले आहे. तेव्हा हवेचे दूषितीकरण होऊन वातावरणातील घटकांचा समतोल बिघडणे म्हणजे हवा प्रदूषण होय. मानवनिर्मित हवेतील प्रदूषणाच्या समस्या प्रामुख्याने औद्योगिकरण व शहरीकरणामुळे दिवसेंदिवस संपूर्ण जगात वाढत आहेत.

अनेक प्रकारचे विषारी घातक वायू हवा दूषित करतात हे वायू कारखान्यांमधून, स्वयंचलित वाहणाच्या धुरांडयामधून वातावरणात पसरतात. त्यात प्रामुख्याने सल्फरडाय ऑक्साईड (So_2), नायट्रस ऑक्साईड (No), नायट्रोजन डायऑक्साईड (No_2), अमोनिया (No_3), क्लोरीन (NH_3), कार्बन–मोनाऑक्साईड (Co), कार्बन डायऑक्साईड (Co_2), हायड्रोजन फ्लोराईड इत्यादी वायूचा प्रदूषक वायू म्हणून समावेश होतो. वायू प्रदूषण हे ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात अधिक प्रमाणात आढळून येते. कारण शहरी भागात अधिक लोकसंख्या, कचरा जाळण्याच्या भट्टया, मोठया प्रमाणावरील कारखानदारी, वाढती वाहनाची संख्या इत्यादी कारणामुळे शहरी भागात अधिक प्रमाणात वायू प्रदूषके आढळतात.[1] महाराष्ट्रातील हवा प्रदूषण हे प्रामुख्याने औद्योगिकरण व शहरीकरणा"ाी संबंधित दिसून येते. गेल्या 50 वर्षात राज्यातील शहरांचा होणारा विकास व विस्तार यातून आज बहुतां"ा शहरे प्रदूषणाच्या विळख्यात सापडली आहेत.[2] महाराष्ट्रातील औद्योगिकदृष्टया प्रगत शहरांमध्ये हवा प्रदूषणाची समस्या गंभीर बनली आहे. यामध्ये मुख्यत्वे नागपूर विभागातील नागपूर व चंद्रपूर या शहरांचा समावे"ा होतो. नागपूर विभागात वाढत्या औद्योगिकरणामुळे व स्वयंचलित वाहनाच्या वाढत्या वापरामुळे त्याचा परिणाम हवा प्रदूषणावर होत असल्याचे दिसून येते.

1. **औद्योगिकरण व हवा प्रदूषण** : शहरामध्ये कापड गिरण्या, औष्णिक कारखाने, रासायनिक कारखाने, औषध कारखाने, साखर व रबर उद्योग अशा विविध प्रकारच्या उद्योगधंद्याचे केंद्रिकरण झालेले असते. यामुळे असंख्य धुलिकण व कार्बनसह अनेक प्रदूषके निर्माण होतात. कारखान्याच्या धुरांडयातून कार्बन मोनाक्साईड, सल्फर डायऑक्साईड व कार्बन डायऑक्साईड इ. विषारी वायू बाहेर पडतात व हवेचे प्रदूषण घडून येते. दूषित वायूचे प्रमाण कमी करणे यावर सरकारचे नियंत्रण असते. प्रत्येक कारखान्याचे प्रदूषण कमी होण्यासाठी विशिष्ट यंत्रणा कार्यान्वित करावयाची असते. परंतु त्याची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होतेच असे नाही. महाराष्ट्र राज्यात एकूण 109 विविध प्रकल्प वातावरण प्रदूषणास कारणीभूत असतांना फक्त 30 उद्योगांवरच प्रदूषण नियंत्रण बोर्डाने कारवाई केली आहे व नागपूर विभागात एकूण 37 प्रकल्प वातावरण प्रदूषणास कारणीभूत असतांना फक्त 07 उद्योगावरच प्रदूषण नियंत्रण बोर्डाने कारवाई केली आहे.[3]

नागपूर विभागातील जिल्हयानुसार रेड, ऑरेंज व ग्रीन वर्गवारीत मोडणा–या व प्रदूषणास कारणीभूत असलेल्या उद्योगांची माहिती दिली आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण विभागाने विविध उद्योगातील प्रदूषणाची तिव्रता लक्षात घेऊन त्यांची रेड, ऑरेंज व ग्रीन अशी वर्गवारी केली आहे. ग्रीन वर्गवारीत मोडणारे उद्योग प्रदूषणास फार कमी प्रमाणात कारणीभूत असतात. ऑरेंज वर्गातील उद्योग ग्रीन वर्गातील उद्योगांपेक्षा अधिक प्रमाणात प्रदूषणास जबाबदार असतात. मात्र रेड वर्गात मोडणारे उद्योग फार मोठया प्रमाणात पर्यावरण प्रदूषणास जबाबदार आहेत. नागपूर विभागामध्ये तिन्ही वर्गात मोडणा–या उद्योगांची एकूण संख्या 5512 आहे. यामध्ये पर्यावरण प्रदूषणास सर्वाधिक जबाबदार असणा–या रेड वर्गातील उद्योगांची संख्या 960 आहे. यामध्ये नागपूर जिल्हयातील रेड उद्योगांची संख्या 707 आहे. त्यानंतर दुसरा क्रमांक चंद्रपूर जिल्हयाचा लागतो. चंद्रपूर जिल्हयातील रेड उद्योगांची संख्या 154 आहे. तसेच वर्धा, भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली जिल्हयातील रेड वर्गात येणा–या उद्योगांची संख्या अनुक्रमे 34, 37, 19 व 9 आहे. यावरून नागपूर विभागात नागपूर व चंद्रपूर जिल्हयात इतर जिल्हयाच्या तुलनेत उद्योगांमुळे पर्यावरण प्रदूषणाचे प्रमाण अधिक आहे, असे म्हणता येते.[4]

2. **वाहने व हवा प्रदूषण** : भारताचा जसजसा आर्थिक व औद्योगिक विकास होईल, वाहनांची संख्या वाढेल इतर यांत्रिक उपकरने मोठया संख्येने वापरली जाऊ लागतील तसतसे प्रदूषण वाढेल.[5] शहरीकरण वाढीबरोबर शहरांमधील बाजारपेठ, विविध कार्यालये, शाळा, कॉलेज घरापासून यांचे अंतर वरचेवर वाढत आहे. त्यामुळे बाजारात, कॉलेजात, कार्यालयात जाण्यासाठी

शहरामध्ये वाहन ही अत्यावश्यक गरज झाली आहे. म्हणून शहरांमधील वाहनांची संख्या वाढत आहे. ज्या ठिकाणी शहरीकरण जास्त झाले आहे. त्या ठिकाणी रस्त्यावरील वाहनांची संख्या जास्त असते. मोठया शहरांमध्ये ट्रक, बसेस, मोटारी, स्कूटर्स यांची रहदारी सतत चालू असते. ही वाहने डिझेल आणि पेट्रोल इंधनामुळे रस्त्यावरून धावतात. या खनिज तेलांच्या ज्वलनामुळे अनेक प्रकारचे दूषित वायू वातावरणात मिसळतात. वाहनाच्या धूरामधून कार्बन मोनॉक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साईड, हायड्रोकार्बन्स व शिशाची संयुगे बाहेर पडतात. याचा परिणाम हवेच्या प्रदूषणावर होतो.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाबरोबर शहरांची संख्या लोकसंख्या व रस्त्यावरील वाहनांची संख्या अत्यंत वेगाने वाढत आहे. राज्यातील महत्वाच्या शहरांमधील वाहनाची संख्या रत्याच्या क्षमतेपलीकडे आहे. त्याचा परिणाम शहरांमध्ये सायंकाळच्या वेळी व विशेषतः अधिक गर्दीच्या वेळी आकाशात धुराचे ढग तयार झालेले दिसतात.[6] महाराष्ट्र राज्यात 2006 मध्ये रस्त्यावरील एकूण वाहनाची संख्या 1,09,66,434 होती. त्यात वाढ होऊन 2011 मध्ये 1,74,34,099 झाली. तसेच महाराष्ट्र राज्याची उपराजधानी व नागपूर विभागातील सर्वात मोठे शहर असणा—या नागपूर शहरात 2006 मध्ये रस्त्यावरील वाहनांची संख्या 8,23,915 होती. त्यात वाढ होऊन 2011 मध्ये 11,57,034 झाली.[7] महाराष्ट्र राज्य व नागपूर शहरात फक्त पाच वर्षाच्या काळातच वाढणा—या वाहनांची संख्या विचारात घेता त्यापासूनचे पर्यावरणाच्या प्रदूषणाचे गांभीर्य लक्षात येते.

नागपूर शहरामध्ये 2011 पर्यंत दुचाकी, चारचाकी, टॅक्सी, ऑटो—रिक्षा, बस, मालवाहतूकीचे साधने, टॅक्ट्रर्स इत्यादी वाहणाच्या प्रकारानुसार एकूण वाहणांची संख्या दिलेली आहे. यामध्ये नागपूर या मोठया शहरात वाहनांची संख्या सर्वाधिक म्हणजे 1157037 आहे. त्यानंतर वर्धा व चंद्रपूर शहराचा नंबर लागतो. या दोन्ही शहरात अनुक्रमे 148994 व 115091 वाहनांची एकूण संख्या आहे. तसेच गोंदिया, भंडारा व गडचिरोली शहरात वाहनांची संख्या अनुक्रमे 58967, 42874 व 15872 आहे.[8] विशेषतः मोठया आकाराच्या शहरांमध्ये लहान आकाराच्या शहरांपेक्षा वाहनांची संख्या अधिक असते. त्यामुळे मोठया शहरात लहान शहराच्या तुलनेत होणारे हवेचे प्रदूषणही अधिक असते.

नागपूर व चंद्रपूर शहरातील हवा प्रदूषण : शहरांमधील वाहनामुळे व औद्योगिकरणामुळे हवा प्रदूषण वाढून पर्यावरण असमतोल ढासळला आहे. कारण अनेक विषारी वायू वाहनामधून व उद्योगामधून बाहेर पडत आहे. प्रदूषित हवेचा एक थर शहराच्या वातावरणाभोवती असतो. त्यामुळे एक प्रकारचे धुकेच निर्माण होते. त्यामुळे सुर्यप्रकाश पोहोचू शकत नाही आणि शुद्ध हवेचे चलनवलनही होत नाही. म्हणजेच तेथील लोकांना दूषित हवेमध्ये श्वसन करावे लागते. त्यामुळे अनेक प्रकारचे विकारही होतात.[9] नागपूर विभागात नागपूर व चंद्रपूर जिल्हयामध्ये शहरीकरणाचे व औद्योगिकरणाचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे या दोन जिल्हयात हवा प्रदूषणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. म्हणून या दोन जिल्हयात महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने वेगवेगळया ठिकाणी घेतलेल्या हवेच्या नमुन्याचे विवेचन करण्यासाठी सल्फर डायऑक्साईड (SO_2) व नायट्रोजन ऑक्साईड (NO_x) या वायूरूप प्रदूषकांचा तसेच धुलिकण रूप (Particulate) प्रदूषकांचा उपयोग करून हवा प्रदूषणाचा विचार करण्यात आला आहे. औद्योगिक व शहरी क्षेत्रामध्ये मोठया प्रमाणात धुलीचे कण हवेत शिरतात व वातावरणातील प्रदूषण वाढवतात. 10 मायक्रोमीटरपेक्षा मोठया धुलिकनांचा विचार सस्पेन्डेड पार्टिक्युलेट मॅटर (SPM) मध्ये करण्यात येतात. तर 10 मायक्रोमीटरपेक्षा लहान धुलिकणांचा विचार रेस्पिरेबल सस्पेन्डेड पार्टिक्युलेट मॅटर (RSPM or PM_{10}) मध्ये करण्यात येतो. 10 मायक्रोमीटरपेक्षा लहान—लहान धुळीचे कण हे श्वसनामार्फत शरीरात जाऊ शकतात. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाद्वारे (राष्ट्रीय वायू गुणवत्ता मानक नुसार) हवेतील प्रदूषकांची मात्रा निर्धारित केलेली आहे. या निर्धारित केलेल्या मात्रेपेक्षा जास्त मात्रा प्रदूषकांची आढळल्यास हवा प्रदूषण होते असे समजण्यात येते.

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने ठरवून दिलेले सल्फर डायऑक्साईड व नायट्रोजन ऑक्साईडचे प्रमाण निवास व इतर स्थानाकरीता प्रत्येक घनमीटर प्रति मि. ग्रॅम्स 40 च्या आत पाहिजे. पण हे प्रमाण नागपूर शहराच्या उत्तर अंबाझरी रोड व सिव्हील लाईन या लोकांच्या निवासस्थानाजवळ व सदर सारख्या इतर ठिकाणी कमी आढळून आले आहे. तसेच मंडळाने औद्योगिक ठिकाणाकरीता यांचे प्रमाण प्रत्येक घनमीटर प्रति मि. ग्रॅम्स 120 च्या आत पाहिजे, असे ठरवून दिले आहे. पण हे प्रमाण सुद्धा एम.आय.डी.सी. या औद्योगिक ठिकाणाजवळ कमी आढळून आले आहे. सस्पेन्डेंड पार्टिक्युलेट मॅटरचे मंडळाने ठरवून दिलेले प्रमाण निवास व इतर ठिकाणाकरीता 200 प्रत्येक घनमीटर प्रति मि.

ग्रॅम्स आहे. पण प्रत्यक्षात हे प्रमाण उत्तर अंबाझरी रोड नागपूर येथे 28 डिसेंबर 2012 ला 207 होते. मात्र याच ठिकाणी डिसेंबर महिन्यामध्ये व 'सदर' मध्ये हे प्रमाण कमी आढळून आले. तसेच मंडळाने औद्योगिक ठिकाणाकरीता 500 प्रत्येक घनमिटर प्रति मि. ग्रॅम्स असे सस्पेन्डेंड पार्टिक्युलेट मॅटरचे प्रमाण ठरवून दिले आहे. पण हे प्रमाण औद्योगिक ठिकाण म्हणून असणा–या एम. आय.डी.सी. ऑफीसजवळ कमी आढळून आले आहे. प्रत्येक घनमिटर प्रति मि. ग्रॅम्स मध्ये रेस्पिरेबल सस्पेन्डेंड पार्टिक्युलेट मॅटरचे मंडळाने ठरवून दिलेले प्रमाण निवास व इतर ठिकाणाकरीता 100 व औद्योगिक ठिकाणाकरीता 150 च्या आत पाहिजे परंतु नागपूर मधील उत्तर अंबाझरी रोड येथे निवासस्थानाजवळ 28 डिसेंबर 2012 ला हे प्रमाण 158 व सदर या ठिकाणी 27 डिसेंबर 2012 ला हे प्रमाण 124 आढळून आले आहे मात्र औद्योगिक ठिकाण असणा–या एस.आय. डी. सी. ऑफीसजवळ हे प्रमाण मंडळाने ठरवून दिलेल्या मर्यादेच्या आंत आहे.[10]

प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने सल्फर डायऑक्साईड व नायड्रोजन ऑक्साईडचे प्रमाण निवास स्थानाकरीता 80 व औद्योगिक स्थानाकरीता 120 प्रत्येक घनमिटर प्रति मि. ग्रॅम्स मध्ये ठरवून दिले आहे. मात्र चंद्रपूर जिल्हयात विविध निवास व औद्योगिक स्थानाजवळ हे प्रमाण कमी आढळून आले आहे. सस्पेन्डेड पार्टिक्युलेट मॅटरचे मंडळाने ठरवून दिलेले प्रमाण निवास स्थानाकरीता 200 प्रत्येक घनमिटर प्रति मि. ग्रॅम्स ठरवून दिले आहे. पण हे प्रमाण चंद्रपूर जिल्हयाच्या ग्रामपंचायत घुग्गुस जवळ 25 डिसेंबर 2012 ला 281, 27 डिसेंबर 2012 ला 279 होते. तसेच याच तारखेला बल्लारशा येथे अनुक्रमे 653 व 1030 एवढे होते. मात्र चंद्रपूरमधील नगरपरिषदजवळ हे प्रमाण कमी आढळून आले आहे. तसेच औद्योगिक ठिकाणाकरीता मंडळाने याचे प्रमाण प्रत्येक घनमिटर प्रति मि. ग्रॅम्स 500 च्या आत पाहिजे, असे ठरवून दिले आहे. पण प्रत्यक्षात चंद्रपूर जिल्हयातील राजूरा येथे 21, 23, 29 व 30 डिसेंबर 2012 या तारखेला याचे प्रमाण अनुक्रमे 741, 537, 649 व 543 एवढे होते. मात्र मल्टीऑरगॅनिक प्रा. लि. चंद्रपूर, ताडली एम.आय.डी.सी. चंद्रपूर या ठिकाणी हे प्रमाण ठरवून दिलेल्या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. रेस्पिरेबल सस्पेन्डेड पार्टिक्युलेट मॅटरचे मंडळाने ठरवून दिलेले प्रमाण निवास स्थानाकरीता प्रत्येक घनमिटर प्रति मि. ग्रॅम्स 100 च्या आत पाहिजे पण प्रत्यक्षात हे प्रमाण नगर परिषद चंद्रपूर जवळ दिनांक 25 व 27 डिसेंबर 2012 ला अनुक्रमे 112 व 106 होते. ग्रामपंचायत घुग्गुस येथे याच तारखेला अनुक्रमे 163 व 167 एवढे होते. बल्लारशा येथे याच तारखेला अनुक्रमे 273 व 443 एवढे आढळून आले आहे. तसेच औद्योगिक ठिकाणाकरीता प्रत्येक घनमिटर प्रति मि. ग्रॅम्स 150 च्या आत पाहिजे. पण प्रत्यक्षात राजुरा येथे दिनांक 21, 23, 29 व 30 डिसेंबर 2012 ला हे प्रमाण मर्यादेबाहेर म्हणजे अनुक्रमे 275, 222, 288, 265 आढळून आले आहे. ताडली एम. आय.डी.सी. येथे दिनांक 26 व 28 डिसेंबर 2012 ला अनुक्रमे 207 व 177 एवढे आढळून आले आहे. मात्र मल्टीऑरगॅनिक प्रा. लि. चंद्रपूर येथे याचे प्रमाण मर्यादेपेक्षा कमी आढळून आले आहे.[11]

नागपूर व चंद्रपूर जिल्हयात मंडळाने ठरवून दिलेल्या मर्यादेच्या बाहेर जेव्हा–जेव्हा प्रदूषकांचे प्रमाण होते. त्यावेळेस प्रदूषणात वाढ झाली हे स्पष्ट होते. विशेषतः या दोन्ही जिल्हयात विविध ठिकाणी धुळीच्या कणामुळे (SPM, RSPM) प्रदूषणात वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते.

हवा प्रदूषणाच्या नियंत्रणार्थ उपाययोजना :

1. शहरात वाहनांमुळे व उद्योगांमुळे हवा प्रदूषण वाढत आहे. त्यामुळे नागरीकांना अनेक आजारांना सामोरे जावे लागत आहे. यासाठी शासन प्रणालीने शिसेविरहित पेट्रोल पुरवठा करणे आवश्यक आहे. वाहनांना प्रदूषण लोड चेकिंग करून घेणे सक्तीचे करावे, जेणेकरून काही अशी हवा प्रदूषण कमी होईल. तसेच ज्या उद्योगात प्रदूषण नियंत्रण साधने नाहीत त्यांच्यावर कार्यवाही करण्यात यावी व प्रदूषण नियंत्रणे जारी करावीत.

2. नागपूर विभागात सर्वाधिक पर्यावरण प्रदूषणास कारणीभूत असणा–या रेड वर्गवारीत येणा–या उद्योगांची संख्या 960 आहे. यामध्ये नागपूर जिल्हयातील रेड उद्योगांची संख्या अधिक आहे असे उद्योग नागरी वस्तीपासून दूर असावेत. विषारी वायू ओलसर किंवा दमट हवेत शोषून घेतले जातात. याकरीता कारखान्याच्या परिसरात पाण्याची कारंजी उडत ठेवावी. त्यामुळे झाडे, गवत यांची वाढ होतेच परंतु विषारी वायूही शोषून घेतले जातात.

3. नागपूर विभागात ज्या उद्योगाकडून हवा प्रदूषित होते. त्यांच्या विरोधी कार्यवाहीचे प्रमाण अत्यल्प आहे. त्यासाठी सरकार, औद्योगिक मंडळे, सामाजिक संस्था, उद्योजक यांनी नियमांचे काटेकोर पालन करणे आवश्यक आहे. त्याची कार्यवाही काटेकोरपणे होते किंवा नाही ते पाहून दोषी संस्था, व्यक्तीवर कायदेशीर कार्यवाही होणे आवश्यक आहे.

नागपूर विभागाच्या शहर नियोजनात सूक्ष्म हवास्थिती व हवामानाचा विचार करून इमारतीची उंची निश्चित करावी. रहदारीचे मार्ग रूंद असावेत. वाहनांची कोंडी होणार नाही हे आवर्जून पाहावे. शहराच्या काही विशिष्ट क्षेत्रात वाहनांवर बंदी असावी.

संदर्भ

1. पवार किशोर, पवार नलिनी (2009) : ''प्रदूषणातून पर्यावरणाकडे'', नचिकेत प्रकाशन, नागपूर. पृ. 18.
2. वावरे अनिल कृष्णराव (2010) : ''महाराष्ट्राचे बदलते पर्यावरण'', सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्राची बदलती अर्थव्यवस्था, सकाळ पेपर्स लिमिटेड, पुणे. पृ. 251.
3. Ambient Air Quality Data, Maharashtra Pollution Control Board, 2003-04-
4. Report on Environmental Status of Nagpur Regions, Maharashtra Pollution Control Board; June 2004.
5. पंडीत बापट सुरेखा, उपरोक्त. पृ. 201.
6. वावरे अनिल कृष्णराव, उपरोक्त. पृ. 254.
7. Motor Vehicles on Read as on 31st March 2006 to 2011 in Maharashtra State, P – 44-
8. Motor Transport Statistic of Maharashtra 2010-11.
9. सवदी ए. बी. : ''नागरी भूगोल'', निराली प्रकाशन, बुधवार पेठ, पुणे. पृ. 59.
10. Maharashtra Pollution Control Board (mpcb.gov.in)
11. Ibid

20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ग्रामीण वृध्दांचे कौटुंबिक व सामाजिक जीवनातील स्थान

कु. मीना गणपतराव संत, संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रस्तावना :– भारतीय समाजात आजही वृध्दांना सन्मान देण्याची परंपरा आहे. व पारंपारिक जीवनपध्दतीत सुध्दा वयाने मोठया व्यक्तीला आदराचे स्थान होते. कुटुंबातील सर्व सदस्य वृध्दाशी अदबीने व विनम्र पणे वागत असत चुकुनही त्यांचा अपमान होईल असे कुठलेही कृत्य कोणीही करायला धजावत नव्हते. देवाला नमस्कार केल्यानंतर त्यानंतरच्या मान वृध्दांना देण्यात येत होते. वृध्दांचे निर्णय आणि मार्गदर्शन महत्वाचे मानले जायचे, कारण जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेली अनुभवाची शिदोरी ज्याच्यापाशी आहे असे लोक म्हणजे वृध्द अशी वृध्दांची व्याख्या केली जायची.

परंतु आज समाज अतिशय गतिशील झालेला आहे. त्यातच औघोगिकीरण, शहरीकरण, आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या वेग प्रचंड आहे. त्यामुळे सामुहीक हिताची जागा व्यक्तीगत हिताने घेतली तसेच संयुक्त कुटुंब पध्दती नष्ट होवून ग्रामीण भागात सुध्दा विभक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात आली. या सर्वांचा परिणाम वृध्द स्त्री– पुरूषांवर होऊ लागला. संयुक्त कुटुंबात मिळणारा भावनिक आधार व सुरक्षा नाहीशी झाली. ''गरज सरो व वैद्य मरो'' या म्हणीप्रमाणे जोपर्यंत वृध्द व्यक्तीची कुटुंबाला समाजाला गरज असते. तोपर्यंत त्यांचा आदर, सन्मान केला जातो. परंतू गरज संपल्यानंतर त्यांना अडगळीच्या ठिकाणी ठेवले जाते. हीच वर्तमान समाजाची वस्तुस्थिती आहे. म्हणून प्रस्तुत लेखाच्या आधारे वर्तमान समाजात वृध्दाचे कौटुंबिक व सामाजिक स्थान याचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे

संशोधनाची उदिष्टये :

1. ग्रामीण भागात वृध्दांना मानाचे स्थान मिळते काय? याची पडताळणी करणे.

2. वृध्दांना त्यांच्या परावलंबनाच्या काळात कुटुंबियाकडून योग्य ती मदत मिळते काय? याचा आढावा घेणे.

3. बदलत्या सामाजिक मुल्य व्यवस्थेबाबत वृध्दांचे काय मत आहेत ते जाणून घेणे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये :

1. ग्रामीण समाजात वृध्दांचे कौटुंबिक व सामाजिक स्थान दिवसेदिवस ढासळत आहे.

2. ग्रामीण भागातील वृध्द आर्थिक आणि आरोग्यविषयक समस्येनी ग्रासलेले आहेत.

3. विभक्त कुटुंब पध्दतीत वृध्दांबद्दल उदासिनतेची भावना दिसून येते त्यामुळे त्यांच्या समस्या वाढतात.

संशोधन पध्दती : सामाजिक संशोधनात कोणत्याही विषयावर संशोधन करीत असतांना दोन प्रकारच्या स्त्रोताच्या माध्यमातून संशोधन करण्यात येत असते. या दोन प्रमुख स्त्रोतांमध्ये त्यांची ओळख करून घेणे गरजेचे आहे तथ्य संकलनातील प्राथमिक आणि द्वितीयक या दोन प्रकाराच्या साह्याने माहिती संकलन करून कोणतेही संशोधन केले जात असते. आजही सामाजिकशास्त्रात या पध्दतीने संशोधन होत असते या विषयाची मांडणी दुय्यम स्त्रोताने करता येते. यासाठी पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे संदर्भग्रंथ इत्यादी दुय्यम साहित्याचा आधारे हा लेख लिहिण्यात येत आहे.

वर्तमान ग्रामीण समाजात वृध्दांचे कौटुंबिक आणि सामाजिक स्थानः ग्रामीण भागात पूर्वी असलेली कुटुंबव्यवस्था व समाजव्यवस्था बदलत आहे. खेडयात रोजगार नसल्यामुळे खेडयातील युवा पिढी शहरांकडे स्थलांतरीत झाली. त्यामुळे खेडयातील वृध्द असाहय स्थितीत कसे तरी जीवन कंठीत आहे. आजच्या स्थितीत वृध्दांची समस्या अत्यंत दाहक झाली आहे. आजची तरूण पिढी विशेषतः ग्रामीण भागात वृध्दांना त्यांची मुले,नातवंड अपशब्दात बोलून त्यांच्या भावना दुखावतात. वास्तविकता म्हातारपणी भावनिक आधाराची गरज असते. त्याच काळात वृध्द नवरा–बायकोची वाटणी केली जाते. दोन मुले वेगवेगळी राहत असेल तर एका मुलाकडे आई तर दुस–यामुलाकडे वडील ही आजची वास्तविकता आहे. हे आपण सर्वांनी 'बागवान' चित्रपटातून अनुभवलं आहे. हा केवळ अभिनव नाही. तर आजची सत्य परिस्थिती चित्रपटाच्या माध्यमातून कथन केली आहे.

माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे आणि कुटुंब हा सामाजिक जीवनाचा मुलाधार आहे. पूर्वी ग्रामीण समाजात सण, उत्सव, कार्यक्रम, विवाहाप्रसंगी वृध्दांच्या मार्गदर्शनाशिवाय कोणतेही कार्य पार पाडले जात नव्हते. वृध्दांना समाजात एक विशिष्ट प्रकारचा मान असायचा. घरी वृध्द मंडळी नसेल तर विशेषकरून शेजारच्या

वृध्दांना बोलावल्याशिवाय कोणतेही कार्य संपन्न होत नव्हते. परंतू आज समाजातही वृध्दांना पाहिजे तो मान मिळत नाही. वृध्दांनी मध्ये लुडबुड केली. तर दुस–यांसमोर त्यांना अपमानीत केले जाते ही वर्तमान समाजाची वास्तविकता आहे.

परावलंबनाचा काळात वृध्दांना कुटुंबाअंतर्गत प्राप्त होणारे साहयः ग्रामीण भागात ज्यांच्याकडे स्वतःची थोडीफार शेती आहे. अशा वृध्दांना कुटुंबाचा आधार असतो. परंतू वृध्द त्या बदल्यात काहीतरी काम करीतच असतात. ते रिकामे बसत नाही. उदा. गाई–बैलांना चरायला घेऊन जाणे, शेतावर रोवणे, निंदन, पेरणी व मळणी असेल तर शेतावरील खळयावर वृध्दांची केवळ उपस्थिती, कुटुंबाला आधार म्हणून महत्वाची असते. जसा कुटुंबाचा वृध्दांना आधार असतो. तसाच वृध्दांचा सुध्दा कुटुंबाला आधार असतो. परंतू असंघटीत क्षेत्रात काम करणा–या मजुरांची मुले मजूरी करून किंवा छोटे–मोठे व्यवसाय करून आपला जीवनरथ चालवित असतात. त्यांना कुटुंबात मुलगा, सुन यांचा आधार मिळतो. परंतू त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे त्यांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण होणे शक्य होत नाही. त्यामुळे वृध्दांना पाहिजे त्या प्रमाणात वैद्यकीय सेवा उपलब्ध होऊ षकत नाही. स्थानिक वैद्यकीय वैद्युमार्फत आपली शारीरीक व्याधी बरी करण्याचा प्रयत्न करतात. खेडयात घरगुती व्यवसाय असेल तर वृध्द अगदी शेवटच्या क्षणापर्यंत म्हणजेच जिथपर्यंत हातपाय चालतात तिथपर्यत मदत करतात. तसेच वृध्द स्त्री सुन शेतावर किंवा बाहेर मजूरीसाठी गेल्यानंतर स्वयंपाक व घरच्या कामात मदत करते. त्या आधारावर त्यांना कुटुंबाचा आधार मिळतो. जेव्हा त्यांच्याद्वारे काम होत नाही तेव्हा त्यांच्या कुटुंबाअंतर्गत कलह होतो. ''खायला काळ व भूईला भार'' असल्याचे टोमणे त्यांना त्याच्या मुला सुनाकडून मिळतात. याचाय अर्थ वृध्दांजवळ पैसा असेपर्यंत किंवा त्याच्याकडून घरची, बाहेरची कामे होतपर्यंत त्यांना विचारले जाते. पण नंतर मात्र त्यांना कवडीचीही किंमत दिल्या जात नाही. तर सतत अपमानीत जीवन जगावे लागते. त्यामुळे वृध्द जीवनाला कंटाळून केव्हा एकदाच मृत्यू येईल याचीच प्रतिक्षा करीत असतात.

ग्रामीण समाजात बदललेली सामाजिक मुल्यव्यवस्था : 19 व्या शतकाच्या आरंभापासून भारतातील मुल्यव्यवस्थेत परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू झाली पाश्चिमात्यीकरण आणि आधुनिकीकरणाचा प्रभाव भारतीय समाजावर पडु लागला. पूर्वी जात, वंष, धर्म, आयु, जन्म, कुळ इत्यादी आधारावर व्यक्तीचा दर्जा आणि भुमिका निश्चित केल्या जात होत्या परंतू परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमुळे परंपरागत मुल्यव्यवस्थेत परिवर्तन घडून येवू लागले. आणि स्वातंत्र, समता, न्याय इत्यादी नवीन मुल्यांना मान्यता मिळाली. त्यामुळे शिक्षण, कर्तृत्व, प्राविण्य या आधारावर व्यक्तीचा दर्जा आणि भुमिका ठरविण्यात आल्या. एकंदरीत सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत नविन मूल्यांचा स्विकार करण्यात येऊ लागला आणि जुन्या मूल्यांचा –हास होण्यास सुरूवात झाली. नवीन मुल्यांच्या प्रभावामुळे पारंपारिक मूल्यव्यवस्थेत वृध्दांना अगदी बाजूला टाकण्यात आले. याचा प्रभाव ग्रामीण समाजावर पडू लागला.

पूर्वी ग्रामीण समाजात रूढी, प्रथा, मुल्याचे कसोशीने पालन केले जायचे. उदा. वृध्दांना मान देणे, त्याची आज्ञा पाळणे, शेजा–याशी आत्मीयतेचे संबंध ठेवणे, प्रसंगी मदत करणे, ग्रामीण संस्कृतीत रक्ताच्या संबंधाना फार मान असायचा परंतू वर्तमान ग्रामीण समाजात जुनी मुल्यव्यवस्था नष्ट होऊन तरूण पिढीने नवीन मुल्याचा स्विकार केल्यामुळे ग्रामीण सामाजात सुध्दा वृध्दांच्या समस्या निर्माण झाल्या. वृध्दाच्या समस्या निर्माण होण्यामागे प्रामुख्याने वाढते आर्युमान, जुनाट व दीर्घकालीन आजार, संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे विघटन, मुल्यसंस्था, जातीसंस्थेच्या कार्यात झालेला बदल, विज्ञानाने केलेली प्रगती व विकास इत्यादी महत्वपूर्ण कारणे आहेत. ग्रामीण भागातील वृध्द सहजासहजी नविन मूल्यांचा स्विकार करायला तयार नसतात कुटुंबातील वृध्द व्यक्तींना पैशाची किंवा धनाची, उची कपडयाची हौस नसते. त्याची अपेक्षा फक्त प्रेमाने, आपुलकीने विचारावे, थोडासा वेळ काढून त्याच्याजवळ बसून गप्पा कराव्यात असे वाटते. परंतू आजची युवा पिढी त्यांची साधी चौकशी सुध्दा करीत नाही. नवीन पिढी सर्वांचा भावनिक दृष्टीने विचार करायला तयार नसते. वृध्दांचे नियंत्रण, हस्तक्षेप तर त्यांना नकोच असते. स्वतःच्या हक्कासाठी संघर्ष करणारी ही पिढी आहे. आजचे ज्ञान उदयाला जूने होत जात आहे त्यामुळे दोन पिढयामधील वैचारीक दुरावा निर्माण होऊन ग्रामीण समुदायात वृध्दांना असलेले महत्व कमी झाले. वृध्द आणि नविन पिढी यांचामधला हा संघर्ष फक्त सामाजिक क्षेत्रापूरता मर्यादीत राहिला नाही तर कुटुंबात सुध्दा असा संघर्ष निर्माण झाला. वृध्द लोकांनी आम्ही म्हणतो तसे ऐकावे असे तरूणांना वाटते. त्यामुळे वृध्दांचा अहम् जागृत होणे साहजिकच आहे. वृध्द बदलत्या मुल्यव्यवस्थेशी जुळवून घेवू षकले नाहीत.

ग्रामीण समुदायातील या बदलामुळे वृध्दांची अतिबिकट समस्या निर्माण झाली आहे.

वय झालं म्हणून थकायचं कशाला?
आयुष्याच्या आनंदाला मुकायचं कशाला?
सगळयावरती करावं प्रेंम, हाच धरावा नेम
नुसतचं देवळाच्या पायरीवर बसून
विसावायचं कशाला?

वृध्दांचा वृध्दापकाळ त्यांना सुसहय होण्यासाठी कुटुंबातील वृध्द व्यक्तीचे मानसशास्त्र नव्या पिढीने समजून घेणे आवश्यक आहे. तसेच वृध्दांनी सुध्दा नविन पिढीमध्ये कसे समरस होता येईल याचा अभ्यासपूर्वक प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

निष्कर्ष :

1. ग्रामीण क्षेत्रातील वृध्दांचे कुटुंबात व समाजात जे मानाचे स्थान होते. त्याला आज धक्का बसल्याचे दिसून येते.

2. वृध्दांना दया व सहानूभूतीची गरज नाही. आपुलकीची व आत्मीयतेची गरज असल्याचे दिसून येते.

3. वृध्दांना कुटुंबातून मिळणारा भावनिक आधार व मानसिक सुरक्षा कुठेतरी कमी होतांना दिसून येते.

4. ग्रामीण क्षेत्रात वृध्दांचे कितीही अपमान झाले तरी ते आपल्याच घरी राहण्यातच धन्यता मानत असल्याचे दिसून येते.

5. ग्रामीण भागात काही वृध्द आजाराच्या त्रस्ततेमुळे अंथरूणावर मरून पडून राहतात. त्यांच्या अंतिम समयी त्याला पाणी पाजणाराही कोणी नसल्याचे दिसून येते.

6. ग्रामीण वृध्द आर्थिक व आरोग्यविषयक दृष्टया परावलंबी असलेला दिसून येतो.

7. ग्रामीण भागातील वृध्द मुल्य, रूढी, परंपरेला चिकटून असल्याचे दिसून येते.

8. नविन मूल्यांचा प्रभावामुळे पारंपारिक मूल्यव्यवस्थेत वृध्दांना अगदी बाजूला टाकण्यात आले असल्याचे दिसून येते.

9. यंत्रयुग कितीही विकसित झाले, तरी माणूस हा माणूसच राहणार त्याच्यातील प्रेम, ममता वात्सल्य हया भावना मरणार नाहीत ही भावनात्मक भूक शाश्वत असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

1. आगलावे प्रदीप (2009) भारतीय समाज– प्रश्न आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. मायी, सुनिल (1998) भारतीय सामाजिक समस्या, अंशुल पब्लिकेशन्स्, रेशीमबाग, नागपूर
3. हडप नी.गोविंद, जोशी द. अरविंद, (2006) वृध्दाच्या सामाजिक समस्या आणि जेष्ठाचे समुपदेशन, पिंपळापूरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर.
4. क–हाडे, बी.एम. (2012) भारतीय समाज–प्र''न आणि समस्या, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
5. आगलावे, प्रदीप (2002) ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
6. घाटोळे, रा. ना. (1985) ग्रामीण समाजशास्त्र व सामुदायिक विकास, श्री मंगेश प्रकाशन रामदासपेठ, नागपूर

शिक्षणाच्या खाजगीकरनाचा भारतीय प्रतिभेवरील परिणाम

डॉ. दिपक कृष्णराव पवार, सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र–विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स, 310–ब, नविन नंदनवन, नागपूर–09 email:profdipakpawar@rediffmail

प्रस्तावना :– आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून एकोणसत्तर वर्षे झाली आहेत. तसेच भारतात शास्त्रीय पध्दतीने शिक्षण देण्याच्या लॉर्ड मेकॉलेच्या पाया भरणीला 180 वर्षे लोटली आहे. आपल्या देशभरातील शिक्षणाचे काय चित्र दिसते आहे. आपण नक्की कुठे आहोत हे अगदी तठस्थपणे पाहायला हवे. ही स्थिती स्पष्ट करणाऱ्या काही बाजू अशा अभ्यासने आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतात शिक्षणातील तत्कालीन समस्यांना सुधारणाबाबत वेळोवेळी आयोग व समितीच्या नेमण्यात आल्यात. या आयोगांनी व समित्यांनी आपले अभ्यासपूर्ण अहवाल शिफारशीसह सादर केलेत. त्याच बरोबर त्या वेळेच्या सरकारणे त्या अहवालातील बहुतेक शिफारशी लागू करून वेळोवेळी शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणल्यात. त्यामुळे भारतात शिक्षणाचा संख्यात्मक विस्तार होऊन काहीसा गुणात्मक दर्जा उंचावला. शिक्षण हे Theory of Percolation (झिरपण्याचा सिध्दांत) याप्रमाणे कसे हा होईना, समाजातील वरच्या स्तरापासून खालच्या स्तरापर्यंत, श्रीमंतापासून गरिबांपर्यंत, वरच्या प्रगत सवर्ण जातीपासून खालच्या अप्रगत अस्पृश्य जातीपर्यंत, प्रगत शहरी समाजापासून आदिवासी व भटक्या–विमुक्त समाजापर्यंत शहरापासून गावखेड्यामार्गे वाड्या, वस्ती, टोळी, तांड्यापर्यंत कसे का असेना पण नक्कीच काही प्रमाणात पोहचले आहे. त्यामुळे ब्रिटिश काळात भारतातील साक्षरता 3.2 टक्के होती, ती 1931 ला 7.2 टक्के, 1947 ला 12.2 टक्के आणि स्वातंत्र्यानंतर 2011 ला 74 टक्क्यापर्यंत पोहचलेली आहे. तर महाराष्ट्राची साक्षरता 82.91 टक्के आहे.

भारतात विकासाची सुरुवात खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, पं.जवाहरलाल नेहरु पंतप्रधान असतांना पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून नियोजनपूर्ण विकास घडवून आणण्याच्या प्रयत्नातून झाली. एका बाजूला भारताचा लक्षणीय विकास होत होता. पण दुसऱ्या बाजूला याचा विकासाचा परिपाक म्हणून लोकांच्या जीवनमान व सरासरी आयुष्यात सुधारणा झाल्यामुळे भारताची लोकसंख्या अपेक्षेपेक्षा अधिक वाढत होती. लोकसंख्या नियंत्रणाचा कठोर प्रयत्न केला गेला असता त्यालाही प्रतिगाम्यांकडून कडाडून विरोध झाला व आजही होत आहे. त्यामुळे आणि भारतातील नैसर्गिक वातावरण, दारिद्रय, प्रथा–परंपरा–रूढी आणि अत्याधिक निरक्षरता इत्यादी कारणामुळे विकासाच्या पुढे लोकसंख्येच्या वृध्दीची गती होती. त्यामुळे सर्वापर्यंत शिक्षण पोहचविता आलेले नाही. त्याचबरोबर भारताच्या शैक्षणिक प्रगतीची तुलना ही इतर राष्ट्राबरोबर करणे उचित नाहीच. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात विविध वंश, धर्म, पंथ, संप्रदाय आणि यावर आधारित संस्कृती यामुळे लोकांमध्ये शिक्षण पोहचवितांना सर्वसमावेशक शैक्षणिक साहित्य व अध्ययन आणि अध्यापन पध्दतीनुसार पोहचविणे व रुजविणे फारच कठीण कार्य आहे. भाषा ही शिक्षणाच्या संक्रमणाचे प्रमुख माध्यम आहे.

भारतात राज्यघटनेनुसार इंग्रजी व हिंदी भाषा या केंद्र सरकारच्या व्यवहाराच्या अधिकृत भाषा आहे तसेच प्रादेशिक स्तरावर प्रादेशिक भाषा आहे, भारताच्या प्रत्येक राज्यातल्या राज्याची प्रादेशिक भाषा, हिंदी व इंग्रजीचा वापर केला जातो. भारतात 22 भाषा या अधिकृत भाषा आहेत. देशात जवळजवळ 200 भाषा बोलणारे लोक असून त्यांच्या पुन्हा अंदाजित 1600 पोटभाषा आहेत, या बोलीभाषा आहेत. भारतात असे म्हणतात दर 50 कि.मी. वर भाषा बदलते. अशा भाषांच्या विविधतेत कोणत्यातरी हिंदी, इंग्रजी किंवा प्रांतिक प्रमाण भाषेच्या आधारावरील शैक्षणिक साहित्याच्या आधारावर शिक्षण पोहचविणे व संक्रमित करून रूजविणे किती कठीण आहे. भारतात शहरी, ग्रामीण, आदिवासी आणि सरकारच्या गिनतीतही नसणारा भटका समुदाय आहे. या सर्वांची जीवनपध्दती, संस्कृती आणि गरजा व समस्या फारच भिन्न आहे. भारतीय समाज विविध जातीमध्ये विभाजीत झाला आहे. आपल्या देषात सहा हजारपेक्षाही अधिक जाती आणि उपजाती आहेत. जातीनुसार देखील भाषा बदलते. जातीप्रमाणेच विविध आदिवासी जमाती सुध्दा आहेत. भारतात जवळजवळ 250 आदिवासी जमाती आणि तेवढ्याच उपजमाती सुध्दा आहेत. प्रत्येक आदिवासींची स्वतंत्र बोलीभाषा आहे. या सर्व जाती, जमाती व समुदाय आपआपल्या प्रथा, परंपरा, रूढी व संस्कृतीनुसार जीवन व्यापन करीत आहे. त्याचे वास्तव्य भारताच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात असून काही ग्रामीण व आदिवासी समुदायाचे लोक अत्यंत दुर्गम भागात राहतात. ज्यांचा

वर्षातील काही महिने इतर लोकांशी संपर्क देखील नसतो. त्यांचेशी संपर्क करणारी रस्ते, वाहतुक व्यवस्था व इतर साधने नाहीत. अजूनही काही दुर्गम भागातील लोकांना 'पारतंत्र्य व स्वातंत्र्य' हे देखील माहीत नाही. जी माणसे दुसऱ्या अपरिचित लोकांना बघून भिऊन पळून जातात. अशा देशामध्ये 2011 च्या आकडेवारीनुसार एकूण साक्षरतेचे प्रमाण 74.04 टक्के पर्यंत पोहचले. यामध्ये पुरुष 82.14 टक्के तर स्त्री 65.46 टक्के असे साक्षरतेचे प्रमाण आहे. याच वेळी जगाची सरासरी साक्षरता 84.00 टक्के आहे. तसेच आज भारतात उच्च शिक्षणाची 700 विद्यापीठे 35,000 संलग्न महाविद्यालये आहे आणि त्यामध्ये 20 दशलक्ष विद्यार्थी वेगवेगळया शाखांमध्ये शिक्षण घेत आहेत. सध्या भारतात उच्च शिक्षणाचे प्रमाण 12.4 टक्के आहे. व ते 2020 पर्यंत 30 टक्के पर्यंत पोहचविण्याचे उद्दिष्ट आहे.

या सर्व प्रतिकुलतेवर मात करीत भारताने केलेली प्रगती खरेच नेत्रदीपक आहे. हे सर्वांगाने व सुक्ष्म दृष्टीकोणातून बघितल्यास लक्षात घेता येते. भारतासारख्या विशालकाय लोकसंख्या, जाती, धर्म, पंथ, रूढी, प्रथा, परंपरा, संस्कृती आणि भाषा यातील विभिन्नता, तसेच प्रादेशिक विभिन्नता. भाषेसंदर्भातील टोकाचे मतभेद जसे उत्तरेच्या लोकांना हिंदीचा आग्रह तर दक्षिणेला हिंदीचा प्रचंड विरोध. या सर्व प्रतिकूलतेत, तसेच 'बाई शिकली आणि तीने अक्षरे गिरविली' ती अक्षरे म्हणे विषारी अळ्या होतात आणि तिच्या नवऱ्याच्या ताटात पडून पोटात जातात, पोट फुटते व नवरा मरतो. आणि नवरा मेला की बाई विधवा होते' अशा प्रकारची स्त्रियांच्या शिक्षणाबाबत समाजातील धर्म मार्तंडांनी केलेली पेरणी नाकारून स्त्रियांनी शिकणे, अक्षर गिरविणे व त्यांचे साक्षरतेचे प्रमाण 65.46 टक्के पर्यंत पोहचणे ही तसे पाहिले तर स्वातंत्र्यानंतर भारताने करून दाखविलेली कमाल आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारतातील साक्षरतेचे प्रमाण

वर्ष	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
1951	27.16	8.86	18.33
1961	40.4	15.35	28.3
1971	45.96	27.97	34.45
1981	56.38	29.76	43.57
1991	64.13	39.29	52.21
2001	75.85	54.16	65.38
2011	82.14	65.46	74.04

Source: Census of India 2011

भारतातील उच्च शिक्षण : भारतात ब्रिटिशांनी उच्च शिक्षणाची व्यवस्था उभारली. त्यापूर्वी पारंपारिक शैक्षणिक पध्दती होती परंतु पाश्चात्य विद्यापीठीय यंत्रणा मेकॉलेच्या अहवालानंतर स्थापन झाली. भारतात उच्च शिक्षणाची सुरुवात 1857 साली स्थापन झालेल्या कलकत्ता, मुंबई व मद्रास विद्यापीठातून झाली. 1860 च्या कायद्यान्वये या विद्यापीठांना पदविका देण्याची परवानगी मिळाली. 1884 च्या कायद्यान्वये ही विद्यापीठे सन्माननीय पदव्या देऊ लागली. 1902 ला भारतीय विद्यापीठ आयोग नेमण्यात आला. व 1904 मध्ये भारतीय विद्यापीठ अधिनियम पास झाला. या कायद्याने सुचविलेले बहुतेक बदल भारतीयांना आवडले नाहीत. 1913 मध्ये भारत सरकारने नवीन विद्यापीठांची स्थापना केली. 5 विद्यापीठांची संख्या 12 वर गेली. 1917 साली कलकत्ता विद्यापीठ आयोगाने उच्च शिक्षणाबाबत बऱ्याच शिफारशी केल्या, त्यानुसार शासनाने अंमलबजावणी केली. त्यामुळे शासनाचे विद्यापीठांना मिळणारे अनुदान वाढले व विद्यार्थी संख्या देखील वाढली. परंतु त्याचा उपयोग औद्योगिक क्षेत्राला झाला नाही. 1925 ला इंटर युनिव्हर्सिटी बोर्ड स्थापन झाले. 1937–47 या कालखंडात पुन्हा 4 नवीन विद्यापीठे आणि अनेक महाविद्यालये स्थापन झाली. त्यामुळे कृषी, तांत्रिक, वैद्यकीय आणि स्थापत्य क्षेत्रातील विद्यार्थी संख्या वाढली. पण ती देशातील गरजेच्या मानाने अपुरी होती. 1947 ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 1948 ला डॉ. राधाकृष्णन् यांच्या अध्यक्षतेखाली विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली. हा स्वतंत्र भारतातील उच्च शिक्षणातील विकासाकरिता घेतलेला क्रांतीकारी निर्णय होता. या आयोगाने शिफारस केल्याप्रमाणे विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्थापना झाली. यानंतर यामुळे नवी विद्यापीठे आणि नवी महाविद्यालये मोठ्या प्रमाणात उघडली गेली.

संपूर्ण जगात सत्तरच्या दशकानंतर प्रचंड वेगाने औद्योगिकीकरण सुरू होते. तंत्रविज्ञान व इतरही क्षेत्रात दरदिवशी नवनवीन शोध लागत होते. भारतात देखील या औद्योगिकरणाचा वेग वाढून विविध क्षेत्रात तंत्रज्ञान व नवीन शोधांचा परिणाम पडत होता. याच वेळी तत्कालीन पंतप्रधान मा. इंदिरा गांधी यांच्या मृत्यूनंतर मा. राजीव गांधी पंतप्रधान झाले. त्यांनी या सर्व जागतिक बदलांना लक्षात घेऊन औद्योगिकरणात तंत्रविज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान आण संगणकीकरणाचा भारतात वापर करण्यास सुरुवात केली. सुरुवातीला त्यांच्या या विचार व प्रयत्नांना विरोध झाला. पण अल्पावधित भारतात झालेल्या औद्योगिक व सेवाक्षेत्राच्या प्रगतीमुळे हा विरोध मावळला. यामुळे भारतात मोठ्याा प्रमाणात कुशल व्यावसायिकांची गरज

भासू लागली. त्यामुळे आणखी नवीन व्यावसायिक शिक्षण देणारी महाविद्यालये किंवा संस्था सुरू करण्यात आल्यात. ही सर्व पारंपरिक आणि व्यावसायिक शिक्षण देणारी महाविद्यालये किंवा संस्था सरकारी नियंत्रणात व अनुदानावर चालणारी होती, त्याचे खाजगीकरण झाले नव्हते. तसेच यात गुणवत्ता धारकांना गुणवत्तेवर प्रवेश दिला जात होता त्यामुळे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळून गुणवंत व्यावसायिक व तज्ञ तयार होत होते. अशाप्रकारे मार्च 1991 अखेरपर्यंत महाराष्ट्रात 42 विधी महाविद्यालये, शारीरिक शिक्षणाची 103, कृषीविषयक 15, व्यवस्थापन शास्त्राच्या 55 संस्था, ग्रंथशास्त्राची 6 व मत्स्यव्यवसायाची 1, वैद्यकशास्त्रातील सर्व शाखांच्या 116 संस्था, ललितकला, श्रमविज्ञान इत्यादी विषयाच्या 54 संस्था किंवा महाविद्यालये होती. तर शिक्षणशास्त्राच्या पदविका व पदवीची 275 महाविद्यालये होती.

1990 च्या दशकात भारत आर्थिक संकटात सापडला. या आर्थिक अडचणीवर मात करण्यासाठी तसेच आंतरराष्ट्रीय राजकीय घडामोडींमुळे भारताला गॅट करारात सहभागी व्हावे लागले. अमेरिका व काही बलाढ्य राष्ट्रांचा तसेच वर्ल्ड बॅंकेचा दबाव भारतावर वाढला. त्यामुळे तत्कालीन पंतप्रधान मा. नरसिंहराव यांनी उदारीकरण व खाजगीकरणाचे धोरण स्वीकारले. गॅट करारामध्ये कृषी उत्पादन, व्यापार, बौध्दीक मालमत्तेवरील हक्क, सेवा व गुंतवणूक या क्षेत्राचा समावेश आहे. यामध्ये सार्वजनिक सेवा क्षेत्र हे विदेशी गुंतवणूकीकरिता खुले करण्यात आले आणि खाजगी क्षेत्राला चालविण्याची संमती देण्यात आली.

या सर्व प्रभावाने शिक्षण क्षेत्रात खाजगीकरणाचा शिरकाव झाला. खाजगी कायम विनाअनुदानित विद्यापीठे व महाविद्यालये स्थापन करायला परवानगी देता यावी यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वात ''खाजगी विद्यापीठ (स्थापना व नियमन) विधेयक'' 1995 ला संसदेसमोर आणले पण त्यासंबंधी अध्यादेश 2004 ला जारी करण्यात आले. हे धोरण नंतर आलेल्या सरकारने जोमाने उचलून धरले. तत्कालीन पंतप्रधान मा. अटलबिहारी बाजपेयी व मा. मनमोहन सिंग यांच्या काळात तर शिक्षणाच्या खाजगीकरण व उदारीकरणाला मुक्त संचार करून दिला आहे. याचा दुरागामी परिणाम उच्च शिक्षणावर पडलेला आहे. भारतात गेल्या दोन दशकात मोठ्याा प्रमाणावर स्वयंअर्थसहाय्यित किंवा कायम विना अनुदानित विद्यापीठे व महाविद्यालये स्थापन झालेली आहे. भारतात 2005–06 या सत्रात खाजगी विद्यापीठांची संख्या 7 होती. ती 2011–12 ला 111 झाली. तसेच कायम विनाअनुदानित अभिमत विद्यापीठांची संख्या सुध्दा 129 वर पोहोचलेली आहे. इतकेच नाही तर सरकारी नियंत्रणात असणाऱ्या विद्यापीठात पण संलग्न असणाऱ्या कायम विनाअनुदानित खाजगी महाविद्यालयाच्या संख्येत हजारोंची वाढझालेली आहे.

आज भारतात उच्च शिक्षणाबाबत ज्या संस्था (विद्यापीठे व महाविद्यालये) आहेत त्या खालीलप्रमाणे :–

केंद्रिय विद्यापीठे (शासकीय)	44
राज्यस्तरीय विद्यापीठे (शासकीय)	306
राज्यस्तरीय विद्यापीठे (खाजगी)	354
अभिमत विद्यापीठे (शासकीय व खाजगी)	129
शासनाच्या राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था	67
एकूण पदवी – अनुदानित संस्था	700
संलग्न महाविद्यालये (खाजगी व शासकीय)	35,539

या संस्थातून नाव नोंदणी झालेले विद्यार्थी खालीलप्रमाणे आहे.

स्तर	एकूण विद्यार्थी	प्रमाण
पदवी स्तर	17456000	86.00
पदव्युत्तर	2492000	12.00
पीएच.डी. करिता	161000	1.00
पदविका व प्रमाणपत्रे	218000	1.00
एकूण	**20326700**	**100**

शाखानिहाय नावनोंदणी केलेली विद्यार्थी संख्याखालीलप्रमाणे आहे.

शाखा	विद्यार्थी संख्या	एकूण प्रमाण
कला व समाजविज्ञान	7539000	37.00
विज्ञान	3790000	19.00
वाणिज्य व व्यवस्थापन	3571000	18.00
अभियांत्रिकी व तंत्रविज्ञान	3262000	16.00
शिक्षण	733000	4.00
औषधी	716000	4.00
एकूण	**20327**	**100.00**

भारतातील उच्च शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि वेगवेगळ्या शाखांमध्ये विद्यार्थ्यांची संख्यात्मक वाढझालेली आहे. भारतातील भाषिक, जातीय, भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विभिन्नतेतील प्रतिकूलतेत शालेय शिक्षणाबरोबर उच्च शिक्षणाचे प्रमाण बऱ्यापैकी वाढले आहे. व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था व घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये भरमसाठ वाढझालेली आहे. काही निवडक शहरामध्ये शैक्षणिक हब

तयार झालेले आहेत. पण जागतिक स्तरावर आणि बदलत्या काळाच्या गरजेनुसार पाहू जाता भारतातील शिक्षणाची संख्यात्मक व गुणात्मक स्थिती काय? आहे. त्याचबरोबर सध्याच्या भारतीय सामाजिक परिस्थितीतभारतातील शिक्षण आणि शिक्षण व्यवस्था कुठे, कशी, कोणाकरिता आणि काय आहे? याचे विवेचन आजच्या स्थितीत खूप महत्त्वपूर्ण आहे.

उच्च शिक्षणाची वर्तमान स्थिती : उच्च शिक्षणातील आपले मुख्य उद्दिष्ट सर्वसमावेशकता आहे. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत या उद्दिष्टावर भर देण्यात आला आणि बाराव्या योजनेतही तो कायम ठेवण्यात आला आहे. गरजू आणि पात्र अशा सर्वांपर्यंत उच्च शिक्षणाच्या सुविधा पोहचविणे अभिप्रेत आहे. जेणेकरून त्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येईल आणि त्यांना विकासाचा लाभही घेता येईल. तेव्हा या निकषावर महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाचे चित्र बघता, उच्च शिक्षणातील एकूण पटनोंदणीची आकडेवारीचे प्रमाण जातीविषमतेकडे निर्देश करते. 2012–13 मध्ये उच्च जाती– 29 टक्के, अनुसूचित जाती – 22 टक्के, अन्य मागासवर्गीय (ओ.बी.सी.) 18 टक्के आणि अनुसूचित जमाती 9 टक्के असे आहे. उच्च शिक्षणात हिंदुच्या तुलनेत मुस्लिम खूप मागे आहे. पुरुषांपेक्षा स्त्रिया, श्रीमंतापेक्षा गरीब खूप मागे आहेत.

1995–96 ला सरकारी संस्था व खाजगी अनुदानित संस्थांमधून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण 92 टक्के तर विनाअनुदानित खाजगी संस्थामधील प्रमाण 8 टक्के होते. 2007–08 ला सरकारी व अनुदानित खाजगी संस्था मधील हे प्रमाण 92 टक्क्यावरून 76 टक्क्यावर आले. विनाअनुदानित मध्ये शिकणाऱ्यांचे प्रमाण 8 वरून 22 टक्क्यांवर गेले आहे. 2015–16 ला खाजगी विनाअनुदानित संस्थांमध्ये शिकणाऱ्यांमध्ये अधिक वाढ होऊन सरकारी व अनुदानित शिक्षण संस्थांमध्ये शिकणाऱ्यांमध्ये मध्ये खूप घट झालेली आहे. त्यामुळे वंचित घटक हा उच्च शिक्षण घेण्यापासून दूर फेकला जात आहे.

शिक्षण ही प्रत्येकाची सामाजिक गरज आहे. बहुतेक देश प्रत्येक नागरिकाची ही गरज सरकारी किंवा खाजगी संस्थामार्फत पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतात. 'साधनसंपत्तीचे स्त्रोत आणि उत्पन्न या बाबतीत तफावत असू शकते. परंतु उच्च शिक्षण आणि कौशल्ये संपादन करण्याच्या संधी आणि सुविधांपासून कोणीही वंचित राहता कामा नये. विषमतेने ग्रस्त अशा देशांमध्ये ''शिक्षण'' हाच एक असा घटक आहे, की जो अधिक समानतेकडे नेण्यास साहाय्यभूत ठरतो; मानवी क्षमता विकसणाची संधी देतो. पण उच्च शिक्षणाच्या स्वयंम् अर्थ साहाय्यीत खाजगीकरणामुळे विषमतेने ग्रस्त अशा भारत देशांमध्ये 'शिक्षण' हाच एक असा घटक आहे, की जो अधिक विषमतेकडे नेण्यास साहाय्यभूत ठरतो आहे; अलिकडच्या शैक्षणिक धोरणातून मानवी क्षमता विकसणाची संधी समाजातील वंचित व गरीब घटकांना देत नाही. त्यामुळे समाजातील जवळ जवळ 50 टक्के असलेल्या वंचित व गरीब घटकातील प्रतिभा (Talent) देषाच्या प्रगतीत वापरता येत नाही,यामुळे देषाच्या बौद्धीक संपत्तीची मोठया प्रमाणात हानी होते. अषाच प्रकारची हानी भारतात शेकडो वर्षे झाली आहे, जातीव्यवस्थेने समाजातल्या मोठ्या घटकाला शिक्षण, विकासाची संधी आणि मानवी हक्क नाकारले होते त्यामुळे त्यांच्यातील मोठ्या प्रतिभेला मुकावे लागले. एकोणिसाव्या शतकापर्यंत पाष्चिमात्त्य राष्ट्रात अनेक महत्वपूर्ण शोध लागलेत, त्यांची प्रगती झाली पण भारतात सर्व नैसर्गिक उपलब्धता असुनही देष मागासलेला राहिला. जो पर्यंत समान संधी आणि सुविधा मिळणार नाही तो पर्यंत भारत जागतिक महासत्ता होणार हे दिवा स्वप्न नक्कीच राहणार आहे. यात कोणताही किंतू नाही.

अनुसूचित जाती, जमाती, अन्य मागासवर्गीय, महिला, आणि भटके–विमुक्त तसेच सर्व स्तरातील गरीब यांना उच्च शिक्षणाच्या सुविधा न मिळाल्याने मानवी क्षमता विकासाच्या त्यांच्या संधी कमी होतात. परिणामतः आर्थिक–सामाजिक विकासातून मिळू शकणाऱ्या लाभांना ते मुकतात. अशा संधी वंचिताचा भारतात एक मोठा हिस्सा आहे. प्राप्त परिस्थितीत बुध्दिमत्तेच्या जोरावर मात करून उच्च शिक्षण घेऊन परिवर्तन घडून आणून पुढे जाणाऱ्याचे पंख कापले जाऊन त्याला पिढयान्पिढया संधीहीन ठेवण्याला हा पुन्हा उच्चवर्णिय षडयंत्र आहे. सरकारने या नवीन उच्च शिक्षणातील धोरणांचा फेरविचार केला पाहिजे.

उच्च शिक्षणाकडे सरकारच्या बघण्याचा दृष्टीकोण दिशाहीन आहे. भारतात महाविद्यालयांची संख्यात्मक वाढझाली पण ही वाढ काही विशिष्ट शहरात झालेली आहे. ग्रामीण व आदिवासी भागात उच्च शिक्षणाची महाविद्यालय नाहीत. ज्यांना अशा शहरात किंवा ठिकाणावर जावून शिक्षण घेणे परवडते किंवा जमते तेच उच्च शिक्षण घेत आहे. पण ज्यांना हे शक्य नाही ती मात्र उच्च शिक्षणाला इच्छा व क्षमता असूनही मुकतो

किंवा वंचित आहे. त्यामुळे देशात 'भारत' आणि इंडिया या पातळीवर विभागणी स्पष्ट करणारी ठरली आहे. शिक्षणातून देशाचा उद्याचा नागरिक घडतो, असे नेहमी म्हटले जाते. पण या क्षेत्राकडे राज्यकर्ते व प्रशासन डोळसपणे बघत नाही. उच्च शिक्षणाची दुरावस्था झालेली आहे. आज अनेक ग्रामीण आणि आदिवासी दुर्गम भागातील महाविद्यालयांमध्ये मुलभूत व प्राथमिक सुविधांची वानवा आहे. महाविद्यालयांना योग्य इमारत नाही, प्रशिक्षित व अनुभवी प्राध्यापकांची कमी आहे. वाचनालये, पुस्तके, शुध्द पिण्याचे पाणी, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सुविधा, खेळाचे मैदान आणि साहित्य, प्रयोगशाळा इतकेच नव्हे तर बसायला धड व पुरेशी बाकडे नाहीत. विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अनुदान कोठे मुरते याचा शोध लागत नाही. एकूणच सक्षम मनुष्यबळ तयार होत नाही आणि याचा फटका देशाच्या विकासाला बसत आहे. त्याचबरोबर असा अभावग्रस्त आणि वंचित तरूण वर्ग नक्षलवाद, आतकंवाद आणि गैरविधायक प्रवृत्तीला बळी पडत आहे.

रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठाच्या संलग्न असलेल्या भंडारा जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील एका महाविद्यालयाच्या संलग्नीकरण वाढवून देण्याच्या 'स्थानीय चौकशी समितीवर सदस्य होतो. बी.ए., बी.कॉम. आणि एम.ए. (इतिहास, मराठी आणि समाजशास्त्र) असे अभ्यासक्रम आहेत. सर्व शाखा व विषयावर विद्यार्थी संख्या एकदम भक्कम आहे. इतकेच नव्हे तर बी.ए. प्रथम वर्षाचे चे दोन वर्ग आहेत. पण व्यवस्थापन महाविद्यालय बंद करण्याचा विचार करीत आहे. कारण 2001 ला महाविद्यालय कायम विनाअनुदान तत्त्वावर सुरू केले. सरकारने 'कायम शब्द काढला नाही. त्यामुळे महाविद्यालय अनुदानासपात्र झाले नाही. विद्यार्थी संख्या खूप आहे, पण आदिवासी–ग्रामीण भाग असल्यामुळे शहरी व विकसित भागासारखी फी विद्यार्थ्यांकडून मिळत नाही. प्राध्यापक व कर्मचाऱ्यांचे पगार किमान वेतनाइतके व नियमितपणे देणे शक्य नाही. त्यामुळे पात्रताधारक प्राध्यापक नियुक्त करणे शक्य नाही. नियमित प्राध्यापक, सुसज्ज इमारत, ग्रंथालय, बसण्याकरिता डेस्क–बेंच इत्यादी महत्त्वपूर्ण बाबी जुळवाजुळव करण्यापासून मेतकुटीला आलो आहे, असे महाविद्यालयाच्या व्यवस्थापनाचे म्हणने आहे. इमारतीकरिता संस्थेने साडेचार एकर जागा खरेदी करुन ठेवली पण अनुदानाअभावी काहीही करता येत नाही. संस्थाचालक म्हणाले,'सेवाभावी वृत्तीने आतापर्यंत हे महाविद्यालय चालविले पण आता कुटुंबातील सदस्य म्हणतात, हा घाट्याचा धंदा का? करतो. तसेच कायम विनाअनुदानित महाविद्यालयाला, अनुदानित महाविद्यालयासारखे सर्व नियम पाळावे लागतात. त्यामुळे फारच कठिण झाले आहे. असेच चालले तर काही काळात महाविद्यालय बंद केल्याशिवाय पर्याय नाही. जर हे महाविद्यालय बंद झाले तर उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या व पुढे जाण्याची स्वप्न पाहणाऱ्या व सध्या शिकत असलेल्या जवळ 900 विद्यार्थ्यांचे आणि येणाऱ्या पुढील पिढींचे काय? भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशिकेत समान संधी देण्याचे अभिवचन दिले आहे. तसेच सरकारसाठीच्या मार्गदर्शक तत्त्वामध्ये कलम 46 अन्वये समाजातील मागास घटकाच्या (विशेषतः आदिवासी व दलित घटकांना) उन्नतीस शासन बांधील आहे. पण या ग्रामीण–आदिवासी महाविद्यालयातील शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता ही बाब सरकार का लागू करीत नाही.? ज्या ग्रामीण–आदिवासी लोकांना दैनंदिन जगण्याचे प्रश्न आहे, त्यांना त्यांच्या मुलांकरिता भरमसाठ फी भरून कायम विना अनुदानित महाविद्यालयाने शिक्षण घेणे शक्य नाही. शिक्षण नाही तर सुधारणा नाही, आणि सुधारणा नाही तर प्रगती किंवा विकास नाही. म. जोतीराव फुल्यांचे विचार येथे महत्त्वपूर्ण ठरतात,

विद्येविना मती गेली । मतीविना निती गेली ।
नितीविना गती गेली । गतिविना वित्त गेले ।
वित्तविना शुद्र खचले ।
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।

शिक्षणाचा अर्थ साक्षर होणे इतकाच राहिला नसून व्यक्तीला विचार प्रवृत्त करणे, हा आहे आणि व्यक्तीविचार प्रवृत्त होण्याकरिता कमीत कमी कोणत्याही विषयात पदवी पर्यंत शिक्षण त्याला मोफत मिळाले पाहिजे. कायम विनाअनुदान तत्त्व किंवा स्वयंसहाय्यता तत्त्व हे सक्षम असणाऱ्या शहरी भागातील महाविद्यालयांना लागू केले तर चालेल, जेणे करून त्यात आर्थिकदृष्टया सक्षम असणाऱ्यांची मुले शिकू शकतील. पण अशा ग्रामीण–आदिवासी भागाकरिता लागू करणे म्हणजे वंचित, बहुजन, ग्रामीण, आदिवासी, दलित आणि उपेक्षितांना उच्च शिक्षणापासून पर्यायाने विकास करण्यापासून वंचित ठेवणे आहे.

कुटुंब, समाज आणि देशाला प्रगतीच्या दिशेने नेण्यात शिक्षण क्षेत्राचा वाटा अतिशय मोलाचा असतो. त्यामुळे संपूर्ण जगात शिक्षणक्षेत्राची कामगिरी समाधानकारक असणारे देश वेगाने प्रगती साधतांना पहायला मिळतात. या पार्श्वभूमीवर आपल्या देशात दिसणारे चित्र विचार करायला लावणारे आहे. शिक्षण सर्वसामान्य माणसापर्यंत

पोहचविण्याकरिता समाजसुधारकांनी बरेच प्रयत्न केले. त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले होते. त्यावेळी त्यांच्या या कार्याला सनातन्याकडून बराच विरोध झाला. परंतु त्यांनी शिक्षणाच्या प्रसाराचे कार्य नेटाने पुढे सुरू ठेवले. स्वातंत्र्यानंतर आलेल्या सरकारने शिक्षणाचे क्षेत्र विस्तारण्याकडे काहीसे लक्ष दिले. पण 1980 ते 90च्या दशकात आधुनिकीकरण जाऊन जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. या वाऱ्यांना कवेत घेण्यासाठी धिसाडघाईने घेतलेले निर्णय, त्यातून निर्माण झालेल्या समस्या या सर्वांचा उच्च शिक्षणात सावळा गोंधळ सुरू आहे. परदेशी विद्यापीठे भारतात येत आहे, त्याचबरोबर भारतातील विद्यार्थ्यांचा परदेशात जाऊन शिक्षण घेण्याकडे ओढा वाढत आहे. 1990 नंतर कायम विनाअनुदान तत्त्वावरील महाविद्यालये, अभिमत खाजगी विद्यापीठे आणि इतरही स्वायत्त उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्था मोठ्याा प्रमाणात उघडल्या आहेत. खाजगी महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यांच्यात कधी नव्हे एवढी स्पर्धा निर्माण झाली आहे, आणि त्यातून शिक्षणाचे बाजारीकरण झाले आहे. या बाजारीकरणामुळे शिक्षण सामान्यांपासून दूर चालले आहे. 'जिसकी की लाठी उसकी भैस' किंवा 'दाम करी काम' यातून ज्यांची लाखो रुपये खर्च करण्याची क्षमता आहे त्यांनाच शिक्षणाची संधी मिळते आहे. लक्ष्मी असेल तर सरस्वती मिळत आहे. यातून समाजातील आर्थिकदृष्ट्या कमजोर असलेले अनेक विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहत आहे. त्यांना त्यांचा विकास करण्याची संधी नाही आहे. याचा प्रभाव क्षमता असूनही 'गरीब हा पिढ्या न पिढ्या गरिबीत खितपत राहून क्षमता नसतांना श्रीमंत हा श्रीमंत होत आहे. याचा प्रभाव राष्ट्राच्या विकासावर मोठया प्रमाणावर होत आहे. नवीन शैक्षणिक पध्दतीमुळे भारतीय समाजातील मोठ्या प्रमाणात असलेली तळागाळातील प्रतिभा, त्यांना लाखो रुपये 'फी' भरण्याची क्षमता नसल्याने म्हणजे योग्य शिक्षणाची संधी न मिळाल्याने वाया जात आहे. प्रतिभाहीन माणसे पैशाच्या जोरावर पुढे येत आहे. त्याचा नव–नवीन शोध, कार्यकुशलता, गुणवत्ता यावर होऊन पर्यायाने या जागतिक स्पर्धेत देष मागे पडून राष्ट्राच्या विकासावर वाईट परिणाम होत आहे.

भारतातील शालेय शिक्षण असो वा उच्च शिक्षण, त्यात विविध कारणांमुळे निर्माण झालेले भेद चिंताजनक आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत एक प्रगतिशील, विज्ञाननिष्ठ राष्ट्र बनावे यासाठी पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आयआयटी, इंडियन इन्स्टिट्युट ऑफ सायन्स यासारख्या उच्च शिक्षण संस्थांची पायाभरणी केली. ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार व्हावा म्हणून काही योजना कार्यान्वित केल्या. त्यांनतरच्या काळात भारताने विज्ञानासह अनेक क्षेत्रांत कौतुकास्पद प्रगती ही साधली असली तरी शिक्षणाचा सर्वांगीण प्रसार होण्याबाबत आजही निराशाजनक परिस्थिती आहे, शालेय व उच्च शिक्षण क्षेत्रामध्ये सरकारी शिक्षण संस्थांपेक्षा आता खासगी शिक्षण संस्थांचा वरचष्मा निर्माण झाला आहे. सरकारी शिक्षण संस्थामधील शिक्षण शुल्क हे समाजातल्या दुर्बल घटकातील शालेय व उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलांच्या पालकांच्या खिशाला परवडण्यासारखे असते. मात्र खासगी शिक्षण संस्था आकारत असलेले शिक्षण शुल्क हे गोरगरिबांच्या आवाक्यापलीकडे गेलेले आहे. त्यामुळेही गोरगरिबांच्या 12 वी उत्तीर्ण मुलांना उच्च शिक्षणाच्या संधीपासून वंचित राहावे लागत असल्याची उदाहरणे समोर आली आहेत. 'भारतातील एकूण जिल्ह्यांपैकी निम्म्या जिल्ह्यांमध्ये उच्च शिक्षणाची स्थिती अत्यंत शोचनीय आहे. उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा अल्प असून, देशातील तीन चतुर्थांश विद्यापीठे व 90 टक्के महाविद्यालयांमधून मिळणाऱ्या शिक्षणाचा दर्जा हा खालावलेला आहे', असे उच्च शिक्षणाच्या स्थितीचे समर्पक वर्णन पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांनी 2007 मध्ये एका भाषणात केले होते. शिक्षण मिळणे हा प्रत्येक नागरिकाचा महत्त्वपूर्ण हक्क आहे. तो त्याला मिळायलाच हवा. म्हणूनच शालेय असो वा उच्च शिक्षण, त्यातील भेदाभेद नष्ट करण्यासाठी प्रभावी पावले उचलली गेली पाहिजेत.

16 सप्टे. 2015 ला आयोजित केलेल्या, नागपूर च्या विश्वेश्वरय्या राष्ट्रीय तंत्रज्ञान संस्थेच्या 13व्या दीक्षांत समारंभात भारताचे महामहिम राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी आपल्या मनोगतात म्हणाले, जगातील सर्वोतकृष्ठ 200 शैक्षणिक संस्थांमध्ये भारतातील एकही शैक्षणिक संस्था नसल्याचे शल्य बोचत होते. पण बेंगळूरू येथिल इंडियन इंस्टिटयुट ऑफ सायन्स आणि आयआयटी दिल्ली यांनी मोठी भरारी घेत यंदाच्या क्यूएस जागतिक विद्यापिठ रॅंकिंगमध्ये स्थान पटकाविले. आयआयएस बेंगळूरूने 147वा तर आयआयटी दिल्लीने 179 वा क्रमांक मिळविला आहे. अषी गोड बातमी मा. राष्ट्रपतींनी दिली. ते म्हणाले, गेल्या तीन वर्षापासून मी राष्ट्रीय शैक्षणिक संस्थांना जागतिक स्तरावर ठसा उमटविण्याचे आव्हान करीत आहे. त्याला प्रतिसाद देत शैक्षणिक संस्थानी अथक

प्रयत्न केले. त्याचा परिणाम म्हणून आयआयएस बेंगळूरू आणि आयआयटी दिल्ली यांनी जागतिक क्रमवारीत पहिल्या 200 मध्ये स्थान पटकाविले आहे. तर आयआयआयटी मुंबई 202व्या स्थानी आहे. येत्या काळात आयआयआयटी मुंबईचाही समावंष होईल, असा विष्वास आहे. आज देषभरातील सर्व आयआयटींना एकत्रितपणे गृहित धरल्यास जागतिक पातळीवर त्या 61व्या क्रमांकावर आहेत, तसेच पदवीपातळीवरील विद्यार्थ्यांना उद्योजक करणाऱ्या संस्थामध्ये आयआयटी चौथ्या स्थानावर आहे, हे यष स्टॅन्डफोर्ड आणि एमआयटीपेक्षा अधिक आहे क्षेष्ठ आहे, असेही मा. राष्ट्रपतींनी सागितले.

आयआयएस व आयआयटी ने अनुक्रमे 147 आणि 179 स्थान पटकाविले, ही फार आनंदाची बाब आहे. स्वातंत्र्यानंतर पासून अतिविशिष्ट दर्जा देऊन आणि मोठ्याा प्रमाणात सर्व सोई, सवलती व आर्थिक रसद पुरविलेल्या आयआयटी, आयआयएस किंवा आयआयएम शैक्षणिक संस्थानी जागतिक दर्जाच्या 200 संस्थात स्थान मिळविलेले नव्हते, ही अत्यंत खेदाची बाब होती. प्देजपजनजम व िछंजपवदंस प्उचवतजंदबम ।बजण्1960 च्या नुसार एकूण 19 आयआयटी व 18 आयआयएम आणि काही मेडिकल सायन्सेसच्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या होत्या, या संस्था म्हणजे सरकारची लाडकी बाळेच आहे. यांना अति विषिष्ट दर्जा, भरपूर आर्थिक मदत, सोई सवलती, कोणत्याही प्रकारचा सरकारचा हस्तक्षेप नाही इत्यादी सर्व गोष्टी देऊनही जागतिक क्रमवारीत पहिल्या 200 मध्ये फक्त प्रवेष मिळने ही खूप आनंदाची बाब आहे असे वाटत नाही.

केवळ शैक्षणिक संस्थांच्या क्रमवारीचा विचार न करता इतरही विद्यापीठे, शास्त्रे, शैक्षणिक संस्था आणि महाविद्यालये यांच्यातील शैक्षणिक सुधारणा व गुणात्मक विकास करण्यावर केंद्र व राज्य सरकारने लक्ष द्यायला हवे. 'फार थोड्याा लोकांना तुपपोळी आणि महत्तमांचा भूक बळी' असे व्हायला नको', निव्वळ जागतिक रँकिंग च्या मागे लागून आयआयटी व आयआयएम आणि काही मेडिकल सायन्सेसच्या संस्थांना (एम्स वगैरे) खुप सुदृढ बनवायचे आणि इतर संस्थांना कुपोषित होऊ द्यायचे यातून सर्वांगिण विकास किंवा कल्याण साधले जाणार नाही. नागपूरच्या व्ही.एन.आय.टी. च्या पदवीदान समारंभाच्या दुसऱ्या दिवशी इन्फोसिसचे सर्वेसर्वा नारायण मुर्ती यांचा नागपूर इंजिनिअर्स फोरमच्या वतीने आयोजित 'इंजिनिअर डे' च्या कार्यक्रमात 'जीवन गौरव पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले, त्याप्रसंगी त्यांनी जे मत नोंदविले ते महत्वपूर्ण वाटते. त्यांनी म्हटले की, जागतिक स्तरावरील संस्थांच्या मानांकनापुढे शैक्षणिक गुणवत्तेशी तडजोड करणे योग्य ठरणार नाही. सर्वप्रथम भारतीय शैक्षणिक संस्थांनी सामाजिक समस्यावर समाधान शोधावे, त्यानंतरच जागतिक पातळीवर क्रमांक पटकविण्याचा विचार करावा ते पुढे जाऊन म्हणतात की गेल्या साठ वर्षात भारतीयांनी असा कोणताही अविष्कार केला नाही, ज्यामुळे भारतीयांची जागतिक स्तरावर दखल घेतल्या जाईल.

समारोप : मा. एस. आर. मुर्ती असे म्हणतात की, देशातील अभियंत्यांचा दर्जा अत्यंत निकृष्ट आहे. माझ्याकडे नोकरीसाठी अर्ज करणाऱ्या अभियंत्यापैकी केवळ 25 टक्के अभियंते पात्र असतात. म्हणजेच श्री. नारायण मुर्ती यांचं मते उरलेले 75 टक्के अभियंते योग्य दर्जा प्राप्त नसतात, हेच सत्य आहे, आणि असणारही. आज इंजिनिअरींग कॉलेजचे मूल्यमापन करता असे दिसून येथे सरकारने बेसुमार खाजगी कायम विनाअनुदानित कॉलेजेसना परवानगी दिलेली आहे. अभियांत्रिकीच्या शिक्षणाकरिता सुसज्ज पायाभूत सुविधा जसे प्रयोगशाळा, इमारत, ग्रंथालय, संगणक व इंटरनेट आणि महत्त्वाचे म्हणजे आवश्यक तितके पात्रताधारक (गुणवत्ताधारक म्हणायचेही नाही) प्राध्यापक व शिक्षक असले पाहिजे पण या सर्वांची वानवाच खाजगी कायम विनाअनुदानित इंजिनिअरींग कॉलेजेस मध्ये आहे. अभियांत्रिकी महाविद्यालयात ज्ञानाचे संक्रमण करण्याकरिता इतर सुविधा कमी अधिक प्रमाणात असेल तरी चालवून घेता येईल, पण प्राध्यापकांची पुर्ण पदे न भरने, भरले तरी मान्यताप्राप्त प्राध्यापक नसने, प्राध्यापक पदाची अर्हता नसलेले प्राध्यापक नेमने उदा. फक्त बी.ई. झालेले बी.ई. च्या विद्यार्थ्यांना शिकवितात. म्हणजे पदवीधर पदवी ला षिकवितात. ज्यांचे जवळच ज्ञानाची कमी आहे ते काय ज्ञान देणार? आणि विद्यार्थी काय घडणार? ज्या विद्यार्थ्यांच्या उपजत क्षमता आहेत तेच 25 टक्के पात्र असतात. बाकीच्याची घडवणूक होत नाही ते व्यवस्थेच्या बाहेर फेकले जातात. हा प्रकार इंजिनिअरींग कॉलेजेस मध्ये नव्हे तर सर्वच विद्याशाखांच्या बहूतांष खाजगी कायम विनाअनुदानित महाविद्यालये, खाजगी स्वयंसाहाय्य अभिमत विद्यापीठे, संस्था, इत्यादी मध्ये सर्रास वापरल्या जात आहे. मानवी जीवनाशी संबंधित वैद्यकशास्त्राच्या खाजगी कायम विनाअनुदानित किंवा स्वयंसहाय्यता महाविद्यालये व संस्थामध्ये देखील हाच प्रकार आहे. तेव्हा जिथे अध्यापणात गुणवत्ताच नाही,

गुणवत्तेचा दिवसेंदिवस लोप होत आहे, तिथे जागतिक स्तराच्या शिक्षण संस्था मधील रँकींग मध्ये भारतातील शिक्षण संस्थाचा समावेश होऊनही काय उपयोग आहे? या गंभिर स्वरूपाच्या कारणांमुळे आज सर्वत्र अभियांत्रिकी, शिक्षणशास्त्र, औषधीशास्त्र, व्यवस्थापन शास्त्र आणि इतर काही विद्याषाखमध्ये दरवर्षी हजारो जागा शिल्लक राहात आहे. त्यातील काही अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन, शिक्षणशास्त्र, औषधी निर्माण शास्त्राची महाविद्यालये बंद झाली असून अनेक महाविद्यालये बंद होण्याच्या मार्गावर आहेत. खाजगी कायम विनाअनुदानित संस्था चालिविते हा शुध्द स्वरुपाचा व्यापार किंवा धंदा झालेला आहे. शिक्षण संस्थात व्यापारी तत्वावर गुंतवणूक करून, गुणवत्तेशी तडजोड करुन वाटेल तितका नफा मिळवायचा आणि गुंतवणुकीच्या प्रमाणात नफा मिळत नसेल तर धंदा किंवा व्यापार बंद करायचा. अषा अनेक कारणामुळे सरकारचे खाजगी कायम विनाअनुदान तत्त्वाचे धोरण हे कधीही गुणवत्ता देणारे राहू शकत नाही. तसेच आजही जगाच्या तुलनेत भारताचे उच्च शिक्षणातील नोंदणीचे प्रमाण खूप कमी म्हणजे 18 टक्के आहे. जागतिक सरासरी विद्यार्थी नोंदणी दर 29 टक्के इतका आहे त्यामुळे भारतातील उच्च शिक्षणाचा विस्तार लोकसंख्याच्या तुलनेत झाला नाही. त्याचबरोबर उच्च शिक्षण सर्वसमावेश झालेले नाही. जगातील इतर राष्ट्रांनी केलेली प्रगती ही तेथील उच्च शिक्षणाच्या सर्वसमावेशकतेवर आधारित आहे. परंतु उच्च शिक्षणाच्या खाजगी कायम विनाअनुदानित तत्त्वामुळे ते सर्वसमावेशक व गुणवत्तापूर्ण होण्यात मोठा अडथळा आहे. सध्यातरी केंद्र व राज्य शासनाचे धोरण हे खाजगी संस्थांनाच झुकते माप देणारे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. आगलावे डॉ. प्रदीप : आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2012
2. आगलावे डॉ. प्रदीप : समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2002.
3. बियानी प्रा. डॉ. प्रमोद : 'लॉर्ड मेकाले ते रामकृष्ण मोरे मार्गे दिलीप वळसे पाटील : एक प्रवास, मासिक– योजना, 2002.
4. धनागरे डॉ. द. ना. : उच्च शिक्षण, ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे, लोकवाड्मय गृह, मुंबई,2010.5. डोळे डॉ. ना. य. : उदारीकरण. नवे आर्थिक धोरण,विद्या प्रकाशन, नागपूर. 1997
5. संपादक–कांबळे नारायणः आरक्षण, सत्य व विपर्यास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, 2008.
6. संपादक– किर धनंजय : महात्मा फुले समग्र वाडमय, प्रकाषक– महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृत मंडळ, मुंबई.

कादंबरी : संकल्पना आणि स्वरूप

कु. मंजू हरिचंद थोटे, संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

मराठीमध्ये कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार एकोणिसाव्या शतकात जन्माला आला. जीवनातील बहुविध समस्यांना, विविध भाव – भावनांना, घटना प्रसंगाना आणि कालखंडानाही सामावुन घेण्याचं सामर्थ्य कादंबरी वाङ्मयात आहे. पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, प्रादेशिक, अद्‌भुतरम्य, रहस्यमय अशा कितीतरी विषयांनी कादंबरी वाङ्मय व्यापलेलं आहे. त्या त्या काळात जनमनाची पकड घेणाऱ्या कादंबऱ्यांनी हे कादंबरी वाङ्मयाचं दालन समृद्ध झालेल दिसुन येत.

एक वाङ्मय प्रकार या दृष्टीने 'कादंबरी' चा विचार करतांना कादंबरी म्हणजे काय? कोणत्या स्वरूपाच्या लेखनाला 'कादंबरी' ही संज्ञा दिली जाते? या प्रश्नांचा विचार अनेक समीक्षकांनी केला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधनात विविध अभ्यासकांनी केलेल्या व्याख्या नमुद करून त्यातुन 'कादंबरी' या वाङ्मय प्रकाराचे वैशिष्टये नमूद केलेले आहे. डण ।इइमस बीमनमससमल या फ्रेंच लेखकाने, श। थ्पबजपवद पद चतवेम वि बमतजंपद मगजमदजश गद्यात लिहीलेली कल्पीत गोष्ट अशी केलेली असुन ही व्याख्या आपल्या ेंचमबजे वि जीम दवअमस या ग्रंथात उदधृत करून म्ण्डण्थ्वतेजमत या इंग्लीश लेखकाने तीला थोडीसी मुरड घालून असे म्हटले आहे की, श।दल थ्पबजपजपवने चतवेम ूवता वअमत थ्पजिल जीवनेंदक ूवतके ूपसस इम छवअमसश या दोन्ही व्याख्या कादंबरीची संज्ञा स्पष्ट करायला वरपांगी वाटतात. मराठी विश्वकोषात 'कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराविषयी विवेचन करतांना म्हटले आहे, ''एक दिर्घ कथात्मक गद्य साहित्य प्रकार इंग्रजी नॉव्हेल या संज्ञेचा कादंबरी हा मराठी पर्याय असून तो बाणभट्‌टाच्या कादंबरी या संस्कृत कथात्मक ग्रंथनामावरून मराठीत रूढ झाला. महाराष्ट्र भाषेचा कोष (1829) यात कादंबरी या संज्ञेचा अर्थ 1) निर्मूलन कथा रचून कवीने एक काव्य केले आहे, 2) कल्पित कथा असे दिले आहेत. 'नॉव्हल ' ही संज्ञा मूळ लॅटीन नॉव्हलस (छवअमसे) म्हणजे नावीण्यपुर्ण आणि त्याच्या नाव्हेला (छवअमससं) या इटालियन रूपावरून इंग्रजीत आली. इंग्रजी साहित्यात कादंबरीचा उगम अठराव्या शतकाच्या मध्यास झाला. व भारतीय साहित्यात तो इंग्रजी कादंबऱ्याच्या नमुन्यावर एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झाला.'' (जोशी, 1976 : 599) अशी माहिती सांगून कादंबरीची व्याख्याही यात नमूद केली आहे ती अशी, ''कथानक, व्यक्तिचित्रण, लेखकाचे दृष्टीकोण व त्यांना अनुरूप अशी निवेदन तंत्रे, वर्णने वातावरण निर्मिती, शैली इत्यादी घटकांनी गद्यात विस्तृतपणे संघटीत केलेले वास्तव जीवनाचे चित्रण म्हणजे कादंबरी होय.'' (1976 : 599)

हिंदी साहित्यात कादंबरीला 'उपन्यास' या संज्ञेने ओळखले जाते ' उपन्यास' या शब्दाचा अर्थ हिंदी साहित्य कोशात दिल्याप्रमाणे ''उपन्यास शब्द से ही यही ध्वनी निकलती है की, उप – समीप तथा न्यास धाती के योग से बना है, (वर्मा : 153) जीस का अर्थ हुआ – (मुनष्यको) निकट रखी हुई वस्तु '' हिंदी चे प्रसिद्ध समिक्षक डॉ. देवराज उपाध्याय कादंबरीची व्याख्या करतांना म्हणतात '' लेखक उपन्यास के व्दारा निकट की मन की कोई बात कहना चाहता है । इसमे मन ही प्रधान है, बात या घटना गौन । घटना कुछ भी हो पर वह मन पर प्रकाश डाले, वह मन के स्वरूप को स्पष्ट करने के लीए है, चाहे लेखक का पात्र का एक आदर्श उपन्यास की घटनाओ, व्यापार श्रृःखलाओं और मानवी मन मे पारस्पारीक संवेदनशील आदान – प्रदान आवश्यक है।'' (1963 : 19)

डॉ. श्यामसुंदर दास यांनी, ''उपन्यास मनुष्य के वास्तविक जीवन की काल्पनीक कथा है'' (राय, 1970 : 154) अशी व्याख्या केली आहे.

मुन्शी प्रेमचंद यांनी '' मै उपन्यास को मानव चरित्र का चित्र मात्र समझता हूॅं। मानव चरित्र पर प्रकाश डालना और उसके रहस्य को खोलना ही उपन्यास मुलतत्व है। '' (राय 1970 : 155) अशी व्याख्या केली आहे. जे.बी. प्रिस्टलो यांनी, 'दि इंग्लीश नॉव्हेल' या ग्रंथात कादंबरीची सर्वात सुटसुटीत व्याख्या केली आहे, '' काल्पनिक पात्रे व घटना यांचा परामर्श घेणारा गद्य कथाप्रकार'' (1926 : 5) म्हणजे कादंबरी असे सांगुन कादंबरीच्या लक्षणाची सविस्तर चर्चा या समीक्षकाने केलेली आहे. श्री. मा. कुलकर्णी यांनी 'कांदबरीची रचना' या पुस्तकात कादंबरीची व्याख्या करतांना म्हटले आहे. '' कार्यकारण, शृंखलाबद्ध अशा कल्पित कथानकाच्या व्दारा मानवी जीवनाचे दर्शन घडविणारी सविस्तर ललित गद्य कथा म्हणजे कादंबरी'' (1956 : 19)

शार्टर ऑक्सफर्ड डिक्शनरीमध्ये कादंबरीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आली आहे. "A Fictitious prose narrative

of considerable Lenght in - wich characters and actions representatire real life are Portrated in A polt of more or less complexity"(SOED: 1341)

का. बा. मराठे यांचा 1862 साली प्रसिद्ध झालेला 'नावल म्हणजे काय?' हा कादंबरी विषयी लिहिलेला लेख महत्त्वाचा आहे. यात रोमान्स आणि नावल यातील भेद प्रतिपादन करतांना ते म्हणतात, 'विषयगत व्यक्ती सत्य असून त्याचे वर्णन अंशतः अद्‌भूत मिश्रित केल्यास रोमान्स आणि वर्णन समग्र सत्य असून व्यक्ती कल्पित असल्यास नावल म्हणावे.'' (मराठे, 1999 : 4)

वि. ना. ढवळे यांनी कादंबरीच्या स्वरूपाविषयी मांडलेले विचार अतिशय मार्मिक व तिचे अचूक लक्षण अधोरेखीत करणारे आहे. ''कादंबरी हा कलाप्रकार सर्वसंग्राहक आहे, त्यात काव्यमय गद्य चालते. नाटयमय संघर्ष चालतो. तात्विक गूढगूंजन चालते. कादंबरीचासंबंध सर्वच ज्ञानशाखेशी प्रत्यक्षा–प्रत्यक्ष येऊ शकतो. (1984 : 280)

प्रसिद्ध इंग्रजी कादंबरीकार हेन्री फिल्डींग यांनी एका कादंबरीचे वर्णन । ब्वउपब मचपब चवमउ पद चतवेमए असे केले आहे. याचा अर्थ कादंबरीकारांचा जीवनाकडे पाहण्याचा जसा दृष्टीकोण असेल तशी त्याची कादंबरी जन्माला येते. (ढवळे, 1984 : 281)

कादंबरी या वाङ्‌मय प्रकाराच्या मुलतत्वाचा अभ्यास करणाऱ्या समीक्षिका प्रा. उषा हस्तक यांनी खालील मुद्यांच्या आधारे कादंबरीच्या गुणधर्माचा आढावा घेतला आहे.

- कादंबरी हे कथात्मगद्याचे भरपूर लांबी असलेले रूप आहे. तिला किमान लांबी तरी हवीच, त्याशिवाय कादंबरी म्हणून तिचे अस्तित्व जाणवणार नाही.
- हया वाङ्‌मयप्रकारात कथानकाला किंवा निवेदनाला महत्त्व असते.
- घटना, व्यक्ती, वातावरण इत्यादी घटकांच्या सहाय्याने मानवी जीवनाशी निगडीत असणाऱ्या वास्तवाच्या विविध स्तरीय, व्यमिश्ररूपांचे दर्शन तिला घडविता येते. (1993 : 20 – 21)
- वास्तवता हे कादंबरीचे प्रामुख्य वैशिष्टये आहे.

कादंबरी या वाङ्‌मय प्रकाराचे स्वरूप निश्चित करतांना खालिल निष्कर्ष काढता येतात.

1. कादंबरीची रचना कुठल्याही ठराविक स्वरूपाच्या तांत्रिक बंधनापासुन मुक्त आहे.
2. कादंबरीचे अनुभवक्षेत्र इतर वाङ्‌मय प्रकाराच्या तुलनेत फार वि''ाल आहे.
3. कादंबरीला ठराविक तांत्रिकबंधने नसल्यामुळे अन्य वाङ्‌मय प्रकारांचा किंवा कलांची वैशिष्टये गरज पडल्यास सहजपणे आत्मसात करता येतात.
4. टॉलस्टॉयची 'वॉर ॲण्ड पीस' ही कादंबरी मानवी जीवनाच्या दार्शनिक तत्वाला स्पर्श करण्याचे सामर्थ्य ठेवते. अशा अनेक कादंबऱ्यांच्या उदाहरणाने तिचे हे आविष्कार सामर्थ्य साकरता येईल यात शंका नाही.

संदर्भः–

1. Forste, E.M. (1970) A spects of Novel. London: Penguin Books
2. Priestley, J.B. (1926) The English novel. London: Ford Maddox Forde
3. SOED (The Shorter Oxford English Dictionary) Oxford University press.
4. उपाध्याय, देवराज (1963) आधुनिक हिन्दी साहित्य और मनो विज्ञान इलाहाबाद, साहित्य भवन.
5. कुलकर्णी, वा. ल. (1999) मराठी कादंबरी रा. श्री. जोग (संपा.) मराठी वाङ्‌मयाचा इतिहास, खंड 5. पुणे, महाराष्ट्र साहित्य परिषद.
6. कुलकर्णी, श्री.मा. (1986) कादंबरीची रचना. नागपूर, उन्मेश प्रकाशन.
7. ढवळे, वि.ना. (1984) साहित्याचे तत्वज्ञान. पुणे, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन व मराठी तत्वज्ञान महाकोश मंडळ.
8. मराठे, का.बा. (1999) नावल म्हणजे काय? गो.मा. पवार व म.द. हातगणंगलेकर (संपा.) निवडक मराठी समीक्षा दिल्ली, साहित्य अकादमी
9. वर्मा, धिरेंद्र व इतर (संवत (2020) हिन्दी साहित्यकोश भाग 1. वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमीटेड.
10. हस्तक, उषा (1993) कादंबरी आणि मराठी कादंबरी. औरंगाबाद, साहित्यसेवा प्रकाशन.

पाणलोट क्षेत्र विकास संकल्पना

प्रा. ए.एस. बावनकर, भूगोल विभाग प्रमुख, एस.एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर

नैसर्गिक साधनसंपत्तीत माती, पाणी, हवा व सूर्यप्रकाश ही अत्यंत महत्वाची साधने आहेत व या सर्वांना मानवी जीवनात अनन्य साधारण महत्व आहे. यापैकी 'पाणी' हा घटक अमूल्य असून या घटकाला अनन्य साधारण महत्व आहे. कारण मागील इतिहास पाहिला असता असे दिसून येते कि, पाण्याच्या सान्निध्यात मानवी संस्कृतीचा विकास घडून आलेला आहे. म्हणूनच नदी सान्निध्यात असणारे क्षेत्र म्हणजेच नदीचे पाणलोट क्षेत्र असून त्याचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

'पाणलोट क्षेत्र' म्हणजे पृथ्वीवरील एक साधे भौगोलिक भूरूप असून प्रत्येक पाणलोट क्षेत्र दुसऱ्या पाणलोट क्षेत्रापासून जलविभाजकाच्या साह्याने वेगळे होते. सर्वच पाणलोट क्षेत्रात अनेक मोठे प्रवाह असतात व जे नंतर एका मोठया जलप्रवाहास जाऊन मिळतात, ही प्रक्रिया होत असतांना प्रवाह व मानव यांच्यात एकप्रकारची आंतरक्रिया घडून येते व या आंतरक्रियेचा परिणाम मानवांच्या सर्वांगिण विकासावर होत असतो. म्हणूनच पाटलोट क्षेत्राचा विकास करण्याकरीता तेथील भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घटक अभ्यासणे महत्वाचे आहे. तसे पाहिले असता असे दिसते की, पाणलोट क्षेत्र विकास व मानवी समाज या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. हे दोन्ही घटक एकमेकास पूरक असून "पाणलोट क्षेत्र विकास" या संकल्पनेत मानवी जीवनाची समृद्धता समाविष्ट होते.

परंतु नैसर्गिकरित्या एकजिनसी असणारा प्रदेश म्हणजे "पाणलोट क्षेत्र" होय. काळानुसार त्यांत अल्पसा बदल संभवतो पण दीर्घकाळपर्यंत त्यात कोणताही बदल होत नाही. त्यामुळेच पृथ्वीच्या पाठीवर स्वयंभू नैसर्गिक विभाग म्हणून पाणलोट क्षेत्राचा विचार करावा लागतो.

1983 साली पाणलोट क्षेत्र विकास संकल्पनेला अधिक चालना मिळाली खरी, परंतु पाणलोट क्षेत्र विकासाचा उहापोह सर्वप्रथम टी.सी. स्मीथ यांनी 1969 साली केला.

पाणलोट क्षेत्र विकास करण्याकरीता जलप्रणालीचे विभाजन लघु पाणलोट क्षेत्रात करून प्रत्येक पाणलोट क्षेत्राविषयीची सांख्यिकीय माहिती गोळ करून त्याचे विश्लेषण करणे सोपे जाते. तसेच पाणलोट क्षेत्राचे क्षेत्रफळ, जमिनीचा उपयोग, तेथील कृषी योग्य जमिन, लागवडीखालील एकूण क्षेत्र, त्या क्षेत्रातील पाणीपुरवठा, जलसिंचनाच्या सोयी, दळणवळणाचे मार्ग, लोकसंख्या, लोकसंख्येची विविध वैशिष्टये, शेतीचा विकास यांच्यातील आंतरक्रिया व परस्परांतील सहसंबंध शोधणे आवश्यक असते. पाणलोट क्षेत्रातील सामाजिक व आर्थिक विकास व बदलाची दिशा स्पष्ट करणे योग्य असते.

पाणलोट क्षेत्राचे भूगोलातील सिद्धांतांना अनुसरून केलेले विवेचन अलिकडील काळांत मान्यता प्राप्त आहे.

पाणलोट क्षेत्राचे वर्गिकरण :–

व्यवस्थापकीय दृष्टीकोनातून पावसाचे प्रमाण, उताराचे स्वरूप, प्रवाहांची घनता यानुसार पाणलोट क्षेत्राचे वर्गिकरण पुढील प्रमाणे केले आहे.

डॉ. बली (1980)

	प्रकार	**क्षेत्रफळ (चौ.मी.)**
1	उप पाणलोट क्षेत्र	100 ते 500
2	लहान पाणलोट क्षेत्र	10 ते 100
3	लघु पाणलोट क्षेत्र	1 ते 10
4	लघुत्तम पाणलोट क्षेत्र	1 चौ.मी. पेक्षा कमी

पाणलोट क्षेत्र विकास – भौगोलिक संकल्पना व वास्तव :– पाणलोट विकास संकल्पनेची खालील मूलतत्वे होत.

1) **भूरूपीय तत्वे :–** (Geogralphical Elements)

अ) भू–आकारीय मापन :– (Morphometrics measures)

भूरूप, उतार, संरचना, इत्यादीचे मापन.

ब) प्रवाह मापन :– (Fluviometrics measues)

रेखीय मापन, प्रवाहप्रणालींचे मापन, त्यांचे विश्लेषण व प्रवाह क्रम.

2) **परिस्थितीकीय तत्वे :–** (Ecological Elements)

उर्जा व वस्तुचक्र, काळतत्व, अभिक्षेत्रिय संकल्पना व विविधता.

3) **लोकसंख्यीय तत्वे :–** (Demographic Elements)

4) **आर्थिक तत्वे :–** (Economic Elements)

सर्व प्रकारच्या आधारभूत रचनांचा अभ्यास उदा. जलसिंचन, रस्ते, कृषी, उद्योगधंदे वगैरे.

पाणलोट क्षेत्राच्या विकासाची उद्दिष्टे व व्यवस्थापनाची उद्दिश्टे :—

डॉ. N.H. Banett यांनी पाणलोट क्षेत्र विकासाची पुढील उद्दिष्टे सांगितलेली आहेत.

1. जमिनीची तिच्या योग्यतेनुसार उपयोगिता वाढविणे.
2. पावसाळयात मातीचे संरक्षण करण्याकरीता वनस्पतीचे आच्छादन देणे.
3. पडणाऱ्या पावसाचे पाणी अडवुन त्यांचा भविष्यात उपयोग करणे.
4. दर एकरी उत्पादनात वाढ करण्याचे प्रयत्न करणे.
5. सुधारित बी—बियाणांचा वापर करणे.
6. जलसिंचन सोयींचा विकास करणे.

M.M. Hufchmidth यांनी पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या दृष्टीने महत्वाची 2 कार्य सांगितलेली आहे.

1. "Things to be done" ज्या करावयाच्या आहेत त्या.
2. "Ways of getting thing done" आणि ज्या पद्धतीने करावयाच्या आहेत त्या पद्धती.

भूगोलाच्या अभ्यास विषयायासठी खालील तीन जीमउमे किंवा विश्लेषण पद्धती वापरता येतात.

1. अभिक्षेत्रीय
2. परिस्थितीकीय
3. प्रादेशिक

या तीनचाही समावे"ा पाणलोट क्षेत्र विकास सं"ाोधनात करता येतो. कारण पाणलोट क्षेत्र ही परिपूर्ण परिसंस्था (Ecosystem) असते आणि त्याचे सं"ाोधन संपूर्ण स्वरूपात (Holistic Approach) होणे आव"यक आहे. त्यासाठी भूआकारकिय आणि परिसंस्थात्मक प्रणाली यात होणाऱ्या सर्व आंतरक्रियांचा अभ्यास पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या संदर्भात केला जातो. भूगोल विषयात पाणलोट क्षेत्र विकास संकल्पनेस चालना मिळून त्यावर सं"ाोधन होणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. Bali (1980), Quoted in the watershed Management of India by J.V.S. Murthy, New age International 1994, PP23.
2. Dr. Banet, N.H. (1920) Quoted in "Water Earth and Man (edi) by Chorley R.J. (1969) P.P. 93, 103.
3. Deshmukh R.M. (2004), Ph.D. Thesis A Geographic Analysis of a River Basin. P.P. 5 & 6, 15, 16.
4. Hufchmidth M. (1965), The Methodology of water resources system, Reading in resource management and conservation, Chicago.
5. महाराष्ट्र जलसिंचन आयोग अहवाल (जून 1999) खंड 1,2,3,4,5, उपखोरेनिहाय नियोजन व व्यवस्थापन पान नं. 144.
6. मृद संधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन संचालनालय (1995), 'पाणलोट क्षेत्र आधारित मृद व जलसंधारण मार्गद"ाका', 'ाासकीय फोटो झिंको मुद्रणालय, पुणे.
7. सिंह सविन्ड (2003), 'भूआकृती विज्ञान' वसुन्धरा प्रका"ान, गोरखपूर 2003, पान क्र. 348.

भारतीय लोकशाहीत राजकीय पक्षाचे स्थान व महत्त्व

डॉ. संपदा एस. कुल्लरवार, विमेन्स कॉलेज, नागपूर

लोकशाही हा एक शासनाचा सर्वसामान्य व लोकप्रिय असा शासनप्रकार आहे. लोकशाहीत सर्व सामान्य जनतेचा सहभाग असण्याने आज प्रत्येक राष्ट्र लोकशाही निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. लोकशाहीची खऱ्या अर्थाने सुरुवात प्राचीन ग्रीकमध्ये झाली. ग्रीक विचारवंत ॲरिस्टॉटलने राज्याचे वर्गीकरण करतांना लोकशाही हा शासनप्रकार सांगितलेला आहे. असे असले तरी लोकशाहीची खरी सुरुवात इंग्लंडपासून झाली. इ.स.1215 मध्ये राजा जॉनने मॅत्रा कार्टावर सही केली आणि लोकांच्या हक्कांना एक प्रकारची मान्यता मिळाली. त्यानंतर पीटीझन ऑफ राईट्स, रक्तहीन राज्यक्रांती आणि 1721 साली पंतप्रधानाची निर्मिती या गोष्टी एका मागोमाग घडत गेल्याने इंग्लंडला लोकशाहीची जननी हे सार्थक नाव पडले. 1789 साली फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य व समता ही तत्त्वे संपूर्ण जगाला सांगितली तर अमेरिकेने लिखित घटना लिहून लोकशाहीला खरे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. भारतानेही लिखीत घटना लिहून सांसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला. जगाच्या तुलनेने भारतात अधिक प्रमाणात लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झालेले आहे.

स्वरूप – लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये आजच्या समाजात हितसंबंध हा जीवनाचा एक प्रमुख आधार मानत जातो. समान हितसंबंधाना व प्रश्नांना अनुसरून जे एकत्रित जीवन निर्माण झालेले असते ते सोडविण्यासाठी विचार धोरणे घेवून जे गट किंवा पक्ष निर्माण होतात त्याला राजकीय स्वरूप प्राप्त होते म्हणजेच समान हितसंबंधाच्या आधारावर एकत्र आलेल्या व्यक्ती त्या गटाच्या संरक्षणासाठी करीत असलेल्या कृती यांचा संच म्हणजेच गट होय. व्यक्तींच्या या गटातूनच हितसंबंधी गट, दबाव, गट, राजकीय पक्ष अशा लोकांच्या राजकीय संघटना निर्माण होतात.

नागरिकांचा संघटीत गट म्हणजेच राजकीय पक्ष असून एखाद्या नागरिकाचा पक्ष होवू शकत नाही.

गेटेलच्या मते, राजकीय पक्षात कमी जास्त प्रमाणात संघटित अशा नागरिकांचा गट असतो. तो गट एक राजकीय घटक म्हणून काम करीत असतो.

भारतातील राजकीय पक्षांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी – भारतात राजकीय पक्षांचा उदय ब्रिटिश राजवटीत झाला. 1885 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. तो भारतातील पक्षपद्धतीचा सुरुवातीचा काळ होता. याच काळात मुस्लीम लीग, हिंदू महासभा व साम्यवादी पक्ष असे पक्ष उदयास आले. त्या काळात स्वातंत्र्य मिळवणे हेच सर्वात महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. त्यामुळे वैचारिक मतभेद असूनही अनेक गट काँग्रेसने चालविलेल्या स्वातंत्र्य लढ्यात सामील झाले होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काँग्रेसच्या ध्येयधोरणाशी मतभेद असणारे गट काँग्रेसमधून बाहेर पडले व त्यांनी वेगळे पक्ष स्थापन केले. अनेक राज्यात वेगवेगळे प्रादेशिक पक्ष उदयास आले. एकंदरीत स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय लोकशाहीत नव्या पक्षाची निर्मिती होण्यास चालना मिळाली.

देशातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व भौगोलिक घटकांचा प्रभाव पक्षपद्धतीच्या जडणघडणीत होत असतो. भारतात प्रत्येक पक्ष पद्धतीची काही वैशिष्ट्ये आहेत. भारतात बहूपक्ष पद्धती आहे. भारतात प्रादेशिक, सांस्कृतिक भाषिक, वांशिक व धार्मिक विविधता लक्षता घेता देशात अनेक पक्ष निर्माण होणे ही स्वाभाविक गोष्ट मानली जाते. भारतातील पक्ष पद्धतीने एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ही पक्षपद्धती त्रिस्तरीय आहे. भारतातील राजकीय पक्षाचे (1) राष्ट्रीय पक्ष (2) प्रादेशिक पक्ष व (3) स्थानिक किंवा इतर पक्ष असे तीन स्तर पडतात. राजकीय पक्षांना राष्ट्रीय पक्ष किंवा प्रादेशिक पक्ष म्हणून मान्यता देण्याचा अधिकार निवडणूक आयोगाचा असतो. त्यानूसार 1989 साली कायद्याद्वारे दुरुस्ती करण्यात आलेली आहे आणि म्हणून राजकीय पक्षांनी निवडणूक आयोगाकडे अर्ज करून आपली नोंदणी करून घ्यावी लागते. राष्ट्रीय पक्षांचे ध्येय आपल्या मतदान हक्कांच्या सामर्थ्यावर सरकारचा ताबा घेवून आपल्या सर्व सामान्य धोरणाची अंमलबजावणी करण्याचे असते.

राजकीय पक्षाचे महत्त्व – भारतातील पक्षपद्धतीचा विकास स्वातंत्र्योत्तर काळापासून झालेला आहे. आपल्या राजकीय व्यवस्थेत आफ्रिका खंडाप्रमाणे बहूपक्ष पद्धती ही वरवर दिसत असली तरी ती एका प्रबळ पद्धतीत रूजू होवू पाहात आहे. देशाच्या राजकीय स्थित्यंतरामुळे द्विपक्ष पद्धती मुळ धरेल असे दिसत आहे. राजकीय धृवीकरणाच्या अनेक प्रयोगाद्वारे नवीन नवीन पक्ष उदयास येत आहेत. परंतु ते टिकू शकले नाहीत. राजकीय पक्षात एकत्र येणे व नंतर फुटणे हा क्रम चालूच आहे. त्यांच्यात सतत फुट पडून नवीन नवीन पक्ष तयार झाले. गेल्या 50

वर्षात 2–3 वेळा फुट पडूनही अनेकदा काँग्रेस हाच एकमेव पक्ष देशाच्या एकूण राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव पाडण्यास समर्थ ठरला. याशिवाय भाजप, माकप, भाकप, सपा, बसपा हे पक्ष राष्ट्रीय पातळीवर काम करतात. सध्या भारतात आणि प्रादेशिक पातळीवरही अनेक घटक राज्यात भाजप हा पक्ष सत्तेवर आहे.

समाजातील हितसंबंधी गटामुळे खऱ्या अर्थाने लोकशाही शासनव्यवस्था कार्यान्वित होवू शकते. यादृष्टीने हितसंबंधी संघटना दबाब गट, राजकीय पक्ष यांना भारतीय राजकीय व्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतात गटांच्या कार्याचा रोख धोरणनिर्मितीपेक्षा धोरणाच्या प्रशासनावर व अंमलबजावणीवरच अधिक असण्याचे आढळते. अनेकदा भारतातील शासनाची धोरणे आपल्याला अनुकूल असावीत किंवा अनुकूल नसेल तर ती अमलातच येवू नये असे प्रयत्न भारतातील दबाब गट, हितसंबंधी गट करीत असतात आणि म्हणूनच भारतीय लोकशाही प्रशासनात राजकीय पक्षांचे महत्त्व वाढत आहे.

राजकीय पक्षांची भूमिका व स्थान – भारतीय राजकीय प्रक्रियेत राजकीय पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावीत असतात. आधुनिक काळात राजकीय पक्षांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. त्यांचे अस्तित्व आधुनिक राजकीय व्यवस्थेत अविभाज्य असे बनलेले आहे. राजकीय पक्ष ही राजकीय सत्ता प्राप्त करून त्याद्वारे आपली धोरणे कार्यक्रमाची आखणी व अंमलबजावणी आणू इच्छिणारी नागरिकांची संघटना असते. लोकशाही असलेल्या देशात निवडणूका ह्या सत्ता प्राप्त करण्याचा एक मार्ग आहे. निवडणूका जिंकण्यासाठी राजकीय पक्षांमध्ये स्पर्धा असते. राजकीय पक्ष याकरिता निवडणूकीत आपले उमेदवार उभे करतात. आपआपल्या उमेदवारांचा प्रचार करून जनतेची मते मिळवण्याचा प्रयत्न करतात.

सत्ता प्राप्त करणे हा राजकीय पक्षाचा खरा हेतू असतो. तो साध्य करण्यासाठी लोकांचा जास्तीतजास्त पाठिंबा मिळविणे गरजेचे असते. पक्षनेते व पक्षांच्या संघटना यासाठी काम करीत असतात. प्रत्येक पक्षांची काही धोरणे व कार्यक्रम असतात. त्यांचा प्रचार लोकांमध्ये करण्याचे कार्य प्रत्येक पक्ष करीत असतो. सत्ता प्राप्त करण्यासाठी राजकीय पक्षाला इतर पक्षाशी स्पर्धा करावी लागते, तर कधी समविचारी पक्षांशी राजकीय पक्ष सहकार्य करीत असतात. राजकीय पक्षांची संघटना त्यांची ध्येयधोरणे, सनदशीर मार्गाने सत्ताप्राप्तीसाठी त्यांचे प्रयत्न यामुळे लोकशाही देशातील राजकीय प्रक्रियेला सुव्यवस्थितपणा व सुरळीतपणा प्राप्त होतो. निवडणूकीत ज्यापक्षाला बहूमत मिळेल तो पक्ष सत्तेचा दावेदार ठरतो.

1) राष्ट्रीय पक्ष हे राष्ट्रीय प्रश्नाबाबत धोरण ठरवू शकतात. निर्णय घेवू शकतात. पण वेगवेगळ्या राज्यातील स्थानिक प्रश्नाबाबत त्यांना निर्णय घेणे काहीवेळा कठीण जाते. उदा. राज्याराज्यातील सीमा प्रश्न, नद्यांचा पाणी प्रश्न इ. 2) लोकशाहीत नेहमी सत्तेचे अधिकाधिक विकेंद्रीकरण अपेक्षित असते. भारतात मुळातच राज्यघटनेने केंद्र सत्ता प्रबळ बनवलेली आहे. सत्तेचे केंद्रीकरण हे लोकशाही विकासाला मारक ठरते. प्रादेशिक पक्षांच्या उदयामुळे सत्तेच्या अतिरिक्त केंद्रीकरणाला आळा बसलेला आहे. 3) आजच्या आर्थिक उदारीकरणाच्या काळात राजकीय सत्तेप्रमाणेच आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण गरजेचे बनलेले आहे. यात प्रादेशिक पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. 4) आपला देश हा बहूभाषिक, बहुधार्मिक व बहुवंशीय राष्ट्र आहे. स्थानिक प्रश्नांची जाण, स्थानिक लोकांशी असलेली जवळीक व स्वामित्व पातळीवर असणारा त्यांचा प्रभाव हे प्रादेशिक पक्षाचे बलस्थान आहे. म्हणून प्रादेशिक पक्षाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. 5) देशामध्ये आघाड्यांचे राजकारण मुरलेले असून त्यात प्रादेशिक पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. आघाडी सरकारच्या मंत्रीमंडळात प्रादेशिक पक्षाचे नेते सामील असतात. प्रादेशिक पक्षांच्या इच्छा आकांक्षा विचारात घ्याव्या लागतात. 6) हिंसाचार करून आपले उद्दिष्ट साध्य करता येणार नाही हे आता प्रादेशिक पक्षांना कळून चुकले आहे. त्यामुळे अनेक पक्षांनी आपली फुटीरतावादी किंवा अलगतावादी की भूमिका सोडून दिलेली आहे. या पक्षांनी आता राष्ट्रीय पक्षाशी सहकार्याची भूमिका घेतलेली आहे. एकंदरीत लोकशाहीत राजकीय पक्षाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

1. भारताचे शासन आणि राजकारण, शोभा कारेकर व प्रा. शरद घोडके.
2. भोळे भा. ल., भारताचे शासन व राजकारण
3. मुठाळ राम, भारताचे शासन व राजकारण
4. भेरडे वि.ल., भारतीय लोकशाही, अपेक्षा आणि वास्तव
5. सिंह विजेंद्रपाल, हमारे विधायक, रिसर्च पब्लिकेशन, नई दिल्ली.

स्वातंत्रवीर सावरकर : अस्पृश्यतेबद्‌दलचे विचार व कार्य

कु. मनिषा डी. बिसने, संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
manishadbisane@gmail.com, 7350150330

प्रस्तावना : स्वातंत्रवीर सावरकरांचे इतिहासाने रंगविलेले चित्र हे ज्वलज्वहाल क्रांतिकारकांचे आहे आणि तेच सर्वांच्या मनावर ठसल्यामुळे आपण त्यांना फक्त ' तेजस्वी राजकीय नेता' म्हणुन ओळखतो. राजकीय नेत्यांची आजची व्याख्या बदलली आहे व राजकारणात बजबजपुरीच माजली आहे. परंतु सावरकारांच्या काळात 50/75 वर्षापुर्वी देशाच्या राजकीय स्वातंत्रासाठी निस्वार्थीपणे झगडणा–या पुढा–यास 'सामाजिक नेता' म्हणत असत. राजकीय क्षेत्रात सावरकरांनी 'स्वातंत्रवीर' ही बहुमानाची पदवी मिळविली असली तरी सामाजिक प्रबोधनाचे त्यांचे कार्य त्यांना 'समाजवीर' ही पदवी देण्यासारखेच होते. राजकारण व समाजकारण ही दोन्ही परस्परावलंबी व परस्परांना पुरक आहेत याची जाण असणारे जे काही थोडे नेते त्या काळात होते त्यामध्ये सावरकारांचे स्थान बरेच व कार्य एवढे दैदिप्यमान होते की, त्यांच्या दिपुन टाकणा–या प्रकाशामुळे ;की आपल्या अभागीपणामुळे त्यांचे प्रचंड सामाजिक कर्तृत्व आपणास दिसु शकले नाही. किंबहुना आम्हा रुढीप्रिय भारतीयांना ते मानवले नाही. खरोखरच त्यांचे समाजिक विचार आपल्या समाजाला पेलवणारे नव्हते. राजकीय क्षेत्रात अतुलनीय पराक्रम गाजविणा–या या महापुरुषांची समाज – सुधारणेबाबत मात्र उपेक्षा झाली. त्यांना पराभव पत्कारावा लागला. पण तो त्यांचा पराभव नव्हता, तो आमचाच पराभव होता. सावरकरांनी दि.16 सप्टेंबर 1950 रोजी अस्पृश्यतेवर व्याख्यान दिले. त्यात ते म्हणाले की, आपल्या राज्यघटनेच्या सतराव्या कलमानुसार अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली असून, कोणत्याही स्वरुपात ती पाळण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे. अस्पृश्यतेच्या नावाखाली कोणावरही कसली बंधने लादणे हा शिक्षापात्र नैर्बंधिक अपराध ठरवण्यात आला आहे हे कलम अशोकस्तंभाप्रमाणे एखाद्या स्तंभावर कोरुन चिरंतन करुन ठेवले पाहिजे. हा नियम संमत झाला तो दिवस मानवतेच्या नी हिंदुसंघटनाच्या इतिहासामधला सुवर्ण दिन होय. हे अभिमानास्पद कार्य घडुन आल्यामुळे मला अत्यंत समाधान वाटते.

हिंदुची जातीसंख्या ही सेक्युलर शक्तींच्या विकासाच्या आड येते. जातिभ्देद हा समाजाला लागलेला मोठा कलंक आहे, कीड आहे. म्हणुनच हरप्रयत्नाने त्याचे उच्चाटन केले पाहिजे या हेतुने व्यवसाय बंदी, स्पर्शबंदी, रोटीबंदी व बेटीबंदी हे जन्मजात जातिभेदाचे चार पाय तोडुन टाकण्याचे सर्वस्पर्शी प्रतिवादन त्यांनी अनेक लेखांतुन केले आहे. त्यांनी एका लेखाच्या पुर्वार्धात म्हटलेले आहे की, कोणतीही एक जात दुसरीहुन मूलतःच श्रेष्ठ वा कनिष्ठ आहे ही गोष्ट केवळ पोथीत तसे सांगितले आहे म्हणुनच गृहित धरता कामा नये. दुस–या एका म्हणे–शिवेन ! स्विकारीन ! या लेखात ते म्हणतात इंग्रज किंवा मुसलमान असे धर्मशत्रू घरात आले असते तर त्यांना 'या साहेब – खान साहेब ' म्हणून अगदी गादीवर बसवून त्यांच्या मांडीला मांडी लावुन आपण बसतो, पण अस्पृश्य हिंदुतील संत सालस, सरळ अगदी विठोबाचा वारकरी स्नान करुन घराशी आला तरी त्याला आम्ही आत घेत नाही, नव्हे त्याची सावलीदेखील घेत नाही ! आपल्या या प्रवृत्तीमुळेच सात कोटी अस्पृश्य बांधव आपल्या हिंदुसमाजात असुन नसल्यासारखे झाले आहेत. म्हणुनच पुढे ते म्हणतात – ''जो हात कुत्राच्या पाठीवर प्रेमाने फिरवीतो तो हात भ्रातृभावाने मी माझ्या रक्ताच्याच, राष्ट्रांच्या भावांच्या पाठीवरुन फिरवीन ! म्हण–शिवेन की अस्पृश्यता मेली !'' मानवी उच्चनीचता व प्रकट गुणांवाचुन केवळ जन्मामुळेच मिळणारे विशेषाधिकार हे काढून घेतल्यानंतर करणारा जातिभेद हा जातिभेद राहतच नाही, असे त्यांचे मत होते. याच आधारावर जातिभेदाचे चार पाय व्यवसायबंदी, स्पर्शबंदी, रोटीबंदी व बेटीबंदी तोडण्याबाबत सावरकरांचे मूलगामी प्रतिपादन कसे परिणामकारक होते ते पाहण्यासारखे आहे.

व्यवसायबंदी : ही सावरकरांच्या काळातही पुष्कळशी तुटल्या सारखीच होती. जातीवर आधारित व्यवसाय बंद करुन कोणत्याही जातीतील माणसांनी कोणताही व्यवसाय करावा अन त्यामुळे त्या संबंधीत माणसांच्या जातीवर कोणताही परिणाम होऊ नये इतकेच नव्हे तर संबंध समाजवर त्याचा काहीच अनिष्ट परिणाम होऊ नये, हे खरे व्यवसायबंदी तोडण्याचे स्वरुप होते. थोडक्यात जातिनिष्ठ व्यवसाय बंदी बाबतची प्रथा तुटून गुणनिष्ठ व्यवसाय स्वातंत्राची प्रथा सरसहा चालू केली की, ब्राम्हण चांभाराचे दुकान चालवू शकेल वा महार, चांभार उत्कृष्ट शिक्षक होईल. हा बदल त्या काळीही हळुहळु होऊ लागलाच होता. आता तो निश्चितपणे झालेलाच आहे.

स्पर्शबंदी : महारोग्यां सारखे अस्पृश्यांना समाजा पासुन गावापासुन दुर ठेवले जाते व त्यांचा स्पर्श अमंगळ मानला जातो ही गोष्ट सावरकरांना चीड आणणारी होती. अस्पृश्यांवर केल्या जाणा—या असंख्य अन्यायाचे संतापजनक वर्णन त्यांनी केले आहे. एके ठिकाणी ते म्हणतात, ''गावाच्या विहीरीवर कावळे कुत्री बागडत असतात व पाणी पित असतात. भर दूपारी तहानेने व्याकुळ आलेल्या महाराला त्या पाण्यास शिवता येत नाही, उलट त्यांना पाण्यावरुन शिवीगाळ करुन हुसकून दिले जाते हे अत्यंत अमानुष आहे. '' एक गाव, एक पाणवठा ''हे आजचे आंदोलन नवीन नाही, तर सावरकरांच्या त्यावेळच्या चळवळीची ती सुधारित आवृत्ती होय. अस्पृश्यांच्या दर्शनाने देव विटाळु नये म्हणुन त्यांना मंदिर प्रवेशची बंदी होती. त्याविरुद्ध सावरकरांनी जोरदार चळवळ करुन महाराष्ट्रातील अनेक मंदीरे हरिजनांना खुली करुन दिली अन् त्यांचा मंदिरप्रवेश हक्क प्रस्थापित केला. इतकेच नव्हे तर सर्वांना जेथे मुक्त प्रवेश आहे, असे 'पतितपावन मंदिर ' रत्नागीरीत बांधुन समाजक्रांतीचे ऐतिहासीक स्मारक उभारले. लहाणपणा पासुन अस्पृश्यां बद्दलची भावना नाहीशी झाली पाहिजे या हेतुने मुलांना शाळेत अस्पृश्यां बरोबरच सरमिसळ बसवण्याचा प्रयोग त्यांनी चालु केला.

रोटी बंदी : ही बंदी हल्ली कालबाहय म्हणुन पुर्णपणे उच्चाटली गेली असली तरी सावरकरांच्या काळात हिचे स्वरुप भयंकर होते. हरिजनांचा नुसता स्पर्श ज्या काळी अधर्म समजला जात असे त्याकाळी त्यांच्या बरोबर बसुन एकत्र खाणेपिणे अशक्यच होते. मनुस्मृतीवाल्या सनातन्यांचा सर्वत्र प्रभाव असतांना महाराष्ट्रात 'रोटीबंदीचे उच्चाटन ' हे नुसते शब्द उच्चारणे ही 'पाप' समजले जाण्याची स्थिती असताना सर्वदुर सहभोजनाचे ठोस कार्यक्रम सावरकारांनी मोठया धडाक्याने सूरू केले. सर्वांना मुक्त प्रवेश असलेले एक 'अखिल हिंदु उपहार गृह' प्रथम रत्नागिरीत उघडले. प्रखर बुध्दीवादाने तोंड देऊन त्यांनी गावोगाव सहभोजनाच्या पंक्तीच्या पंक्ती उठविल्या. महारादी हरिजनांना जोडीला बसवुन घेऊन जेवण हे खरोखरीच क्रांतिकारक पाऊल ठरले. बोलघेवडया सुधारकां बरोबरच निष्क्रीय विरोधकांनांही आपोआप उत्तर मिळाले. ''जन्मजात जातीभेद मोडावयाची म्हणजे काय करावयाचे ?'' या लेखात सावकरांनी स्पष्टच म्हटले आहे की ''कोणाबरोबर खाण्यापिण्याने सहभोजनाने 'जात' जात नाही ! धर्म बुडत नाही ! सहपान व सहभोजन वैद्यकशास्त्राचा प्रश्न आहे. जातच्या जात किंवा धर्मच्या धर्म भाताच्या पेजीच्या बुडबुडयात बुडतो हे निव्वळ थोतांड आहे ''पोथीच्या अंधश्रध्देवर त्यांनी कडाडुन चौफेर हल्ला चढविला. बुध्दिला न पटणा—या गोष्टींबाबत आत एक व बाहेर एक असा दांभिकपणा त्यांना पसंत नव्हता. विज्ञानाने लाभलेला डोळसपणा अन तर्कनिष्ठा या बळावर असीम मानसीक धैर्याने सावरकरांनी हिंदुसमाजातील अनेक रुढी परंपरावर कठोर हल्ले चढविले आणि त्या मोडकळीस आणल्या. आजकाल उठसुठ स्वतःला पुरोगामी म्हणवुन घेणा—यांची सावरकरांचे नाव उच्चारण्याचीही लायकी नाही. अस्पृश्यता अवैध ठरविली असली तरी लोकांच्या मनात ती अद्याप रेंगाळत राहिली आहे. म्हणुन ती मुळातुनच खणुन काढली पाहिजे. या बाबतीत अवैध कृत्य करणा—या माणसाला सरकारच्या सहाय्याने शासन घडविले पाहिजेत. अस्पृश्यतेला अखेरची घर्घर लागली आहे. दहा वर्षांच्या आत ती संपुर्णतः निजधामास जाईल असे घडवून आणले पाहिजे. तसे झाले म्हणजे पुढे आणखी दहा वर्षे राखीव जागा ठेवण्याची मागणी करण्याचा वर्गीकृत जमातींना मोह होणार नाही. अमेरिकेत गुलामगिरी नष्ट करण्यात आली. अस्पृश्यते विषयी सावरकरांनी दिलेली चेतावणी हिंदु समाजाने मनावर घेतली नाही. तथापी अस्पृश्यांच्या प्रश्नात अनुस्युत असलेलया आर्थिक बाजुवर त्यांनी कधीच भर दिला नव्हता. अस्पृश्यतेचे बाहयत उच्चाटन करण्यावरच सवर्ण हिंदुचे कर्तव्य संपत नव्हते. सामाजिक नी आर्थिक व्यवस्थेत अस्पृश्यांना अत्यंत खालच्या श्रेणीवर डांबुन ठेवण्यात आले होते. या परिस्थितीत आर्थिक नि शैक्षणिक प्रगती घडवुन आणुन त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचे सामर्थ्य मिळवुन देणे हे समाजाचे नि सरकारचे कर्तव्य होते. नुसते अस्पृश्ता निवारण हे बाहेरून दिलेल्या टेकुसारखे होते नि विशेषसे उपकारकारक नव्हते.

बहुसंख्या हिंदुच्या या अनुदार वृत्तीला कंटाळुन जर अस्पृश्य बंधुनी उभा हिंदु समाजाच्या त्याग केला तर शासनाच्या भारतीय परंपरेचे रूप कोणते होईल याचा सर्वांनीच विचार करायला हवा. वीर सावरकरांनी या मुद्याला अनुलक्षून अस्पृश्योध्दारा साठी फार सुंदर युक्तीवाद केला आहे. ते म्हणतात 'न्यायासाठी, प्रेमासाठी त्यांना आत घ्या ! जर प्रेमाने नसेल तर निदान भयाने तरी त्यास देवदर्शन घेऊ द्या. आज ते तुमच्या देवाचे भजन करावयाचा सत्याग्रह करू पाहत आहेत, पण उद्या दृष्ट म्लेंच्छांच्या पाखंडास बळी पडुन ते देवाचे भजन करण्याचा शस्त्राग्रह करण्यास सिध्द् होतील, हे ध्यानात धरा ! परधर्मीय त्याचा बुध्दिभेद करीत आहेत. आठ कोटी मुसलमान आणि ख्रिश्चन झाले तर अठरा कोटी मूर्तिभंजक

उत्पन्न करावयाचे आहेत काय? बेचाळीस वर्षीपुर्वी सावरकरांनी ही भयघंटा वाजविली होती. तिचे नाद सर्वांच्या कानावर गेले आहेत असे दिसत नाही. कारण अस्पृश्यतेचा प्रश्न पुर्वीइतकाच आजही राक्षसी स्वरूपात आपल्यापुढे आहे. तो काम तसे अगदी सोपे आहे. या बाबतीत सावरकरांनी दिलेला आदेश आपण सर्वांनी पाळला तरी किती तरी काम होईल. तो आदेश असा आहे, 'स्वधर्महितासाठी, स्वराष्ट्रहितासाठी, माणुसकीसाठी प्रत्येक हिंदु स्त्री, पुरूषांने मी माझ्यापुरती तरी जन्मजात अस्पृश्यता पाळणार नाही ' असे व्रत घ्यावे नि त्याप्रमाणे आचरण करावे. हे व्रत आचरले तरी अस्पृश्यता निवारणला मदत होईलच पण ज्या कार्याविषयी सावरकरांना ममत्व होते ते केल्याने त्यांचे खरे स्मरण केल्याचे समाधन लाभेल.

संदर्भ :—

1. कीर, धनंजय : स्वातंत्रवीर सावरकर पॉप्युलर प्रकाशन, प्रा.लि., मुंबई, पहिली आवृत्ती, 1972 ⁄ 1984 पृ.क्र. 455, 456
2. जोगळेकर, ज.द : ज्ञानयुक्त क्रांतियोद्धा, मनोरमा प्रकाश्न, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, 2002, पृ.क्र. 153,154
3. व—हाड पांडे, डॉ.व.कृ.संपा, जोग, वि.स., प्रा.पांडे, श्री. म. : गरूड झेप, विजय प्रकाशन, नागपुर प्रथम आवृत्ती, 1983 पृ.क्र.84,85
4. समग्र सावरकर — खंड — 3 पृ.क्र. 46

‘भंडारा जिल्ह्यातील विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे सबलीकरण’

सौ. मीरा विजय बारई, संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
मो.नं. 9403154192 Email- baraivijay123@gmaill.com

प्रस्तावनाः— स्त्रियांच्या अंगी असलेल्या क्षमतांना विकसित करणे म्हणजे स्त्री सबलीकरण होय. स्त्रियांना योग्य संधी उपलब्ध करून दिल्यास त्या स्वतःला सिध्द करू शकतात. हा विश्वास निर्माण करणे म्हणजे ‘महिला सबलीकरण होय’. स्त्रियांचे परिवर्तन, स्त्रिमुक्ती किंवा स्त्रियांचे सबलीकरण हा विषय आज एक अत्यंत महत्त्वाची सामाजिक समस्या म्हणून चर्चेचा विषय झालेला आहे. स्वातंत्र्याच्या 60 वर्षात स्त्रिया फार मोठया संख्येने शिक्षण घेवून वेगवेगळया क्षेत्रात स्थिर झाल्या. स्त्रियांचे म्हणून जी कार्यक्षेत्रे समजली जातात ती कार्यक्षेत्रे स्त्रियांनी मिळवलीच, पण त्याचबरोबर पुरूषांचीच म्हणून जी कार्यक्षेत्रे आहेत त्या क्षेत्रातही स्त्रियांनी आपले स्थान निश्चित केले आणि सिध्द केले की संधी मिळताच स्त्री पुरूषांच्या बरोबरीने कार्य करू शकते.

स्त्री कोणत्याही पदावर असो तिचे समाजातील कुटुंब व्यवस्थेतील काम एक स्त्री म्हणून पुरूषव्यवस्थेत दुय्यम आहे. कालबाहय पुरूषप्रधान रूढी अजूनही टिकून आहे. आजही स्त्रीने कर्तबगारी दाखवून तीचे कर्तृत्व नव्हे तर तीचे सौंदर्यच महत्त्वाचे मानले जाते. आजही स्त्री ही वाणिज्य वस्तू, प्रदर्शनाची वस्तु आहे. जाहीरातीचे साधन आहे. अशा सौंदर्यस्पर्धा व जाहीराती आपणास पाहायला मिळतात. आजही तिला सर्वत्र समान वागणूक मिळत नाही हे अनुभवास येते.

एकीकडे स्त्री पुढे येते आहे आणि दुसरीकडे स्त्रियांची अधोगती होते आहे. अशी चिंतनीय वास्तवता भारतात अनुभवास मिळते. स्त्री नवनविन क्षेत्रे पादाक्रांत करते आहे तुलनेने अधिक शिक्षित होते आहे. पण त्याचबरोबर स्त्रियांची संख्याही घटते आहे. स्त्रियांना समाजातून कमी करण्याची अपप्रवृत्ती समाजात अनुभवास येते. पुरूषांच्या मानाने स्त्रियांचे प्रमाण घटत चालले आहे. हे भारताचे आजचे वास्तव चित्र आहे.

संशोधन पद्धती :— नवीन तत्वे शोधून काढणे, त्याची पुन्हा प्रचिती पाहणे व त्या तत्वाची सातत्याने चिकित्सा करणे म्हणजे संशोधन होय. त्याचाच अर्थ पुन्हा पुन्हा शोध घेणे असा आहे. म्हणूनच एल. व्ही. लेहमन व व्ही. एच. मोहरिल म्हणतात, ‘संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान मिळविण्यासाठी केले जाणारे पद्धतशीर प्रयत्न होय’. कोणत्याही संशोधनात एखादा अभ्यासविषय निश्चित झाल्यानंतर त्या अभ्यासाविषयी तथ्य गोळा करणे अत्यंत गरजेचे असते. तथ्यसंकलन पद्धतीचे ढोबळ मानाने दोन प्रकार आहेत. 1) प्राथमिक सामग्री (Primary data) व 2) दुय्यम सामग्री (Secondary data)

प्रस्तुत संशोधनात वरील दोन्ही प्रकारच्या पद्धतीद्वारा तथ्य संग्रहीत केले जातील. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी मुलाखत अनुसूचीचा तर दुय्यम सामग्रीसाठी विषयासंबंधीचे प्रकाशित साहित्य, विविध लेख, संशोधन पत्रिका, विषयासंदर्भातील शासनाचा अहवाल, पूर्वसंशोधने अशा विविध साधनांचा यामध्ये वापर केला आहे.

संशोधन विषयाची निवडः— संयुक्त राष्ट्रांनी स्त्रियांच्या सबलीकरणास आणि स्त्रि—पुरूष समानतेच्या विचारास पाठिंबा दिला आहे. स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे जगाचे लक्ष वेधण्यासाठी व त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांनी 8 मार्च हा दिवस ‘आंतरराष्ट्रीय महिला दिन’ म्हणून घोषित केला. आणि 1975 साली महिला वर्ष म्हणून घोषित केला. आणि 1960 ते 1979 या काळात ही चळवळ तळा गाळापर्यंत पोहचली होती. याचवेळी युनोने निरनिराळया देशातील दर्जाचे मुल्यमापन करण्याच्या सूचना दिल्या त्यामुळे भारत सरकारने भारतीय स्त्रीयांचा दर्जा जाणून घेण्यासाठी एक समिती नेमली आणि 1974 मध्ये हा अहवाल प्रकाशित झाला.

भारत सरकारने महिला कल्याणासाठी, विकासासाठी, सरंक्षणासाठी काही कल्याणकारी योजना, कायदे देखील तयार केले. असे असूनही भारतीय स्त्री ही आपली पुर्णपणे सबल झालेली दिसत नाही. परंतु तिच्यामध्ये जागरूकता निर्माण होऊ लागली आहे. परंतु पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे आजही तिला नमतेच घ्यावे लागते. आजची स्त्री खरोखरच सक्षम किंवा सबल झाली आहे कां? पुरूषांप्रमाणे तिला पुर्णपणे स्वातंत्र्य उपभोगता येते का? ती पुर्णपणे स्वावलंबी झाली आहे का? तिला पूर्ण आर्थिक स्वातंत्र्य आहे का? तिला कौटुंबिक, सामाजिक निर्णयात सहभागी केले जाते का? ती समाजात वेळीअवेळी बिनधास्त एकटी जाऊ शकते का? असे अनेक प्रश्न समानतेच्या तत्त्वावर किंवा मुद्यावर उभे राहतात. जर हया सर्व प्रश्नांची उत्तरे होय किंवा सकारात्मक असतील तर ती सक्षम व सबल झाली असे म्हणता येतील. उत्तर नाही किंवा नकारात्मक असेल तर ती अजुनही सक्षम व

सबल झाली नाही हे स्पष्ट होते. थोडक्यात, भंडारा जिल्हयातील विविध क्षेत्रात काम करणा–या महिलांची स्थिती काय आहे? हे जाणून घेण्यासाठीच 'भंडारा जिल्हयातील विविधक्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांचे सबलीकरण' हा अध्ययनविषय विषय संशोधनासाठी निवडलेला आहे.

संशोधनाचे महत्त्वः— अध्ययनाचा किंवा संशोधनाचा जो विषय आहे. त्याचा लाभ कुणाला कशाप्रकारे आणि कोणत्यापद्धतीने होणार आहे किंवा होईल हे सांगणे म्हणजे संशोधनाचे महत्त्व होय. प्रस्तुत संशोधन हे अनेकांना उद्‌बोधक मार्गदर्शक ठरू शकते. या संशोधनाचे महत्व थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. प्रस्तुत संशोधनाने महिलांच्या विकासाच्या मार्गात (सबलीकरण) कोणते अडथळे येत आहेत याचा उहापोह केला जात असल्याने त्या अडथळयांना दुर करण्यात मदत मिळु शकते.
2. महिलांच्या कल्याणासाठी, विकासासाठी, केंद्रशासन, राज्यशासन यांच्याकडून विविध योजना राबविल्या जात आहेत. परंतु ज्या प्रमाणात या योजनांचा लाभ व्हावा तितका झालेला नाही. प्रस्तुत अध्ययनातुन यावर प्रकाश टाकला जाणार आहे. त्यामुळे शासनाला आणि प्रशासनाला महिला विकासाच्या संदर्भात नवीन योजना, योजनांचे नियोजन करण्यास मदत होईल. प्रस्तुत अध्ययनाने महिलांच्या विकासाबाबत 'वास्तविकता' समोर आल्याने विकासाच्या मार्गातील त्रृटी लक्षात आल्याने योजनांमध्ये आणि योजनांच्या अमंलबजावणीमध्ये परिवर्तन करण्यास मदत मिळू शकते.
3. प्रस्तुत संशोधनाने महिलांच्या संदर्भातील साहित्यात एक शास्त्रोक्त भर पडेल शिवाय महिलांचे समाजशास्त्र या समाजशास्त्राच्या शाखेला मदत होईल.
4. प्रत्येक काळाचे आणि समाजाचे आपले काही समाजसापेक्ष आणि कालसापेक्ष मूल्य असतात. त्यामध्ये कितपत बदल झाले आहे. या तत्वावर परिवर्तनाची दशा आणि दिशा सांगता येऊ शकते. प्रस्तुत संशोधन भंडारा जिल्हयाच्या संदर्भात असल्याने या जिल्हयातील स्त्रियांची नेमकी स्थिती काय आहे. स्त्रिया किती प्रमाणात विकसित आहेत आणि अविकसित आहेत आणि त्या कां अविकसित आहेत, येथे सबलीकरणाच्या मार्गात कोणते अडथळे आहेत. अशा विविध प्रश्नांचा उहापोह या संशोधनातून केला जाणार आहे. त्यामुळे पुढे नियोजनकारांना, अधिकाऱ्यांना, प्रशासकांना या जिल्हयातील महिलांच्या सबलीकरणासाठी योग्य पाऊले उचलता येऊ शकतील त्यामुळे श्रमाची, वेळेची व खर्चाची बचत होवून कालापव्यय व आर्थिक अपव्यय टाळता येऊ शकते.
5. प्रस्तुत विषयाच्या संदर्भात वेगवेगळया भौगोलिक परिस्थितीत स्त्रियांची स्थिती जाणून घेण्यास किंवा सबलीकरणाची स्थिती ज्ञात करण्यास पुढे येणाऱ्या संशोधकांना प्रस्तुत संशोधन एक मॉडेल म्हणून उपयोगाचे राहू शकते.

संशोधनाची उद्दिष्टये :— कोणत्याही घटनांच्या मागे कोणते ना कोणते प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष, दृष्य वा अदृष्य कारण असतेच त्याचप्रमाणे संशोधनाला देखील कोणते ना कोणते उद्दिष्टये असते. उद्दिष्टाशिवाय मनुष्य कार्य करणार नाही.

1. भंडारा जिल्हयातील महिलांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थिती जाणून घेणे.
2. आज महिलांना कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे? कोणत्या समस्या त्यांना अधिक भेडसावतात हे जाणून घेणे.
3. महिला कल्याणासाठी शासनाच्या ज्या विविध योजना आहेत त्याची माहिती किती महिलांना आहे व ती किती प्रमाणात आहे आणि त्या योजनांचा किती महिलांना लाभ मिळाला हे तपासून पाहणे.
4. महिला सबलीकरणात शिक्षणाची भुमिका कीती महत्त्वाची आहे हे लक्षात घेणे.
5. किती महिला स्वतंत्रपणे निर्णय घेतात व त्यांनी घेतलेल्या निर्णयाला कुटुंबातील लोक किती प्रमाणात मान्यता देतात हे तपासून पाहणे.
6. महिलांच्या विरोधात होणाऱ्या हिंसेत किती प्रमाणात महिला आणि किती प्रमाणात पुरूष जबाबदार आहेत हे तपासून पाहणे.

साहित्यावलोकन :— महिला सबलीकरणाच्या दृष्टिने स्वातंत्र्यपूर्व काळात प्रयत्नाला सुरवात झाली. काही कायदेही झाले स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री सबलीकरणाच्या दृष्टीने प्रयत्नांना वेग आला हे नाकारून चालत नाही. या संदर्भात काही स्त्री लेखिकांनी देखील महिला सबलीकरणाच्या दृष्टिने अभ्यासपूर्ण व संशोधनपूर्ण

साहित्यही निर्माण केले. डॉ. सरोजिनी बाबर यांच्या स्त्रीशिक्षणाची वाटचाल या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म. घ. चौधरी यांनी असे म्हटले आहे की मुलांच्या शिक्षणापेक्षा मुलीच्या शिक्षणाला मी प्राधान्य देईन, कारण एक मुलगी शिकली तर तिच्याद्वारा एक कुटुंब सुशिक्षित होते. कमी वेळात व कमी खर्चात राष्ट्र शिक्षित करण्याचा हा खात्रीलायक उपाय आहे असे विचार नेपोलियनने मांडले आहेत. रशियातील क्रांतीनंतर लेनिनने देखील याच आशयाचे विचार मांडले व स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य दिले. वेदकाळ व उपनिषद काळात बऱ्याच अंषी पौरात्यकाळात स्त्री जीवनाचा विकास योग्यरीतीने चालू होता असे दिसते. ऐतिहासिक काळात मात्र या परंपरेला धक्का बसलेला दिसतो.

''यत्र नारियस्तु पुज्यन्ते तत्र स्त्रि स्वातंत्र्यं अर्हते।'' असा आशय बहुतांश सुरू झाला. तथापि स्त्रीला चुल व मुल यामध्येच डांबून ठेवावे व तिला एक अबला बनवावे, भोगवस्तु म्हणून परावलंबी जीवन जगण्यास भाग पाडावे ही परिस्थिती प्राचीन मुल्यांशी संपूर्णपणे विसंगत आहे.

स्त्री शिक्षण हे समाजाच्या जिव्हाळयाचे व राष्ट्रीय प्रगतीच्या दृष्टिने अत्यंत महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. पुढे स्त्रीवर बंधने आली. त्यामुळे ती चार भिंतीत अडकून राहीली. इंग्रजांच्या काळानंतर या परिस्थितीत फरक पडत गेला. त्यामुळे मुलाप्रमाणेच मुलींनाही शिक्षण दिले पाहिजे ही कल्पना जोमाने पुढे आली. पुढे मुली शिकु लागल्या त्यामुळे अंधविश्वास, अज्ञान यांना फाटा फुटू लागल्या. अध्यापक, प्राध्यापक, डॉक्टर, वकील आणि शासन व्यवहारातील महत्वाच्या जागा काबीज करून आपले जीवन यशस्वी करणाऱ्या स्त्रिया स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर या देशात अधिक दिसू लागल्या. स्वातंत्र्य चळवळीत मोठया प्रमाणात भाग घेतल्याने त्यांचे सार्वजनिक जीवन सुधारले. त्यांच्या शिक्षणाला गती आली. शिक्षणाकडे कल झुकत गेला. स्त्री जीवनाची आमुलाग्र परिस्थिती सुधारत असल्याचे या देशात दिसून आले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात सर्वप्रकारच्या स्थानिक संस्थामधून विधिमंडळ, लोकसभा यात स्त्रिया अल्प प्रमाणात का होईना स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करू लागल्या. ही राजकीय क्षेत्रात तिच्या सबलीकरणाची सुरवात म्हणावी लागेल. शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांना स्वतंत्रपणे विचार करता आले पाहिजे व स्वतःला सदैव या ना त्या उद्योगात गुंतवून घेता आले पाहीजे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

21 व्या शतकात देखील भारतीय समाजात स्त्रीला जो दर्जा मिळायला पाहीजे होता तो अजूनपावेतो मिळालेला नाही. हुंडाबळी, कन्या भ्रृणहत्या, स्त्री एक भोगवस्तू आहे. अशा अनेक समस्येतून ती पूर्णपणे मुक्त झालेली नाही. हळूहळू ती सिध्द करू लागली आहे की 'स्त्री' ही शक्ति आणि शौर्य यांचे दुसरे नाव आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या स्थितीत उल्लेखनीय परीवर्तन घडून आले. महिलांच्या साक्षरतेत उल्लेखनीय वाढ झाली. आज फार मोठया संख्येने मध्यमवर्ग आणि उच्चवर्ग यातील स्त्रियांनी शिक्षित होवून वेगवेगळे काम पुरूषांच्या बरोबरीने करू लागल्या आहेत. विभीन्न क्षेत्रात स्त्री जलदगतीने पुढे जावू लागली. निश्चितच स्वातंत्र्योत्तर काळात तिच्या सबलीकरणात वाढ झाली. परंतु ही वाढ फारशी समाधानकारक यासाठी नाही, कारण आजही स्त्रीसंबंधीचा, पुरूषप्रधान संस्कृतीचा परंपरावादी दृष्टिकोण फारसा बदललेला नाही. अर्थात ती पूर्णपणे सबल झाली आहे असे म्हणता येत नाही. कारण आजही ती अनेकांसाठी मनोरंजनाची वस्तूच आहे. हा दृष्टिकोन न बदलल्याने ती विनयभंगाची, बलात्काराची शिकार होत आहे.

संशोधनाचा आराखडा :— प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आराखडयाची निवड केली आहे. एखाद्या घटनेविषयी किंवा प्रस्तावासाठी लोकांची मते अजमावण्यासाठी तेथे वास्तव परिस्थिती जाणून घेण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा वापरला जातो. या संशोधनातही महिला सबलीकरणाची वास्तवस्थिती काय आहे. महिला सबलीकरणाबाबत पुरूषीदृष्टी काय आहे हे पाहण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा निवडला आहे. अभ्यास विषयात असलेल्या व्यक्ति व समुह विविध अंगाविषयी सविस्तर माहिती होऊन त्याचे वर्णन करणे हा वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा हेतु असतो.

निष्कर्षः— निष्कर्ष म्हणजे संशोधनाचा सार असतो. निष्कर्ष म्हणजे संशोधनकार्याची शेवटची फलश्रृती असते. निष्कर्षावरून सामान्यीकरण करता येते. प्राप्त केलेल्या तथ्यांवरून जे चित्र दिसून आले त्यावरून निघालेले निष्कर्ष खालीलप्रमाणे.

1. काम करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये कुठल्याही विशिष्ट जातीतील स्त्रीयांचाच समावेश आहे असे म्हणता येत नाही.

2. स्त्रियांच्या बाबतीत पारंपारिक दृष्टिकोन बदलत आहे. ही बदलाची प्रक्रिया जातीनिहाय कुठे मंद तर कुठे तीव्र दिसून आली.
3. कुटुंबात मुलगा मुलगी असा भेदभाव न करता त्यांचे सामाजिकरण मुलांप्रमाणेच करतांना दिसतात.
4. भारतात शिक्षणाचा, उद्योगांचा, स्वातंत्र्याचा विकास झाला बौध्दिक क्षेत्रात बरीच प्रगती झाली. परंतु पारंपारिकतेचा प्रभाव पूर्णपणे संपुष्टात आलेला नाही.
5. काम करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये त्यांचे उत्पन्न पतीपेक्षा जास्त तर काहींचे कमी तर काही ठिकाणी दोघांचेही सारखे असते असे दिसून येते.

संदर्भग्रंथः—

1. डॉ. नाडगोंडे गुरूनाथ, सामाजिक संशोधन पद्धती, खडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
2. शर्मा संगीता, महिला विकास एवं राजकीय योजनाएँ, 24, सीतारामपुरी आमेर रोड, जयपूर.
3. शिंदे ताराबाई, स्त्रीपुरूष तुलना, श्रीकृष्ण अपार्टमेंट, सोमवार पेठ, पुणे.
4. सं. पा. गोटे / गव्हाणे, स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने, साऊथ एशियन, रिसर्च पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
5. काटे स्वामीजी, भारतीय नारी, शनिवार पेठ, पुणे.
6. डॉ. राजकुमार, नारी के बदलते आयाम, अर्जुन पब्लीशिंग, नवी दिल्ली.
7. स्वामी विवेकानंद, भारताचे पुनर्जागरण, रामकृष्णमठ, धंतोली, नागपूर.

बचत गटाच्या माध्यमातुन ग्रामिण महिलांचा आर्थिक विकास

किशोर निखारे, संशोधक विद्यार्थी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

प्रस्तावना :— स्वातंत्र्योतर काळात महिलांच्या विकासासाठी बरेच प्रयत्न करण्यात आले. परंतु ते अपुरे होते. महिलांचे सक्षमिकरण झाले नाही. याचे कारण सक्षमिकरणाचे मुळ आर्थिक असते. आर्थिक सुबत्तेबाबत महिलावर्ग उपेक्षित होता. म्हणुनच महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वांवलंबी बनवुन महिलांचे समाजातील स्थान सक्षम करण्यासाठी स्वंयसहायता बचतगटाची महत्वपूर्ण भूमिका आहे.

महिला बचतगटाची संकल्पना बांग्लादेशातील नोबेल पुस्काराचे मानकरी डॉ. मौहम्मद युसुफ यांनी सन 1970 च्या दशकाच्या शेवटी मांडली. भारतामध्ये स्वयंसहाय्यता बचतगटाची चळवळ मैसूर रिसेंटलमेंट ॲन्ड डेव्हलपमेंट या संस्थेने सुरू केली. सन 1991 — 92 मध्ये नाबार्डे ने स्वयंसहायता बचतगटाचे काम जोरात सुरू करून सन 1993 मध्ये रिझर्व्ह बॅंकेच्या आदेशानुसार बचतगटाच्या अस्तीत्वाला मान्यता दिली. महाराष्ट्रात ग्रामिणविकासातंर्गत महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी 1994 मध्ये सर्वकष महिला धोरण जाहीर करून सक्षमिकरणासाठी महिला बचतगट संकल्पना स्पष्ट करण्यात आली. आजच्या बचत गटाची पार्श्वभुमी महाराष्ट्रात 1970 पासुनच झाली होती. 1970 मध्ये इलाबेन भट यांनी महिला व सूक्ष्म वित्तपुरवठा या विषयांची मांडणी केली होती.

महिलांनी एकत्र येऊन स्वतःचा व समाजाचा विकास करणे म्हणजे महिला बचतगट होय. जीवनातील नवनविन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी क्षमता विकसित करणारा सुसज्ज संच म्हणजे महिला बचत गट होय. यात 12 ते 18 महिला एकत्र येऊन गट स्थापन करतात. महिण्याची ठराविक रक्कम प्रत्येक महिला बचत गटात जमा करतात. यात एक महिला अध्यक्ष व एक सचिव असते. बाकी सदस्य असतात. बचत गटाला विशिष्ट नाव दिल्या जाते. हे बचत गट बॅंकेला जोडण्यात येते. शासकिय योजने मार्फत बचतगटाला व्यवसाय करण्यासाठी रक्कम (बीज भांडवल) उदार अटिवर व कमी व्याज दरावर देण्यात येते. सध्या महाराष्ट्रात 2 लाख 55 हजार बचतगट असुन भंडारा जिल्हयात 1602 बचतगट आहेत.

बचत गटाच्या माध्यमातुन ग्रामीण भागातील महिलांना आपले विचार स्वतंत्रपणे मांडण्यासाठी व आपला विकास करण्यासाठी एक व्यासपिठ प्राप्तझाले.

संशोधन समस्येची निवड :— भारत हा खेडयांचा देश आहे व जवळपास अर्धि लोकसंख्या महिलांची आहे. त्यामुळे महिलांचा सर्वागिण विकास होण्याकरिता त्यांना विकास प्रवाहात आणने महत्वाचे आहे. आर्थिक विकास प्रक्रियेत महिलांना सामावून घेण्यासाठी महिलांकरीता पृथक विकास कार्यक्रम आयोजित करून त्यांची अंमलबजावणी करणे हे शासनाचे प्रमुख कर्तव्य आहे. महिलांकरीता अशी परिस्थिती व वातावरण निर्माण करावे जेणेकरून महिला विकासाप्रती जागरूक होतील व आपला विकास करण्यास समर्थ होतील. याच पार्श्वभूमीवर बचतगटाच्या माध्यमातून ग्रामिण भागातील महिलांचा आर्थिक विकास कसा होत आहे. हे शास्त्रीयदृष्टया पडताळुन पाहण्याकरिता प्रस्तुत अध्ययन विषय निवडला आहे.

अध्ययनाचे उद्देश :— 1) महिलांच्या कौटुंबिक व व्यावसायिक महितीचा आढावा घेणे 2) महिलांच्या व्यवसायाबाबतची समाधानता तपासने 3) आर्थिक मिळकतीमुळे त्यांच्यातिल परिवर्तनाचा आढावा घेणे 4) महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याबाबतची तपासणी करणे.

प्रस्तुत अध्ययनाचे क्षेत्र भंडारा जिल्हयातील ग्रामिण भाग असुन संशोधनाचे विश्व बचतगटात समाविष्ट असणाऱ्या सर्वच स्तरातील महिला आहेत. प्रस्तुत अध्ययनाकरीता गैरसंभ्यावता नमुना निवड पध्दतीतील सहेतुक नमुना निवड हा उपप्रकार निवडला. प्रस्तुत अध्ययनासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीचा उपयोग केला गेला. तथ्य संकलन करण्याकरिता मुलाखत अनुसुची या तत्रांचा उपयोग करण्यात आला. अध्ययनाच्या दृष्टीने अन्य महत्वपूर्ण माहीती प्राप्त करण्याकरिता पुस्तके, अहवाल, शासकिय दस्तऐवज, विधिध संकेतस्थळ इत्यादी दुय्यम तंत्राचा वापर करण्यात आला.

निष्कर्ष :— 1) बचत गटाच्या माध्यमातुन ग्रामिण भागातील महिला सदैव एकमेकांच्या संपर्कात येऊन विचारविमर्श करू लागल्यामुळे आपले विचार स्वतंत्रपणे व स्पष्टपणे मांडण्यासाठी त्यांना एक मंत्र वा विचारपिठ मिळालेला आहे. व त्यातुनच सामाजिक संबंधामध्ये परिपक्वता निर्माण झालेली आहे. सोबतच त्या एकमेकांच्या सुख दुःखात सहभागी होत असल्यामुळे सामुहिक भावनेत वृदधी झालेली दिसुन येते.

2) ग्रामिण भागातील महिलांच्या कौटुंबिक स्थितीत व दर्जात व्यापक परिवर्तन झाले आहे. घरकाम व परंपरागत व्यवसायात त्या भरपुर योगदान देत होत्या. परंतु त्यांच्या कामाचे मुल्य विचारात घेतले जात नव्हते. परंतु बचतगटाच्या माध्यमातुन महिलांना स्वयंरोजगार मिळाल्यामुळे कौंटुबिंक सदस्यांचा दृष्टीकोन बदललेला आहे. तिच्या अधिकाराची जाणिव कुटुंबात निर्माण झाली आहे.

3) ग्रामिण भागातील महिला या शेती संबधी व्यवसायावर भर देतात. त्यामुळे जास्तीतजास्त महिलांनी गायपालन, शेळीपालन, भाजीपाला उद्योग यावर पैसा गुंतविलेला दिसतो. तसेच हा व्यवसाय त्यांनी आधिक आर्थिक व सामाजिक दृष्टया सक्षम व्हावे म्हणुन सुरू केलेला आहे.

4) ग्रामिण महिला बचत गटाच्या माध्यमातुन स्वयंनिर्भर होत आहेत. आर्थिक देवाणघेवाणसंबंधी व्यवसायात लागणाऱ्या भांडवलासाठी कर्ज घेण्यासंबंधी, व्यवसायातील लहान सहान बदल करण्यास, एखादी वस्तु विकत घेण्यास महिला पूर्विपेक्षा जास्त प्रमाणात स्वतंत्र आहेत. तरी सुद्धा काही महिलावर आर्थिक निर्णयासंबंधी सासु–सासरे , पती यांचे दडपण असते.

5) व्यवसायात समाविष्ट झाल्यामुळे बऱ्याच महिलांत आत्मविश्वास वाढलेला आहे. बऱ्याच महिलांमध्ये स्वतः विषयी अत्याधिक मानसन्मान आहे. महिलांत पूर्विपेक्षा निर्णयक्षमता वाढलेली आहे. व्यावसायिक क्षमता आत्मसात झाल्या आहेत. दुरदृष्टी वाढली आहे. अधिकांश महिलांना असे वाटते की त्याच्यांत अनेक चांगले गुण आहेत. बऱ्याच महिलांचा जीवनाबाबतचा दृष्टीकोन आशावादी झालेला आहे. अधिकांश महिलात परिश्रमवृत्ती वृध्दीगंत झालेली आहे. तसेच बऱ्याच महिलांमध्ये संवाद कौशल्यात वृद्धी झालेली आहे.

6) महिला या मुळातच काटकसरी असतात. व्यवसायातुन मिळालेल्या पैशामुळे ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये बचतीचे प्रमाण वाढलेले आहे. यात बचतगटाचेही योगदान फार महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथः–

1. Beteille, A (1975). The Position of Women in Indian Society. New Delhi: Publication Division.
2. Desai, A.R. (1997). Rural Sociology in India, Mumbai :Popular Publication.
3. Gandhi, M.K. (1958). Women's Role in Society, Ahmadabad :Navjeevan Publishing House
4. अलोनी विवेक (2007) सामाजिक संशोधन पध्दती, नागपुर, साईनाथ प्रकाशन.
5. आगलावे प्रदिप (2000) संशोधन पद्धती व तंत्रे. नागपुर, विद्या प्रकाशन.
6. गोटे शुंभागी (गव्हाने), महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, औरंगाबाद, वरद पब्लीकेशन.
7. श्रीवास्तव कमल स्वरूप, ग्रामिण विकास एवं महिला विकास कार्यक्रम, नई दिल्ली, डिस्कवरी पब्लिकेशन हाऊस.
8. देशपांडे, श्री. आर. (1995), भारतीय नियोजन आणि आर्थिक विकास, नागपुर, विद्याप्रकाशन.

परित्यक्ता स्त्री – समस्या आणि परीणाम

प्रा. मीनाक्षी बेसेकर, श्रीमती. गोपीकाबाई भुरे महिला महाविद्यालय, तुमसर

प्रत्येक समाजात कुटुंब, विवाह, आर्थिक राजकीय शैक्षणीक इत्यादी सामाजीक संस्था आढळतात समाजात परिवर्तन होत असतांना या सामाजीक संस्थांमध्ये देखील परिवर्तन घडून येणे. प्रत्येक समाजात कुटूंब आणि विवाह या दोन सामाजीक संस्था विशेष महत्वाच्या असतात कारण कुटूंब आणि विवाह या संस्था भावनात्मक आधारवरच आधारीत आहेत त्यामुळे या संस्थाअंतर्गत काही समस्या निर्माण झाल्यास त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम व्यक्तिच्या कौटूंबिक संबंधावर पडतो म्हणून कुटूंब किंवा विवाह संस्थेच्या समस्या या विशेष महत्वाच्या आहेत.

कुटूंबातील पतीपत्नीचे संबंध संतुलीत आणि टिकावू रहावे या दृष्टीने प्रत्येक समाजात प्रत्यन केले जातात. हिंदू धर्मात यांच कारणाने विवाहाला संस्कार मानले आहे. ''विवाहाने पति पत्नीचे संबंध सात जन्माचे असतात'' विवाह स्वर्गात ठरतो आणि पृथ्वीवर संपन्न होतो. या सारखी विधान आपल्यात परिचयाची आहेत. या सारखी विधाने पती पत्नीच्या दृढ संबंधाचा पूरस्कार करतात. सण समारंभ, उपास व्रत वैकल्ये त्याची पूष्टी करतात. त्यामुळे घटस्फोट सारखे प्रकार घडून येत नाही परंतु जेव्हा पती पत्नीचे संबंध संतुलीत राहु शकत नाही तेव्हा मात्र एकत्र राहणे आशक्य होते. आणि अशा वेळी एकतर घटस्फोटांचा निर्णय घेतला जातो किंवा समाजासाठी कुटूंबीयांसाठी घरातील वृद्धांसाठी एकदम घटस्फोट घेण्यापेक्षा परित्यागाची संकल्पना जास्त उपयुक्त ठरते.

भारतीय सांस्कृतीक परंपरेत कुटूंब संस्थेला अत्यंत महत्वाचे स्थान असुन त्यात स्त्रियांना त्याचा केंद्र बिंदू मानन्यात आले आहे. माता, पत्नी, भगीनी इतकेच नव्हे तर पूरूषांची सचिव सल्लागार ही तीच आहे. भारतातील कुटूंब संस्था हि सुद्धा जगातील वैशिष्टय पूर्ण संस्था मानली जाते त्यात महत्वाच्या गौरव केल्या जातो. म्हणजे प्रत्येक कुटूंबात स्त्रिचे स्थान वैशिष्टय पूर्ण किंवा महत्वाचे मानले जाते.

प्रत्येक कुटूंबात तीचे स्थान महत्वाचे असले तरी त्यात थोडे बहुत अंतर आपल्याला दिसुन येते. ह्या अंतरातुन फरकातुनच समाजात कुटुंब विघटन नावाची संस्था निर्माण झालेली आहे. कारण कुटुंब विघटनामुळे कुटूंब विस्कळीत होते आणि त्यातुन अनेक समस्या निर्माण होतात.

मार्टिन न्यूमेयर—कुटूंब विघटन म्हणजे सदस्यातील मतैक्य आणि निष्ठेचा भंग होने. तसेच सदस्यातील पूर्वापार चालत आलेल्या संबंधात असंतुलन निर्माण होणे. कुटूंब जानीवेचा नाश आणि उदासिनतेच्या भावनेचा विकास होणे होय.

कुटूंबात सतत तनावाची परिस्थीती राहील्यास त्याचा वाईट परिणाम पति पत्नीच्या संबंधावर होतो त्यामुळे वैवाहिक संबंध तोडुन वेगळे राहण्याचा विचार करतात. पण कधीकधी सहजा सहजी विवाह संबंधाचा भंग करणे शक्य नसते. धार्मिक विश्वास, कुटूंबाची परंपरा, नातेवाईकांचा दबाव, मुलांच्या पालन पोषणाचा प्रश्न, सामाजीक नियोजन विशेष म्हणजे वृद्धांचा प्रश्न, वृद्धांचा नकार इत्यादी कारणामुळे वैवाहीक सबंध तोडणे शक्य नसते म्हणून पति पत्नी हे एक दुस—याचा त्याग करून वेगवेगळे राहतात. वैवाहीक बंधन भंग न करता पती पत्निनी वेगवेगळे राहाणे म्हणजे परित्याग.

परित्यागाला इंग्रजी मध्ये Desertion हा इंग्रजी शब्द क्मेमतजया इंग्रजी शब्दापासुन विकसित झालेला आहे. Desert या शब्दाचा अर्थ वाळवंट असा होतो. या Desert या शब्दापासुन Deserted Women या संकल्पनेचा विकास झालेला असावा. याचा अर्थ ''परित्यक्ता स्त्री'' असा होतो.

वाळवंटा मध्ये जसा कोणत्याच प्रकारचा ओलावा नसतो, कोणत्याच प्रकारची हिरवळ नसते, जिकडे तिकडे सभोवार रूक्षपणा असतो, वाळूच वाळू असते असेच किंवा त्याच प्रमाणे परित्यक्ता स्त्रिचे जीवन एखादया वाळवंटा सारखे आहे. तीच्या जीवनात प्रेमाचा ओळावा नाही, प्रेमखी हिरवळ नाही. संपूर्ण जीवनात काटेरूपी दुःखच दुःख आहे. म्हणूनच परित्यक्ता स्त्री म्हणजे वाळवंट की काय ? या वाळवंटाच्या (Desert) संकल्पनेतुन परित्यक्ता स्त्री Deserted Women या संकल्पनेचा विकास झालेला दिसतो.

प्रा. भा.की खडसे :—यांच्या मते कौटूंबीक तणावाची दशा सातत्याने प्रत्यास आली असता पती पत्नी मधील विवाह बंधनाचा भंग करणे आवश्यक वाटू लागते. परंतु अशा वेळेस सामाजातील लोकांच्या अपेक्षा, धार्मीक विश्वास कुटूंबाची परंपरा, नातेवाईकांचा दबाव, मुलांच्या संगोपणाचा भवितव्याचा प्रश्न ह्या सारख्या करणामुळे विवाहबंध भंग करणे संयुक्तीक ठरत नाही तर या कठीण

परिस्थीतुन मार्ग काढन्या साठी पती पत्नी एक दुस–याचा त्याग करून राहु लागतात.

राज लोटे :–यांच्या मते परित्याग म्हणजे कौटूंबीक तणावामुळे पति पत्नीला आपले वैवाहिक संबंध समाप्त करणे आवश्यक वाटू लागते परंतु काही कारणामुळे अधिकृतरीत्या वैवाहीक संबंधाची समाप्ती करू शकत नाही या कठीण परिस्थितीतुन मार्ग काढण्यासाठी पती पत्नी एकत्र न राहता स्वतंत्रपणे दोन ठिकाणी राहन्याचा निर्णय घेतात म्हणजे एकमेकांचा परित्याग करतात.

कुटूंबातील अन्य सभासदांना कोणतीही सुचना न देता किंवा पूर्व कल्पना न देता बेजवाबदार पणे एका कुटूंब सदस्याने घरातुन निघुन जाणे हे देखील परित्यागाचे उदाहरण होय असे आपणास म्हणत येईल.

डॉ. लीला पाटील :–यांच्या मते परित्यक्ता म्हणजे नव–याने टाकून दिलेली स्त्री. हा त्याग एक दृष्टेने दोन व्यक्ती पूरता कायद्याने संमती नसलेला पण स्वनिर्णीत असा लग्न विच्छेद होय.

परित्यागाची कारणे:–

1) आर्थिक कारणे
2) संशय घेणे
3) विवाह बाह्य संबंध
4) हुंडा
5) विविध प्रकाराची व्यसने
6) वैचारीक मतभेद
7) कौटूंबीक विसंगती
8) वैवाहीक अंतर (वयातील अंतर)
9) जास्त मोकळेपणा
10) टाकुन बोलणे, अभद्र बोलणे
11) नेहमीच शिविगाळ करणे
12) नफा तोटा

अशा प्रकारे कोणतेही कारण असु शकते.

युबैंक यांनी परित्यागाचे पांच प्रकार सांगीतले आहे.

1) आर्थिक परिस्थीतीमुळे परित्याग
2) व्यवसायमुळे परित्याग.
3) अधून मधून केला जाणारा परित्याग
4) दुःखी विवाहामुळे परित्याग
5) सर्व उपाया नंतरचा परित्याग.

या प्रकारा प्रमाणेच परित्यागाची सवय असणारे असाही एक प्रकार सांगता येईल.

आदर्श मराठी शब्द कोषामध्ये परित्याग या शब्दाचा उहापोह खालील प्रमाणे केला आहे.

परित्याग – त्याग म्हणजे सोडने सर्वस्वी टाकणे. या वरूनच टाकून दिलेली स्त्री असा होय.

म्हणूनच स्त्रीला प्राचीन व मध्ययुगीन काळात दुस–याची वस्तू, पराई वस्तू, परायाधन म्हणून मानले जात असे या पराई शब्दावरूनच परि या शब्दाची उत्पत्ती झाली असावी असे वाटते. कारण परि म्हणजे स्त्री असे आपण म्हटले आहे आणि स्त्रीला दुस–याची मालमत्ता समजले जाते. आजही मुली झाल्यावर तिला दुस–याचे धन संबोधतात.

कुटूंब जीवनात आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या मुलाबाळांच्या गरजा भागविने अशक्य झाले, किंवा पत्नीच्या बाळंतपणा साठी आवश्यक खर्च करण्याची क्षमता नसलेली तर त्या परिस्थीतीवर मात करण्याऐवजी पत्नीचा त्याग करून निघून जाणे यालाही परित्याग म्हणतात.

साधारणतः कनिष्ट वर्गातील लोकांमध्ये परीत्यागाचे प्रमाण महत्तम दिसते वरीष्ट वर्गात न्यायालयाद्वारे घटस्फोट घेणे ब–याच वेळा अयोग्य मानतात म्हणून या वर्गातील लोक अवैधानी करित्या परित्यागाचा स्विकार करतात.

परित्यंन्ता समस्येचे परिणाम :–

एक स्त्री किंवा पश्पघरातुन निघून जातो. त्यामुळे त्याचा परिणाम माहेर, सासर, मुले, नातेवाईक असा किमान 25–30 मानसांनवर होतो. म्हणूनच आज हा प्रश्न 6 लाग परित्यक्तांचा न राहता सा–या समाजाचा प्रश्न बनतो. या प्रश्नामुळे खालील परिणाम होतात.

1) व्यक्तीगत परिणाम
2) कौटूंबिक परिणाम
3) सामाजिक परिणाम

हि तीन्ही कारणे इतके भयंकर असतात कि यातुन असंख्य समस्या निर्माण होत जातात.

स्त्री परित्यक्ता ची कारणे :–

1) स्त्रीचे समाजातील दुय्यम स्थान
2) स्त्रीला संपत्तीचा हीस्सा नसते
3) स्माजाचा नैतिक अधःपात
4) कोटवलेले कामजीवन
5) पुरूषांची संशयी वृत्ती व व्याभीचरिणता
6) बाल विवाह
7) दारीद्रय

8) आधुनिक व जुन्या मुल्यांचा संघर्ष
9) प्रतिष्ठेच्या खोट्या कल्पना
10) व्यसनाधिनता
11) स्हजिवनाचा अभाव
12) अपूरा कायदा – नाममात्र अंमलबजावणी

अशा प्रकारे विविध कारणांमुळे स्त्री परित्यक्ता बनत असते. हा प्रश्न समाजातुन सोडविला जावा यासाठी समाजा कडून काही अपेक्षा ठेवने आवश्यक आहे.

काही उपाययोजना :–

1. मुलिंना निर्भय, निर्णय सक्षम, स्वाभिमानी व स्वावलंबी बनवावे. न्यूनगंड घालवावा.
2. लग्न ठरवतांना संपत्ती, रंगरूप या पेक्षा आचार, विचार, स्वभाव, वय, आरोग्य यांना जास्त महत्व द्यावा.
3. दुस–यावर मुलगी देवूनये (विदूराला मुलगी देवू नये).
4. नैतिक मुल्याची जोपासना करून दुर्बलावर अन्याय करण्याची मानसीकता नष्टकरावी.
5. मुलांच्या मनावर संस्कार करतांना 'अहंगंड' निर्माण होणार नाही याची काळजी घ्यावी.
6. मुलगा मुलगी भेद पालकाने करू नये.
7. मुलीचे संगोपन करतांना तिच्या मनाचा विचार करावा.
8. मुलीचे व्यक्तीमत्व अष्टपैलु बनविन्याकडे पालकांनी वि"ोष लक्ष द्यावे.
9. स्वतंन्त्र्य, समता, बंधुता, न्याय इ. मुल्ये समाजात रूजवावी.
10. न्यायालयातील न्यायाला समाजात प्रतिष्ठा मिळाली.

मुलगी म्हणून तिचा कुठेच अपमान व्हायला नको. तीचावर होणा–या अत्याचाराची जानीव ठेवावी म्हणजे असे प्रकार घडणार नाहीत.

30 जानेवारी 1994 रोजी विवेकानंद महाविद्यालय प्रांगण औरंगाबादेत परित्यक्ता हक्क परिषद पार पडली. या परिषदेत अनेक विचार वंतांनी आपली परखड मते मांडली. त्यानीक काही.

परित्यक्ता स्त्रीयांनी महीलांनी केवळ मला नव–याने टाकुन दिले असा टोहो फोडन्यापेक्षा आतामीच कात टाकली असे म्हणाने.

आज संपूर्ण भारतात जवळ जवळ एक कोटी महिला परित्यक्ता असुन निव्वळ महाराष्ट्रात अंदाजे 6 लक्ष महिला परित्यक्तेचे जिवन जगत आहेत. त्यामुळे आज स्त्री पुरूष समानता निर्माण झाली पाहीजे. स्त्री ही अर्धांगीनी आहे त्यांना सन्मानाने वागविले पाहीजे. अशा परित्यक्तांना पेंशन मिळाली पाहिजे. जी स्त्री आपल्या लहान लेकरांनवर संस्कार करून त्याचं पालन पोषण करून त्यानां चांगला नागरीक म्हणून घडवू शकते ती स्त्री समाजात कोणताही बदल करू शकते.

''जेथे जगली बाई तेथे क्रांतीला वाण नाही'' स्त्रीच समाज निर्माण करणारी आहे तीचा सन्मान करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1. ''भारतीय समाज आणि सामाजीक समस्या'', डॉ. भा. की. खडसे, हिमालय पब्लीशींग हाऊस.
2. ''भारतीय समाज संरचना आणि समस्या'', डॉ. प्रदिप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन.
3. ''भारतीय सामाजीक समस्या'',रा.ज. लोटे, पिंपळापूरे ॲन्ड पब्लिशर्स, नागपूर
4. ''भारतीय सामाजीक समस्या'', डॉ. भा.की. खडसे, श्री. मंगेश प्रकाशन.
5. ''कुटूंब संस्था आणि परित्यक्ता स्त्री'', डॉ. शीला देशपांडे, साईनाथ प्रकाशन

Volume – 05, Issue – 01, January - June, 2016 / ISSN – 2278-3199

राष्ट्रनिर्माता युगपुरूष शिवाजी महाराज

प्रा. रजनी वामनराव वंजारी, पार्वताबाई मदनकर महाविद्यालय, वरठी जि. भंडारा

प्रस्तावना :—

''लाख मेले तरी चालतील
पण लाखाचा पोशिंदा
जगलाच पाहिजे''

मुसलमानी राजवट उत्कर्षाला पोहचली असताना आणि हिंदुस्थानात बहुसंख्य हिंदू जमातीवर मुसलमान शासकाचे अत्याचार चालू असल्यामुळे गंभीर पेचप्रसंग निर्माण झाला असतांना शिवाजीचा दक्षिणेत जन्म झाला. दक्षिणेत विजापूर, गोवळकोंडा आणि अहमदनगर या तिन्ही राज्यांनी मराठयांना सन्मानाने जगणे अशक्य करून सोडले होते अशा स्थितीत शिवाजीचा जन्म ऐतिहासिकदृष्टया महत्वाचा ठरला. त्याने नवीन इतिहास घडविला म्हणून त्यांना ''युग पुरूष'' असे म्हणतात.

शिवाजीचा जन्म, शिक्षण :— युगपुरूष शिवाजीच्या जन्मतिथी विषयी इतिहासकारात मतभेद असणे हे महाराष्ट्राचे दुदैव होय. शिवाजीचा जन्म 1627 मध्ये कि 1630 मध्ये याबाबत इतिहासात मतभेद आहेत. शहाजी राजे भोसले व जिजाबाईच्या हया पुत्राचा जन्म शिवनेरी किल्ल्यात तेथील ''शिवाई'' च्या आशिर्वादाने झाला. म्हणून त्यांचे नाव ''शिवाजी'' असे ठेवण्यात आले. शिवाजीचे वडिल शहाजीराजे युद्धाच्या धुमश्चक्रीत असल्याने त्यांच्या शिक्षण व संस्काराची जबाबदारी दादाजी कोंडदेवावर सोपविली होती.

शिवाजी जन्मतःच कुशाग्र बुद्धीचा, राजबिंडा, धाडसी व कर्तुत्ववान होता. जिजाबाईने रामायण, महाभारत अशी ऐतिहासिक दाखले देवुन त्यांचे मनोधैर्य वाढविले. तर दादाजी कोंडदेवानी त्यांना दांडपट्टा, तलवार, भाला, मल्लयुद्ध, कुस्ती, अश्वारोहण, धुनुर्विद्या तसेच राज्यकारभार व हिशोबाचे सर्वोत्कृष्ट ज्ञान दिले.

स्वराज्याची मुहुर्तमेढ :— परकीय अत्याचारी राजवट, संताची प्रेरणा, दादाजी कोंडदेवाचे प्रशिक्षण, जिजाबाईचे प्रोत्साहन स्वतःची महत्वकांक्षा व उर्मी शिवाजीला स्वराज्य स्थापनेसाठी प्रवृत्त करीत होत्या. परकीय इस्लामी सत्तेने महाराष्ट्रातील प्रजा, संपत्ती, धर्म व संस्कृतीचा उच्छाद मांडलेला होता. संत रामदासांनी, ''मराठा तितुला मेळवावा। महाराष्ट्र धर्म वाढवावा।।'' या शब्दात धर्मराज्य स्थापण्याची निकड स्पष्ट केली. परकीयांच्या जुलमी सत्तेने धर्म, देवता, मंदिरे, तीर्थक्षेत्रे, शेती, स्त्रियांची अब्रु लुटली, जाळपोळ, कत्तली केल्यात व त्यामुळे मराठी जनता हवालदिल झाली होती ही सर्व परिस्थिती बदलविण्यासाठी त्यांनी ''हिंदवी स्वराज्य'' म्हणजे परकीय इस्लामी सत्तेची गुलामगिरी झुगारून स्वकीयांची जनकल्याणकारी राज्याची स्थापना केली. मावळ प्रांत जिंकून त्यांनी आपल्या कार्याची सुरूवात केली.

शिवाजीचे प्रशासन :—

केंद्रीय प्रशासन (अष्टप्रधान मंडळ)

1) पेशवा
2) अमात्य
3) मंत्री
4) सचिव
5) सुमंत
6) सरनौबत
7) पंडितराव
8) न्यायाधिश

प्रांतीय व स्थानीय शासन : राजस्व धोरण

शिवाजींची युद्धनिती, युद्धकला व डावपेच :

1. चतुरंग सैन्य (घोडदळ, पायदळ, हत्तीदळ, उंटदळ)
2. आरमार
3. किल्ले (सागरी किल्ले)
4. जलदुर्ग
5. गुप्तहेर खाते
6. लष्करी शिस्त
7. गनिमी कावा (युद्धतंत्र)

1. चतुरंग सैन्य : घोडदळ — शिवाजीने आपल्या सैन्यात घोडदळ, पायदळ, उंटदळ व हत्तीदळाचा समावेश केलेला होता. शिवाजीच्या घोडदलात शिलेदार आणि लाराकीर असे दोन प्रकार होते.

पायदळ — पायदळ सैनिकात जास्तीत जास्त मावळयांचा समावेश होत होता. पायदळांच्या विकासासाकडे खास लक्ष दिले जाई.

2. आरमार :— शिवाजी मराठा आरमाराचा जनक व भारतीय नौदलाचा निर्माता होता. आपली संरक्षणव्यवस्था सागरांवरसुद्धा मजबूत असली पाहिजे. महाराष्ट्राच्या पश्चिम किना—यावर ठाण मांडून बसलेल्या इंग्रज, पोर्तुगीज, सिंधी यांची खरी ताकद त्यांच्या आरामारात

आहे. सागरावरील वर्चस्वात आहे. हे ओळखून शिवाजीने आरमार उभारावयास सुरूवात केली हया कार्यात त्यांनी इ.स. 1659 पासून प्रारंभ केला. पश्चिम किनाऱ्यावर शिवाजीने सुवर्ण दुर्ग, विजयदुर्ग, सिंधु दुर्ग व कुलाबा हे जलदुर्ग बांधले.

3. किल्ले :– शिवाजीच्या लष्करी व्यवस्थेत किल्ल्याला अनन्यसाधारण महत्व होते. किल्ल्यांच्या आधारावरच शिवाजींनी स्वराज्याचे रक्षण केले. म्हणूनच "Shivaji was a man of forts" असे त्यांचे केलेले वर्णन उचित ठरते. किल्ल्यांचे सागरी, डोंगरी, भुईकोट असे वेगवेगळे प्रकार होते. शिवाजीच्या ताब्यात एकूण 240 किल्ले होते. किल्ल्यांचा जनक, संशोधक व सुधारक शिवाजीच होता असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. शिवाजीची गनिमी काव्याची रणनिती किल्ल्यांमुळेच यशस्वी होऊ शकली.

4. गुप्तहेर खाते :– यशस्वी राज्यकर्ता म्हटला की, अत्यंत धूर्त व दूरदृष्टीच्या शिवाजीने ते काळाची गरज लक्षात घेऊन गुप्तहेर खाते संघटीत केले. डोक्याला मुंडासे बांधलेले आणि खांद्यावर कांबळी टाकलेले, अर्धेच वस्त्र नेसलेले शिवाजीचे असे 'हेर' म्हणजे जगाच्या दृष्टिने आश्चर्य होय. पण हीच मराठमोळी माणसे प्रत्यक्ष काळाच्या कराल दाढेतून शिवाजीला आवश्यक त्या बातम्या आणून देत. कारण ती राष्ट्रप्रेमाने भारलेली माणसे होती. त्यांनी आणलेल्या बातमीबद्दल शिवाजीला कधीच शंका येत नसे व गुप्तहेर खात्यावरच शिवाजीच्या लष्करी हालचाली विशेषतः गनिमीकावा अवलंबून असे.

5. लष्करी शिस्त :– शिवाजी महाराजांच्या लष्करातील शिस्त वाखाणण्यासारखी होती. त्यामुळे खालीखानासारख्या कट्टर शत्रूनेही त्यांची स्तुती केलेली आपल्याला आढळते. सैनिकी शिस्तीचे काही कडक नियम होते ते पुढीलप्रमाणे –

1) छावणीत स्त्रियांना आणू नये.
2) शत्रू पक्षातील स्त्रियांना सन्मानाने वागवावे.
3) इतर धर्मस्थानांच्या व पवित्र ग्रंथाचा आदर करावा.
4) कोणतीही लुट सरकारजमा करावी.
5) गोब्राम्हणांना कोणत्याही प्रकारचा उपद्रव देऊ नये.

यामुळे शिवाजीच्या सैन्यात शेवटपर्यंत शिस्त टिकून राहिली.

6. शिवाजीचे युद्धतंत्र – गनिमी कावा :– महाराष्ट्राची भौगोलिक रचना गनिमी काव्याला उपयुक्त ठरते. सहयाद्रीच्या रांगा, मोठमोठया नद्यांची खोरी, घनदाट अरण्ये व जुने किल्ले, झाडे झुडपे, नागमोडी वळणे, घाट इ. मराठयांच्या गनिमी काव्याला सहाय्यभूत ठरले. या डोंगरदऱ्यामुळे मराठी माणूस कष्टाळू, काटक, चपळ व कणखर बनला.

गनिमी कावा ही जगातील वैशिष्टयपूर्ण युद्धपद्धती मराठयांनी विकसित केली. शत्रूवर लपूनछपून हल्ले करणे, अचानक छापे घालणे, अनपेक्षित लूट करणे, अचानक गायब होणे, किल्ल्यातून गुप्त होणे व बेसावध शत्रूवर हल्ला करणे ही गनिमी काव्याची वैशिष्टये होती.

सैन्यदलात मर्यादित व साधन सामग्री तुटपुंजी. या मर्यादित साधनांच्या बळावर बलाढय सत्तांशी सामना करावयाचा म्हणजे हाती असलेल्या साधनांचा जास्तीत जास्त प्रभावी उपयोग हाच एकमेव मार्ग होता. या उणीवेतूनच गनिमी कावा युद्धातंत्राचा जन्म शिवाजीने केला.

प्रचंड सामर्थ्य असलेल्या सत्तांचा पराभव त्यांना शौर्य आणि युक्तीबुद्धी यांच्या बळावर साधावयाचा होता. शत्रू बेसावध असता हल्ला करणे, दुर्लक्षित स्थळांवर आक्रमण करणे, अचानक चढाई करणे, लष्कर मर्यादित असूनही ते संख्याबळाने अधिक आहे असा आभास निर्माण करणे, वायूवेगाने आक्रमण आणि माघार या दोन्ही गोष्टी साधने यालाच गनिमी कावा पद्धती असे म्हणतात. यामुळे शत्रूची संघटीत शक्ती विभागली जात असे व त्यांच्या मनोबळावर प्रभावी आघात होऊन यश आपल्या वाटयाला येत असे. हयासाठी अखंड सावधानता व चपळता यांची जोड अंगभूत शौर्यास लावणे आवश्यक होते. त्यामुळे शेवटी यशप्राप्ती आपणास होत असे.

शिवाजीचे धार्मिक धोरण :– शिवाजी महाराजांनी सर्व धर्माला समान वागणूक, आदर, सन्मान दिला. मुसलमानांना त्यांचे धर्मस्थळ व पवित्र ग्रंथांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य दिले. त्यांचे धार्मिक धोरण उदारमतवादी आणि सहिष्णू होते.

राष्टनिर्माता, युगपूरूष शिवाजी :– अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शिवाजीने हिंदवी स्वराज्याची निर्मिती केली. समान विचारांच्या, समान संस्कृतीच्या लोकांना एकत्रित आणले. अगदी काटेकोर अर्थाने नाही परंतु शिवाजीने हिंदूचे एक स्वतंत्र राज्य स्थापन करून हिंदूस्थानात एक राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण केली त्यांनी मराठयांमध्ये एकतेची भावना निर्माण केली, सामान्य माणसांत राष्ट्रप्रेम, देशप्रेम जागृत केले, त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला, पिडित जनतेला स्वाभिमान शिकविला आणि या सर्व जनतेने आपले स्वतःचे राष्ट्र निर्माण करावे याकरिता त्यांना त्यांनी स्फूर्ती आणि प्रेरणा

दिली यामुळेच दक्षिणेत मराठयांचे स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण होऊ शकले. म्हणूनच शिवाजीला आपण 'राष्ट्रनिर्माता असे अभिमानाने गौरवितो.

लोककल्याणकारी राजा : शिवाजी अत्यंत लोकप्रिय, लोककल्याणकारी राजा होता. त्यांनी माणसाच्या कल्याणासाठीच स्वराज्य स्थापना, प्रशासनाची निर्मिती, संरक्षण व्यवस्था, महसूल पद्धती, शेती सुधारणा, धर्मरक्षण, न्यायव्यवस्था या सर्व गोष्टी प्रजेच्या हितासाठीच केल्या म्हणून शिवाजी सर्व जमातीचे, दीनदुबळयांचा कैवारी होता. आपल्या प्रजेचा सांभाळ त्यांनी पुत्राप्रमाणे केला होता. हयाबद्दल खाफीखानसारख्या त्यांच्या शत्रूनेही त्यांची स्तुती केलेली आहे.

शिवाजी महाराज महान सेनापती, यशस्वी योद्धा, कुशल उत्तम प्रशासक, धर्मरक्षक, राष्ट्रनिर्माता, युगपुरूष व जनकल्याणकारी आदर्श लोकनेता होता. या अष्टपैलू व्यक्तिमत्वामुळे शिवाजी भारताच्या इतिहासातील व जगाच्या इतिहासातील श्रेष्ठ राज्यकर्ता होता हे अमान्य करता येत नाही. म्हणूनच संत रामदासांनी पुढील शब्दात त्यांचा मोठेपणा मान्य केला आहे.

''निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनांसी आधारू ।
अखंड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ।।
यशवंत कीर्तीवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
पुण्यवंत आली जयवंत । जाणता राजा ।।''
– संत रामदास

शिवाजी महाराजांचे अष्टपैलू व्यक्तिमत्व, आदर्श लोकनेता म्हणून जनतेला सदैव प्रेरणादयी ठरले. आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून 62 वर्षे पूर्ण झाली आणि हया काळात प्रत्येक क्षेत्रात परिणामकारक असे जोरदार बदल झाले. भारताने जागतिकीकरणाच्या काळातही आपली प्रगतीपथाकडे वाटचाल सुरू ठेवली आहे. परंतु हया प्रगतीसोबतच राष्ट्राविरूद्धच्या विघातक कारवाया जसे संसद भवनावरील हल्ला, काश्मिर मधील रक्तपात, मुंबईचा 26/11 चा अतिरेकी हल्ला हया सर्व आणीबाणीच्या काळात शिवाजी महाराजांचे विचार त्यांचे राष्ट्रनिर्माता, युगपुरूष, उत्तम प्रशासक, कुशल सेनापती, स्वराज्य संस्थापक म्हणून केलेले त्यांचे कार्य हे आज भारतीय तरूण लोकांसमोर आणण्याची त्यांच्या कार्याचा आढावा, माहिती आजच्या तरूण पिढीला देण्याची आज नितांत गरज आहे.

संदर्भग्रंथ :–

1. डॉ. व्ही. व्ही. देशपांडे, प्रा. पी. जी. जोशी, भारताचा इतिहास (1550 ते 1750).
2. डॉ. रा. गो. कोलारकर, मराठयांचा इतिहास (1600 ते 1818).
3. नी. सी. दीक्षित, भारताचा इतिहास (प्रारंभ ते 1761 पर्यंत).
4. श्रीधर रंगनाथ कुलकर्णी, शिवकालीन राजनीती आणि रणनीती.
5. वसंत कानेटकर, शिवशाहीचा शोध.
6. विजयराव देशमुख, शककर्ते शिवराय.

ISSN 2278-3199

Published By
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657